

โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

พัฒนศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

ทุนชุมชน: รากแก้วของการเติบโตของกองทุนหมู่บ้าน

ชุดที่ 2 บทเรียนจากภาคตะวันออก

ทุนชุมชน บุทธศาสนาคริสต์ครอบครัว และกองทุนหมู่บ้าน

ดร.มณีมัย ทองอยู่

คำนำ

ผลการวิจัยที่นำมาเสนอเป็นความรู้ที่ได้จากการที่ผู้วิจัยได้เข้าไปศึกษาและเรียนรู้ร่วมกับชุมชนในช่วงที่ชุมชนได้รับการจัดสร้างกองทุนหมู่บ้านจากวัสดุป้าด เนื่องจากกองทุนหมู่บ้านเป็นนโยบายที่มีเป้าหมายในระยะยาวที่จะให้กองทุนหมู่บ้านเข้าไปมีส่วนในการสร้างกระบวนการพัฒนาของชุมชน การสร้างกระบวนการเรียนรู้ การสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชนและการสร้างเสริมศักยภาพของชุมชน ในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึงตนเองได้ ทั้งนี้เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจ และสังคมของประเทศในอนาคต ดังนั้นถึงแม้ว่ากองทุนหมู่บ้านจะให้ยุทธศาสตร์ของการจัดสร้างลงไปให้หมู่บ้านในวงเงิน 1 ล้านบาทเพื่อให้เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนของชุมชน พัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ ให้กับสมาชิกของชุมชน แต่เป้าหมายสำคัญมิใช่เป็นเพียงการสร้างระบบสินเชื่อหรือระบบธนาคารให้กับชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นการหวังผลในระยะยาวที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน

ดังนั้น กองทุนหมู่บ้านจึงนับเป็นทุนอย่างหนึ่งที่ได้นำเข้าไปในชุมชนเพื่อให้ชุมชนได้ใช้ทุนนี้ ร่วมกับทุนทางด้านทรัพยากร สังคม ความรู้ วัฒนธรรม และเศรษฐกิจที่มีอยู่เดิม เพื่อก่อให้เกิดกระบวนการสะสมทุนอย่างต่อเนื่อง และเกิดประโยชน์กับครอบครัวและชุมชน การวิจัยนี้จึงให้ความสนใจกับกระบวนการที่กองทุนหมู่บ้านมีปฏิสัมพันธ์กับทุนที่ชุมชนมีอยู่แต่เดิม และผลที่ติดตามมาจากการปฏิสัมพันธ์ดังกล่าวว่าสามารถทำให้ชุมชนมีการดำรงชีวิตแบบพอเพียงทั้งทางด้านเศรษฐกิจ สังคม การเมือง และวัฒนธรรมโดยเฉพาะการพึ่งตนเองได้ทั้งด้านความรู้ และเทคโนโลยี รวมทั้งสามารถติดต่อสัมพันธ์กับบุคคลและองค์กรทางสังคมภายนอกอื่น ๆ อย่างเสมอภาค ทั้งนี้ความรู้และความเข้าใจในมิติอันซับซ้อนของทุนชุมชนจะช่วยให้เข้าใจเกี่ยวกับการเข้ามาของกองทุนหมู่บ้าน และผลของกองทุนหมู่บ้านที่มีต่อชุมชนได้ดียิ่งขึ้น

การสร้างความรู้เพื่อให้เกิดความเข้าใจวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนเป็นเรื่องที่มีความซับซ้อน เนื่องจากแต่ละชุมชนตั้งอยู่ในสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ไม่ว่าจะเป็นความสูงต่ำของพื้นที่ สภาพความอุดมสมบูรณ์ของดิน แหล่งน้ำ หรือสถานที่ตั้งที่มีการคมนาคมติดต่อกับเมืองหรือชุมชนอื่น ๆ ได้อย่างสะดวกเป็นต้น โดยชุมชนแต่ละแห่งได้มีกระบวนการของกิจกรรมทางสังคมและความรู้ที่จะทำมาหากิน สร้างที่อยู่อาศัย สร้างความมั่นคงปลอดภัยในการดำรงชีวิต ฯลฯ ซึ่งต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ในด้านต่าง ๆ เช่น การแลกเปลี่ยนหรือการจ้างแรงงาน การแลกเปลี่ยนความรู้ การร่วมมือกันสร้างสิ่งอำนวยความสะดวกต่าง ๆ ซึ่งทั้งหมดนี้ได้มีการปรับเปลี่ยนเพื่อตอบสนองต่อเป้าหมายและความต้องการของคนในชุมชนมาโดยตลอด ก่อให้เกิดเป็นทุนในด้านต่าง ๆ ของชุมชน เช่น ทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม ทุนเศรษฐกิจ ซึ่งทุนเหล่านี้เมื่อกรุ๊ปเข้าก็จะช่วยให้เกิดการสะสมทุนในด้านต่าง ๆ ต่อไปอีก โดยกระบวนการนี้จะดำเนินต่อเนื่องไปเรื่อย ๆ

เป้าหมายสำคัญของการดำเนินการวิจัย ได้แก่ การศึกษาถึงกระบวนการการดำเนินการของกองทุนหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นความสำเร็จ ปัญหา และอุปสรรค และเพื่อสร้างความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการการสะส茅ทุนชุมชน โดยนักวิจัยเป็นผู้ศึกษาและทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ จากมุมมองของชุมชนเพื่อให้ได้ความรู้ที่มีชุมชนเป็นศูนย์กลาง โดยใช้วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีจากฐานราก (grounded theory) ซึ่งเป็นวิธีวิทยาที่จะช่วยให้ได้ความรู้หรือทฤษฎีที่เหมาะสมจะนำมาใช้ทำความเข้าใจกับชุมชนจากดูยืนของชุมชนได้อย่างแท้จริง คณะผู้วิจัยคาดหวังว่าผู้วางแผนนโยบายจะได้ใช้ประโยชน์จากการวิจัยและความรู้ เพื่อการวางแผนนโยบาย การปรับเปลี่ยนนโยบาย การนำนโยบายไปสู่การปฏิบัติ การดำเนินการให้เป็นไปตามนโยบาย และการประเมินการดำเนินงานให้บรรลุเป้าหมายในระยะยาวที่ตั้งไว้ อันจะเป็นการเชื่อมโยงการวิจัยกับนโยบาย เพื่อนำไปสู่การเปิดพื้นที่ให้กับความรู้ที่ชุมชนได้สร้างและสะสมมา รวมทั้งเพื่อให้ความรู้ที่สร้างขึ้นมีนัยสำคัญในระดับนโยบาย และเพื่อให้นโยบายต่าง ๆ เกี่ยวกับชุมชนสามารถตอบสนองต่อความต้องการของชุมชนได้อย่างแท้จริง

ในการดำเนินการวิจัย โครงการวิจัยนี้ได้เลือก ชุมชน 53 แห่ง ซึ่งเป็นชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ เป็นกรณีศึกษา (case studies) เพื่อทำความเข้ากับกระบวนการการสะส茅ทุนชุมชนซึ่งรวมถึงทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ เพื่อทำความเข้าใจกับชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ กัน และมีจิตใจความพร้อม และกระบวนการนำกองทุนหมู่บ้านมาดำเนินการแตกต่างกัน วิธีวิทยาของการสร้างทฤษฎีฐานรากเน้นการสร้างความรู้จากจุดยืนและมุมมองของชุมชน โดยมีได้รุ่งตรวจสอบความถูกต้องของทฤษฎีที่มีอยู่ ทฤษฎีและความรู้ที่ได้มาจากประสบการณ์ การรับรู้ ความคิดของชุมชน

นอกจากนี้ โครงการวิจัยนี้ยังได้เลือกชุมชนอีก 9 แห่งเพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ร่วมกับชุมชน โดยใช้วิธีวิทยาของการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (action research) ซึ่งมีกระบวนการการวิจัยที่มุ่งเน้นให้ชุมชนกับนักวิจัยได้เรียนรู้ร่วมกันเพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคอันเกิดจากการดำเนินงานที่เกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน โดยนักวิจัยและชุมชนจะรวมกันประสานงานกับสถาบันวิชาการ องค์กรของรัฐและเอกชน เพื่อเข้ามาร่วมกันทำงานร่วมกับชุมชนเพื่อแก้ไขปัญหาและอุปสรรคต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในการดำเนินการเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ โครงการวิจัยเชิงปฏิบัติการนี้จะเลือกดำเนินการในชุมชนซึ่งมีปัญหาอุปสรรคที่ไม่สามารถแก้ไขได้โดยชุมชนเอง ซึ่งกระบวนการการวิจัยเชิงปฏิบัติการจะช่วยให้สามารถเข้าใจความต้องการและอุปสรรค รวมทั้งปัญหาได้

การวิจัยนี้ได้ให้ความสำคัญกับกระบวนการการสะส茅ทุนของชุมชน โดยทุนของชุมชนมีความหมายกว้างหมายรวมถึง สิ่งที่ชุมชนได้พัฒนาสร้างและสะสมเป็นเวลานาน เพื่อให้ชุมชนมีอิทธิพลต่อการบริโภค มีสุขภาพที่ดี มีการอยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ทุนชุมชนจึงอาจหมายรวมถึงแหล่งอาหารตามธรรมชาติของชุมชน การร่วมมือร่วมใจกันทำงานกิน การแบ่งปันผลได้จากการผลิต การดูแลผู้เจ็บป่วย การดูแลเด็ก การดูแลผู้สูงอายุ การช่วยกันป้องกันโรคผู้วัย การพึ่งพาภัยและกันระหว่างหมู่บ้านเมื่อเกิดฝนแล้ง ฯลฯ

ทุนชุมชนอาจมีการสะสมพอกพูนขึ้นหรือสูญหายไปตามช่วงเวลาของการเปลี่ยนแปลงในประวัติศาสตร์ของชุมชน การสืบคันเพื่อให้ได้ความรู้เกี่ยวกับทุนชุมชนตั้งแต่อดีต มาจนถึงปัจจุบันจึงเป็นประเด็นสำคัญที่จะช่วยให้เข้าใจถึงการสะสมทุนของชุมชนที่ดำรงอยู่ในปัจจุบัน และรวมไปถึงการวางแผนชุมชนที่มีอยู่เกิดการสะสมทุนของชุมชนต่อไปอย่างยั่งยืน โดยรวมวัตถุประสงค์สำคัญของการวิจัยกรณีศึกษา มีดังต่อไปนี้

(1) เพื่อศึกษาแบบแผนวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนที่มีลักษณะหลากหลายแตกต่างกันไปตามสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ และทรัพยากร โดยวิถีการดำรงชีวิตมีความหมายรวมถึง สิ่งที่ทำให้คนในชุมชนดำรงชีวิตอยู่ได้ เช่น ระบบการผลิต การบริโภค การจัดสรร การแลกเปลี่ยน ระบบความรู้และเทคโนโลยี ระบบความสัมพันธ์ของคนในสังคมในด้านต่าง ๆ (เช่น ระบบการแลกเปลี่ยน การรวมกลุ่ม ระบบความคิด ความเชื่อ ฯลฯ ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ชีวิตชุมชนดำรงอยู่)

(2) เพื่อศึกษากระบวนการที่วิถีการดำรงชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ ของชุมชน สัมพันธ์กับบุคคลและองค์กรสังคมภายนอกชุมชน เพื่อให้เกิดความเข้มแข็งและเติบโต หรืออีกนัยหนึ่งเป็นการศึกษาถึงระดับความพอดีย์ของวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนแต่ละรูปแบบว่ามีความพอดีย์ในลักษณะใด หรือยังคงต้องพึ่งพิงบุคคลและองค์กรภายนอกชุมชนในลักษณะใด

(3) เพื่อศึกษากระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งหมายรวมถึงทุนสังคม ทุนวัฒนธรรมและทุนเศรษฐกิจ อันมีผลต่อของการปรับเปลี่ยนมาจากการอดีต ทุนชุมชนเป็นสิ่งที่ชุมชนสร้างขึ้นมา และทำให้ชุมชนดำรงอยู่ได้ และสามารถสะสมทุนชุมชนต่อได้อย่างต่อเนื่อง จนถึงปัจจุบัน การศึกษากระบวนการสะสมทุนชุมชนจะทำให้เข้าใจถึงความหมายของทุนชุมชนในมิติต่าง ๆ รวมทั้งศักยภาพและจุดอ่อนของชุมชนว่าเป็นอย่างไร

(4) ในส่วนของทุนทางเศรษฐกิจ จะศึกษาถึงภาวะหนี้สินของคนในชุมชน กระบวนการที่หนี้สินสะสมพอกพูนขึ้น หรือลดน้อยถอยลง รวมทั้งกระบวนการจัดการเกี่ยวกับหนี้สิน ปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในการจัดการกับหนี้สิน

(5) เพื่อศึกษาว่ากองทุนหมู่บ้านมีส่วนในการสร้างกระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งรวมถึงทุนสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจอย่างไร และกองทุนหมู่บ้านมีปฏิสัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอย่างไร เช่น ในเรื่องการทำมหาภิญ การจัดการกับหนี้สิน การทำงานร่วมกันของชุมชน เป็นต้น

ผลจากการศึกษากรณีศึกษาได้แก่องค์ความรู้เกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนของชุมชน ซึ่งโครงการวิจัยนี้จะนำเสนอเป็น 3 ช่วงใหญ่ ๆ ได้แก่

- (1) ช่วงก่อนที่ชุมชนจะเข้าสู่กระบวนการพัฒนาไปสู่สังคมสมัยใหม่ (เช่น การผลิตเพื่อขาย การซื้อสินค้าเพื่อบริโภคแทนการผลิตเองเป็นส่วนใหญ่ การแลกเปลี่ยนผ่านกลไกตลาด ฯลฯ)
- (2) ช่วงที่ชุมชนเข้าสู่สังคมสมัยใหม่ จนถึงช่วงก่อนมีกองทุนหมู่บ้าน

(3) ช่วงที่กองทุนหมุนบ้านเข้าไปในชุมชน ซึ่งในช่วงนี้จะได้องค์ความรู้จากการศึกษาติดตามชุมชนในระยะเวลา 2 ปี คือเริ่มจากช่วงเวลาที่ชุมชนได้รับกองทุนหมุนบ้านและศึกษาติดตามชุมชนเหล่านี้ไปจนสิ้นปีที่ 2 และจากการศึกษาแบบย้อนประสบการณ์ ซึ่งเป็นการศึกษาชุมชนที่ได้เริ่มดำเนินการเกี่ยวกับกองทุนหมุนบ้านไปแล้วเมื่อเริ่มต้นโครงการวิจัย

คณะกรรมการศึกษาจะช่วยให้เกิดความเข้าใจว่าในแต่ละวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชน (เช่น การปลูกข้าว การทำไร่ การเลี้ยงสัตว์ การแปรรูปสินค้า การท่องเที่ยวและบริการอื่น ๆ ฯลฯ) จะต้องมีเงื่อนไขใดบ้าง (เช่น ทางด้านกฎหมาย ระบบตลาดสาธารณูปโภค ระบบสินเชื่อ ความรู้และเทคโนโลยี องค์กรสนับสนุน ฯลฯ) ใดบ้างที่จะช่วยให้ประสบความสำเร็จในระดับที่ชุมชนมีอำนาจอยู่ และสามารถพึ่งตนเองได้ทั้งในด้านความสัมพันธ์กับองค์กร/บุคลภายนอก ในด้านความรู้และเทคโนโลยี ในด้านเงินทุน และในด้านการตลาด ซึ่งในแต่ละวิถีการดำเนินชีวิตต้องการเครือข่ายของการติดต่อสัมพันธ์ที่แตกต่างกัน นับตั้งแต่ระดับชุมชน ระดับอำเภอ ระดับจังหวัด ระดับประเทศ ไปจนถึงระดับโลก (เช่น กรณีของการนำผลผลิตหรือผลิตภัณฑ์ไปขายในตัวจังหวัด กรณีของการส่งออกผลผลิตไปขายต่างประเทศ)

ความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการสะสมทุนชุมชน ซึ่งหมายรวมถึงทุนทางสังคม ทุนวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ จะช่วยให้ผู้วางแผนนโยบายชุมชน นักวิชาการ ผู้ปฏิบัติงาน และสาธารณชนมีความเข้าใจเกี่ยวกับชุมชนในสภาวะการณ์ต่าง ๆ กัน ต้องการความรู้จากนักวิชาการที่เหมาะสมรวมทั้งความต้องการจำเป็นในระดับการวางแผนนโยบายและกำหนดแผนการพัฒนาที่แยกออกได้หลายระดับ ซึ่งจะมีผลทำให้ผู้เกี่ยวข้องกับกระบวนการสร้างความรู้ของนักวิชาการ และกระบวนการกำหนดนโยบายและแผนการดำเนินงานได้มีองค์ความรู้เกี่ยวกับชุมชนมากกว่าที่เป็นมาในอดีตผลจากการวิจัยนี้จะช่วยให้ชุมชนได้มีเครือข่ายการเรียนรู้เกี่ยวกับวิถีการดำเนินชีวิตและกระบวนการสะสมทุน โดยบทเรียนจากชุมชนหนึ่งเป็นประโยชน์กับชุมชนอื่น ๆ ด้วยเช่นกัน นอกจากนี้ การนำความรู้จากชุมชนเผยแพร่ไปสู่ผู้วางแผนนโยบาย นักวิชาการ ผู้ปฏิบัติงาน และสาธารณชนจะช่วยให้ชุมชนสามารถสื่อสารกับองค์กรและบุคคลต่าง ๆ ภายนอกชุมชนบนฐานของความรู้ความเข้าใจในสิ่งต่าง ๆ ที่ใกล้เคียงกัน ไม่เกิดข้อสงสัยว่างทางความรู้และความคิดอย่างที่เคยเป็นมา

นางสาวนร หวานท์
เพ็ญสิริ จีระเดชาภุล
สุรุ่ย ปัสดีวงศ์

รายงานการวิจัย

เรื่อง

ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัวและกองทุนหมู่บ้าน

รายงานคณะกรรมการวิจัย

ดร. มณีมัย ทองอยู่

นายมนต์ชัย ผ่องศิริ

นายสมศักดิ์ สังวิบูตร

นายอดิเรก เรืองนานะวงศ์

นายธีระพล เหงษ์ชุลินทร์

นายศักดิ์ชัย เชษฐบูตร

นางสาวรังศรี วงศ์ภูษารณ์

นางสาวกานุจันพันธุ์ วงศ์ศักดิ์

มหาวิทยาลัยครินทร์วิโรฒ

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย

สารบัญ

บทที่ 1 บทนำ	1
บทที่ 2 ทุนชุมชนและการปรับตัว	10
ชุมชนอีสานในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ	10
การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย	21
กรณีที่ 1 การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ของรัฐ	24
และการปรับตัวของชุมชน	
กรณีที่ 2 จากเกษตรเพื่อยังชีพสู่เกษตรเพื่อการค้า	35
การผลิตข้าวเพื่อการค้าและการเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตข้าว	36
การปลูกแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมแม่น้ำ	42
การทำไร่อ้อยในงานในระบบไฮโดร	48
กรณีที่ 3 การปรับตัวในภาวะวิกฤต	57
กรณีที่ 4 สถานีมั่นคงของทุนชุมชนในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า	71
บทที่ 3 ยุทธศาสตร์ครอบครัวและทุนชุมชน	79
ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชนบท	80
ทุนชุมชนกับยุทธศาสตร์ครอบครัว	105
บทที่ 4 กองทุนหมู่บ้าน	114
การดำเนินงานกองทุนหมู่บ้าน	115
ปัญหาและอุปสรรคในการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน	124
บทเรียนจากกองทุนหมู่บ้านที่บริหารงานได้ดี	127
กองทุนหมู่บ้านกับยุทธศาสตร์ครอบครัว	132
กองทุนหมู่บ้านกับการสร้างทุนสังคม ทุนความรู้ และความเข้มแข็งของชุมชน	135
ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนากองทุนหมู่บ้านในระยะต่อไป	137
เอกสารอ้างอิง	140

สารบัญตาราง

ตารางที่	ชื่อตาราง	หน้า
1.1	ข้อมูลพื้นฐานของหมู่บ้าน 10 หมู่บ้านในภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน	7
2.1	ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทำงานปีต่อไร์	41
2.2	ค่าใช้จ่ายในการลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร์	44
2.3	งบประมาณรายจ่ายรายรับและบดุลโดยเฉลี่ยในการทำไร์อ้อยต่อไร์	55
2.4	อาชีพของครัวเรือน	73
2.5	ระยะเวลาในการประกอบอาชีพ	73
3.1	ร้อยละของครัวเรือนที่ทำงานและสัดส่วนของการบริโภคภายในหมู่บ้านที่ต้องซื้อ จำานวนสมาชิก จำานวนคนต่อ อัตราดอกเบี้ยของกองทุนหมู่บ้าน	83
4.1	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากการกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไกลเมือง	117
4.2	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากการกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไกลเมือง	118
4.3	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากการกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไกลเมือง	118
4.4	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากการกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไกลเมือง	120
4.5	วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากการกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไกลเมือง	120

สารบัญภาพ

3.1	ประเภทของทุนสังคม	106
-----	-------------------	-----

บทที่ 1

บทนำ

1. ความเป็นมาของโครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้าน เป็นกองทุนที่เกิดขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล มีชื่อเต็มว่า กองทุนหมู่บ้าน และชุมชนเมือง มีขอบข่ายของการดำเนินโครงการกว้างขวางครอบคลุมทุกหมู่บ้านของประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ถึงประมาณ 70,000 หมู่บ้าน กองทุนหมู่บ้านมีลักษณะเฉพาะแตกต่างจากโครงการอื่นๆ ของรัฐที่เคยมีมา คือเป็นโครงการที่มีนโยบายชัดเจนว่า ให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเป้าหมายเฉพาะ ตามความต้องการของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนร่วมกันกำหนดกรอบกิจกรรมในการดำเนินงานเกี่ยวกับ กองทุน และให้ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบต่อผลการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุน

ตามนโยบายของการจัดทำโครงการกองทุนหมู่บ้านนั้น ได้กำหนดเป้าหมายในระยะยาว คือเพื่อให้กองทุนหมู่บ้านเข้าไปมีส่วนในการเสริมสร้างกระบวนการพัฒนาของชุมชน และมี ส่วนร่วมในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ และสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน ตลอดจนการ สร้างเสริมศักยภาพของชุมชนในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเองได้ เพื่อนำ ไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศไทยในอนาคต ดังนั้นถึงแม้ว่ากองทุนหมู่ บ้านจะใช้ยุทธศาสตร์ของการจัดสรรเงินลงไปให้หมู่บ้านในวงเงิน 1 ล้านบาทเพื่อให้เป็นแหล่งเงิน ทุนหมุนเวียนของชุมชน พัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ ให้กับสมาชิกของชุม ชน แต่เป้าหมายสำคัญมิใช่เป็นเพียงการสร้างระบบสินเชื่อหรือระบบธนาคารให้กับชุมชนเท่านั้น หากแต่เป็นการหวังผลในระยะยาวที่ต้องการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน (นภากรรณ์ ระหว นนท์, 2546)

รัฐบาลซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบโครงการกองทุนหมู่บ้าน ได้มอบหมายให้องค์กรที่ไม่มีส่วนได้ ส่วนเสียโดยตรงกับโครงการเป็นผู้ทำการประเมินโครงการหลายคณะด้วยกัน หนึ่งในคณะผู้ ประเมินคือมหาวิทยาลัยศรีวิชัยศรีวิโรฒ ซึ่งได้ว่ามีอักษร์กับมหาวิทยาลัยและสถาบันทางวิชาการ ต่างๆ ในทุกภูมิภาคเพื่อดำเนินการวิจัยประเมินผลโครงการนี้ โดยคณะผู้วิจัยได้เลือกชุมชนที่มีภาระ การดำเนินชีวิตที่แตกต่างกัน ในภูมิภาคต่างๆ ของประเทศไทย เพื่อศึกษาระบวนการดำเนินงานของ กองทุนหมู่บ้านในระดับชุมชน ว่ามีปัญหาและอุปสรรคอะไรบ้าง ในอันที่จะทำให้ชุมชนบรรลุเป้าหมาย ที่ได้วางไว้ ทั้งนี้เพื่อให้รัฐบาลได้รับเปลี่ยนนโยบายและกรอบการดำเนินงานให้เหมาะสมกับ สภาพการณ์ที่เกิดขึ้น

เป้าหมายสำคัญของการดำเนินการวิจัย ได้แก่ การศึกษาถึงกระบวนการการดำเนินการของกองทุนหมู่บ้าน ทั้งที่เป็นความสำเร็จ ปัญหา และอุปสรรค และเพื่อสร้างความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการการสะส茅ทุนชุมชน และการประเมินถึงบทบาทของกองทุนหมู่บ้านในกระบวนการการสะส茅ทุนชุมชน ในการดำเนินการวิจัย โครงการวิจัยได้เลือกชุมชน 50 แห่ง ซึ่งเป็นชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ เป็นกรณีศึกษา (case studies) เพื่อทำความเข้าใจกับกระบวนการการสะส茅ทุนชุมชน ซึ่งรวมถึงทุนทางสังคม ทุนทางวัฒนธรรม และทุนเศรษฐกิจ เพื่อทำความเข้าใจกับชุมชนที่มีวิถีการดำรงชีวิตในแบบต่าง ๆ กัน และมีเงื่อนไขความพร้อม และกระบวนการนำกองทุนหมู่บ้านมาดำเนินการแตกต่างกัน นอกจากนี้ยังได้เลือกชุมชนอีก 10 แห่งเพื่อสร้างกระบวนการการเรียนรู้ร่วมกันกับชุมชน โดยใช้การวิจัยเชิงปฏิบัติการ อีกด้วย

รายงานการวิจัยเรื่อง “ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัวและกองทุนหมู่บ้าน” นี้ เป็นส่วนหนึ่งของกรณีศึกษาศึกษา 50 กรณีดังกล่าวข้างต้น โดยรายงานนี้ เป็นบทสรุปเคราะห์ของการศึกษาวิจัยจากกรณีศึกษา 10 กรณีในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

1.2 ความเป็นมาและความสำคัญของการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวในการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน

ในการที่กองทุนหมู่บ้านจะบรรลุเป้าหมายของการเสริมสร้างกระบวนการการพึ่งพาตนเองของชุมชน การสร้างกระบวนการการเรียนรู้และความรู้เพื่อแก้ปัญหาของชุมชน และการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนในการก้าวไปสู่เศรษฐกิจพอเพียงนั้น มีกลไกสองส่วนที่สำคัญที่จะนำพาชุมชนและโครงการไปสู่เป้าหมาย คือชุมชน และครอบครัว ในส่วนของชุมชนนั้น หมายถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และสถาบันทางสังคมต่างๆ รวมทั้งองค์กรชุมชนและผู้นำ ตลอดไปจนถึงระบบวัฒนธรรมของชุมชน ซึ่งเป็นที่เข้าใจกันดีว่ามีส่วนอย่างสำคัญต่อความสำเร็จและความล้มเหลวของโครงการพัฒนาต่างๆ ที่ลงไปในหมู่บ้านและกิจกรรมส่วนรวมภายในชุมชน ซึ่งในปัจจุบัน นิยมเรียกกลไกตัวนี้โดยรวมๆ ว่า ทุนชุมชน ในส่วนของครอบครัวนั้น ก็เป็นอีกส่วนที่สำคัญ เนื่องจากกองทุนหมู่บ้านเป็นกองทุนที่มีวัตถุประสงค์เพื่อ “เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนสำหรับการลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้ หรือเพิ่มรายได้ การลดรายจ่าย การบรรเทาเหตุฉุกเฉินและจำเป็นเร่งด่วน และสำหรับการนำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิภาพที่ดีแก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน”¹ สมาชิกในชุมชนหมู่บ้านซึ่งเป็นฝ่ายนำเงินหมุนเวียนหรือเงินกู้ไปลงทุนเพื่อ

¹ วัตถุประสงค์กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง ข้อ 1

พัฒนาอาชีพและชีวิตของตนเองนั้น มิได้อยู่อย่างโดดเดี่ยวเป็นปัจเจกชนอิสระ ส่วนใหญ่จะทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจในระบบครอบครัว ครอบครัวจึงเป็นส่วนสำคัญที่แยกไม่ออกจากระบบชุมชน และมีส่วนสำคัญต่อความสำเร็จของกองทุนหมู่บ้าน เพราะเป็นหน่วยของการลงทุนด้วยเงินกู้จากกองทุนหมู่บ้านโดยตรง

การศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวเป็นการศึกษาที่ริเริ่มมาในประเทศไทยและตินอเมริกา มาตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 1970-ทศวรรษ 1980 แนวคิด ยุทธศาสตร์ครอบครัว (household strategies) นี้มีชื่อเรียกต่างๆ กัน ได้แก่ ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว (household survival strategies) ยุทธศาสตร์การดำรงชีวิต (livelhood strategies) ยุทธศาสตร์การผลิตชา (reproduction strategies) และยุทธศาสตร์เพื่อชีวิต (life strategies) ในประเทศไทยการศึกษาวิจัยในลักษณะนี้ยังมีอยู่น้อยมาก ลักษณะงานที่พอจะใกล้เคียงอาจปรากฏในงานของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนในช่วงหลัง คือ ในช่วงประมาณ พ.ศ. 2540 เป็นต้นมา ซึ่งหันมาสนใจในเรื่องระบบเศรษฐกิจของชุมชน โดยเริ่มเข้าไปศึกษาถึงกลไกเศรษฐกิจภายในครอบครัว เรื่องมากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จากที่แต่เดิมจะให้ความสนใจต่อประเด็นที่เกี่ยวกับระบบสังคมและวัฒนธรรมชุมนุมมากกว่า

อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า ในปัจจุบัน เรายังไม่มีความเข้าใจชัดเจนต่อประเด็นที่ว่า ในสภาพที่ชุมชนบทโดยทั่วไปประสบกับปัญหาความไม่มั่นคงและความเสี่ยงอย่างมากจากความไม่แน่นอนด้านกุศากลและด้านตลาด อันเป็นปัจจัยเสี่ยงที่ชุมชนแทบไม่สามารถควบคุมได้เลย ในสภาพการณ์เช่นนี้ ชุมชนมีวิธีการขับเคลื่อนเศรษฐกิจของครอบครัวไปอย่างไรที่ทำให้สามารถดำรงชีวิตอยู่รอดได้โดยแทบไม่ได้เรียกร้องหรือสร้างปัญหาใดให้แก่สังคมส่วนรวมเลย เราคงไม่อาจวางแผนการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมในระดับภาคหมู่ หรือคิดและประเมินโครงการต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง โครงการกองทุนเพื่อการกู้ยืมไปลงทุนทางเศรษฐกิจโดยครอบครัว โดยปราศจากความเข้าใจพื้นฐานในประเด็นนี้ เมื่อเราเข้าใจในประเด็นก่อนว่า ครอบครัวของยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวของชุมชนบทแล้ว เรา ก็จะหันมาดูว่า กองทุนหมู่บ้านที่ลงทุนในชุมชนและครอบครัวเรื่องของชุมชนบท ได้มีส่วนช่วยเสริมสร้างหรือตอบสนองยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวอย่างไร ถ้ากองทุนหมู่บ้านถูกออกแบบและดำเนินการในลักษณะที่สามารถนำเอาไปใช้ในการเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวได้ ก็เท่ากับว่า กองทุนหมู่บ้านได้มีส่วนช่วยให้ชุมชนบทได้บรรลุผลในการดำเนินยุทธศาสตร์เพื่อไปสู่เป้าหมายแห่งการมีชีวิตที่ดีขึ้น และอาจถือได้ว่า เป็นความสำเร็จที่สำคัญจากด้านของชุมชนบทเอง

ข้อดีอีกประการหนึ่งของการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว คือ การศึกษาจากมุมมองนี้ เรายังได้มองขนาดหรือขนาดบทว่าเป็นเพียงเหยื่อของกระบวนการพัฒนาจริงอยู่ กระบวนการพัฒนาที่ผ่านมาทำให้ขนาดต้องสูญเสียหรือลดทอนความสามารถในการพึ่งพาตนเอง การเข้าถึงและควบคุมทรัพยากรธรรมชาติอันเป็นฐานชีวิตที่สำคัญ รวมทั้งการตอกย้ำในสถานะเสียเปรียบในระบบตลาด แต่ในขณะเดียวกัน ในสภาพการเข่นี้ ขนาดบทที่เสียเปรียบเหล่านี้ ต่างพยายามดันขนาดวิถีทางที่จะนำพาชีวิตของตนและครอบครัวให้อยู่รอดได้ด้วยวิถีทางที่สูญเสีย ด้วยการเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจต่างๆอย่างหลากหลาย นิ่งในลักษณะของเหยื่อที่อ่อนแรง หรือผู้ยากไร้ที่น่าสงสาร อย่างไรก็ตาม ผู้วิจัยตระหนักรู้ว่า ลำพังการศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์ในการดำรงชีพนั้น ยังไม่เพียงพอที่จะทำให้เราเข้าใจถึงพลังทางสังคมหรือพลังของชุมชน ซึ่งก็เป็นส่วนเกือบหนึ่งเศรษฐกิจครอบครัวที่สำคัญด้วย จึงได้ผนวกเรื่องทุนชุมชนเข้ามาด้วย

1.3 วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับกระบวนการปรับตัวของชุมชนและกระบวนการสะสมทุนชุมชนในยุคการพัฒนาสู่ความทันสมัย
- เพื่อศึกษาและทำความเข้าใจเกี่ยวกับยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวขนาดอีสาน
- เพื่อศึกษาลึกกระบวนการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน ปัจจุบัน อุปสรรค และประเมินลีฟ์ผลสำเร็จของโครงการตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้
- เพื่อประเมินบทบาทของกองทุนหมู่บ้านต่อการเสริมสร้างกระบวนการสะสมทุนชุมชน และการสนับสนุนยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวขนาดอีสาน

1.3 ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยในพื้นที่ชนบทในภาคอีสาน โดยศึกษาจากการศึกษารวม 10 กรณี ซึ่งมีการดำเนินกิจกรรมภายใต้โครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ ในช่วงระยะเวลาตั้งแต่เริ่มต้นโครงการ คือตั้งแต่เดือนเมษายน พ.ศ. 2544 จนถึงเดือนมิถุนายน พ.ศ. 2546

1.4 การเลือกปรากฏการณ์เพื่อศึกษา

เนื่องจากชุมชนชนบทมีความหลากหลายทั้งในด้านสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ ทรัพยากร สังคม และวัฒนธรรม และการศึกษาครั้งนี้ต้องการให้ได้ภาพตัวแทน (representation) ของชุมชนต่างๆ ดังนั้น ในการเลือกปรากฏการณ์เพื่อศึกษา ประเด็นสำคัญจึงอยู่ที่การเลือกปรากฏการณ์ที่นำมาศึกษาที่มีความหลากหลาย เพื่อให้ได้ข้อมูลที่สามารถสร้าง

ความเข้าใจในวิถีการดำเนินชีวิตของชุมชนอย่างครอบคลุม เกณฑ์ที่นำมาใช้เป็นหลักในการเลือก ประกภารณ์ที่ศึกษาในภาคอีสาน จะสอดคล้องกับเกณฑ์รวมของโครงการวิจัย คือครอบคลุมมิติ 3 มิติได้แก่

- ระบบนิเวศของชุมชน การวิจัยในภาคอีสานได้พิจารณาเลือกหมู่บ้านที่มีสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติต่างกัน ซึ่งจะมีผลถึงการทำมาหากินที่แตกต่างกัน เช่น เขตที่ราบลุ่มแม่น้ำ เขตที่สูงแล้งในเขตอับฝน เขตที่สูงริมอ่างเก็บน้ำ รวมทั้งสภาพแวดล้อมที่มนุษย์สร้างขึ้นคือเขตที่มีการชลประทานและไม่มีการชลประทาน เขตใกล้เมืองและเขตไกลเมือง
- วิถีการดำเนินชีวิต ได้พิจารณาเลือกหมู่บ้านจากการทำมาหากินหลัก ในชุมชน ซึ่งส่วนหนึ่งจะถูกกำหนดโดยปัจจัยด้านสภาพแวดล้อม ได้แก่
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในที่ลุ่ม เช่น การปลูกข้าว
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในที่ดอน เช่น การปลูกอ้อย สับปะรด
 - การผลิตพืชผลทางการเกษตรในพื้นที่ใกล้แหล่งน้ำหรือมีการชลประทาน เช่น การปลูกผัก พริก แตงกวา
 - การทำประมงน้ำจืด
 - การเลี้ยงสัตว์
 - การทำหัตถกรรม การทำอุตสาหกรรมครัวเรือน เช่น การปั้นคราฟ การทำใน (อุปกรณ์สำหรับการเข็นฝ่าย) การเจียระไนผลอย
 - การแปรรูปผลิต เช่น การทำปลาร้า
 - การทำท่องเที่ยว

อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ชุมชนหมู่บ้านที่เลือกมาศึกษาทั้งหมดจะมีความหลากหลายในด้านการประกอบอาชีพภายในชุมชน ดังนั้น การคัดเลือกหมู่บ้านก็จะพิจารณาจากอาชีพหลัก คืออาชีพที่มีผู้ประกอบการจำนวนมากในชุมชน แต่ไม่ได้กำหนดเป็นสัดส่วนที่แน่นอนเพื่อความยืดหยุ่น

- ระดับความเข้มแข็งของชุมชน ซึ่งถือเป็นเงื่อนไขสำคัญของความสำเร็จในการดำเนินการของทุนหมู่บ้าน ในการที่จะระบุว่าหมู่บ้านใดมีความเข้มแข็งหรือไม่ก่อนที่จะทำการประเมิน ผู้วิจัยได้อาศัยการสอบถามจากเจ้าหน้าที่ที่ทำงานในพื้นที่เป็นหลัก เช่น พัฒนาการตำบล พัฒนาการอำเภอ เจ้าหน้าที่เกษตรตำบล และนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนในพื้นที่ นอก

จากนี้ หมู่บ้านที่เข้มแข็งบางหมู่บ้าน จะมี wang ลัตต่างๆ เป็นเครื่องบ่งชี้ เป็นต้น จากนั้น จึงได้มีการสำรวจในพื้นที่โดยคณะผู้วิจัยเพื่อให้ได้ข้อมูลที่ชัดเจนอีกครั้ง

ผลการคัดเลือกหมู่บ้าน ได้หมู่บ้านที่อยู่ในจังหวัดขอนแก่น มหาสารคาม ชัยภูมิ นครพนม อุบลราชธานี และอำนาจเจริญ ซึ่งมีคุณสมบัติต่างๆ ตามเกณฑ์การคัดเลือก แต่อย่างไรก็ตาม เพื่อปักปิดสถานะของผู้ให้ข้อมูล ห้องที่เป็นบุคคลและสถานที่ ผู้วิจัยจึงใช้ชื่อสมมุติสำหรับหมู่บ้านที่ เป็นพื้นที่วิจัยทั้ง 10 แห่ง ส่วนสถานที่ตั้งของหมู่บ้านจะนำเสนอเพียงชื่อจังหวัดเท่านั้น สำหรับรายละเอียดของหมู่บ้านตามเกณฑ์การคัดเลือก สรุปได้ตามตารางที่ 1.1

1.5 วิธีวิจัย

ผู้วิจัยได้ใช้วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ (qualitative research method) เป็นหลัก และเก็บข้อมูลเชิงบิมาณในบางเรื่องที่เกี่ยวข้อง เช่น จำนวนประชากรแบ่งตามช่วงอายุ ค่าใช้จ่ายในการลงทุนเพื่อการประกอบอาชีพ เงินกองทุนที่ชุมชนได้รับการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ เป็นต้น

เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย ครั้นนี้คือ แนวทางการสัมภาษณ์ (interview guide) และมีอุปกรณ์ช่วยในการเก็บข้อมูลคือสมุดบันทึกภาคสนาม (field note) เทปบันทึกเสียง และกล้องถ่ายภาพ

1.5.1 การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ

การเก็บข้อมูลปฐมภูมิ ใช้วิธีการสัมภาษณ์ชาวบ้านที่อยู่ในพื้นที่วิจัย การเข้าร่วมกิจกรรม การจดบันทึก การสังเกต และการบันทึกเทป ดังรายละเอียดต่อไปนี้

1.6.1.1 การสัมภาษณ์เป็นกลุ่ม (group interview)

กลุ่มคนที่จะสัมภาษณ์จะขึ้นอยู่กับประเภทของข้อมูลที่ต้องการ ดังนี้

- (+) ข้อมูลเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของชุมชนและทุนชุมชน ได้เชิญผู้รู้และผู้อาวุโสของชุมชน ที่อาศัยอยู่ในชุมชนนานกว่า 30 ปี มาร่วมเป็นกลุ่มสัมภาษณ์ เพื่อสอบถามถึงประวัติการก่อตั้งชุมชน ทุนชุมชนในอดีต ห้องทุนทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทุนทางเศรษฐกิจ ทุนความรู้ และทุนทางสังคมและวัฒนธรรม การเปลี่ยนแปลงของทุนชุมชนจากอดีตจนถึงปัจจุบัน การสัมภาษณ์เป็นกลุ่มจะช่วยให้ผู้รู้ของหมู่บ้านสามารถร่วมกันรื้อฟื้นความทรงจำที่แต่ละคนอาจลืมเลือนไป และเป็นการตรวจสอบข้อมูลเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีตให้มีความถูกต้องตรงกับความเป็นจริงมากที่สุด

ตารางที่ 1.1 ชื่อและพื้นฐานของผู้นำ 10 หน่วยในภาคอีสานที่ร่วมและประมูลก่ออาชญากรรม

ที่	หน่วยงาน	จังหวัด	ครัวเรือน	ประจำชาติ	ลักษณะพื้นที่	ชุดประจำหน้า	ชุมชนที่เข้ามายัง	พื้นที่ในเขตเศรษฐกิจ	ที่ดูแลรักษา
1	หน่วยงาน	ขอนแก่น	125	ไทย	ที่ดอนติดต่อกัน น้ำ ของชุมชน	มี	มี	ทำนาปั้นรัง ปลูกผักกาด ประมงในชุมชน รับจ้าง	กองทุนก่ออาชญากรรม บ้านหมู่ บ้านที่ถูกเผยแพร่จากการตั้งร่องช่อง
2	หน่วยงาน	ขอนแก่น	86	452	ที่ราบ夷พื้นดิบ	มี	มี	ทำนาปั้น ปลูกผักกาดร่วมกับร่อง	สามารถชื่อโภชนาถกันก่อนอนุรักษ์
3	หัวเมือง	อุบลราชธานี	139	680	ที่ราบลุ่มต่ำลึบ ดอน แม่น้ำ	มี	มี	รับจ้าง เสียงหมู่ รับจ้าง รับจ้าง	ดำเนินการพัฒนาหมู่บ้านคุณศรีด
4	หัวเมือง	อุบลราชธานี	65	272	ที่ราบลุ่มต่ำลึบ ดอน แม่น้ำ	มี	มี	ทำนาปั้น ทำสวน (พื้นที่)	ได้รับงบประมาณชุมชนแม่จั่งอันดับ 1 จังหวัดอุดรธานี
5	หัวเมือง	นครพนม	250	841	ที่ราบลุ่มริมน้ำ ใจ ดอน มีน้ำ	มี	มี	เดินทางมาในร่อง หา ปลา สถานที่รับจ้าง	อยู่ห่างจากตัวเมืองหัวเมือง 6 กม.
6	นาดี	นครพนม	163	674	ที่ราบลุ่มน้ำตื้นที่ ดอน มีแม่น้ำติด หนองดีมีน้ำ	มี	มี	ทำนาปั้น ทำไร่ (ข้าวโพด, สับปะรด) สวนยางพารา ป่า ครก	มีกุญแจพืชชุมชน ร่วมกันดูแลร่อง ราดาดี (กุดบ้านครก)
7	บ้านถ้ำ	ขับรัม	192	962	ที่ราบสูงโกลล่าง	มี 20%	มี	ทำนาปั้น ทำไร่ อ้อย ประมง	ที่นาของหมู่บ้านถูกนำไปทำสวนพืชไร่
8	แม่น้ำ	ขอนแก่น	148	604	ที่ดอนแม่น้ำแม่สิง	มี	มี	ป่านาคลอง	ปีนหนาผ่านห้องที่บัว
9	หน่วยงาน	มหาสารคาม	104	578	ที่ราบลุ่มน้ำป่าบิน แม่น้ำ	มี	มี	ทำนาปั้น ทำนาปั้น เปรรภูมและ ค้าขายปลีก	ประมงอุบทกษัยหมู่บ้าน แม่พ.ศ. 2545
10	บึง	มหาสารคาม	231	1055	ที่ราบลุ่ม	มี	มี	ทำนา ทำข้าว รับจ้าง ทำกิจการ อิฐรูป	ปีนหมูชนในเขตพื้นที่ภูมิภาคอ่อนนุช เลือก เตรียมน้ำส่วนใหญ่ทำนา

(ข) ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการกองทุนหมู่บ้าน ได้สัมภาษณ์คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และคณะกรรมการกองทุนต่างๆ ที่ดำเนินการอยู่ในชุมชน เพื่อทราบถึงเป้าหมาย แผนงาน วิธีการในการบริหารจัดการทุนของชุมชน ปัญหา อุปสรรค ที่เกิดขึ้นและวิธีการแก้ปัญหา รวมทั้งผลและผลกระทบที่เกิดขึ้นจากการดำเนินงานกองทุน

1.5.1.2 การสัมภาษณ์รายบุคคล

(ก) ข้อมูลเกี่ยวกับการถ่ายเงินและการใช้จ่ายเงินกู้ เป็นการสัมภาษณ์ในรายละเอียดของสมาชิกกองทุนหมู่บ้าน เพื่อต้องการทราบถึงสภาพปัจจุบันในการใช้เงินกู้ยืมเพื่อการผลิตของสมาชิก และทราบถึงความคิดเห็นต่อการบริหารกองทุนของคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน นอกจากนี้ยังได้สัมภาษณ์สมาชิกในกองทุนอื่นๆ ด้วยเพื่อทราบถึงความเชื่อมโยงของทุนต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชน

(ข) ข้อมูลเกี่ยวกับการจัดการกองทุนหมู่บ้าน เป็นการสัมภาษณ์คณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน และคณะกรรมการกองทุนต่างๆ ที่มีการดำเนินการอยู่ในชุมชนเป็นหลัก ซึ่งต้องการทราบถึงแนวความคิด แผนงาน วิธีการ ทักษะ ในการบริหารจัดการของคณะกรรมการ

1.5.1.3 การสังเกต

ในการสังเกต ใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วมและไม่มีส่วนร่วม ในการประกอบอาศัย การดำเนินชีวิต และการดำเนินกิจกรรมกองทุนของคณะกรรมการกองทุนและชาวบ้าน เช่น การเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทุนของชุมชน เช่น การประชุม การจัดเก็บเงินกองทุนพัฒนา เป็นต้น ซึ่งระหว่างการสังเกต บางครั้งจะมีการจดบันทึก และถ่ายภาพกิจกรรมด้วย

1.5.2 การเก็บข้อมูลทุติยภูมิ

การเก็บข้อมูลทุติยภูมิเป็นการรวมข้อมูลที่ได้มีการจัดเก็บไว้แล้ว ทั้งข้อมูลที่ยังไม่มีการวิเคราะห์ และข้อมูลที่ได้มีการวิเคราะห์แล้ว ซึ่งมีแหล่งข้อมูลที่นำมาใช้ในการวิจัยดังนี้

- 1) ข้อมูล กชช.2ค. ได้จากสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอ และสถานีวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- 2) ข้อมูลดิน ได้จากสำนักงานเกษตรอำเภอ และจากสถานีพัฒนาที่ดินเขต 5 จังหวัดขอนแก่น รวมทั้งข้อมูลที่ได้จากโปรแกรมสำเร็จรูป SoilView และ DLD Version2
- 3) ข้อมูลที่ตั้งและสภาพทางกายภาพของชุมชน ได้จากแผนที่ประเทศไทย 1 : 50,000 กรมแผนที่ทหาร พิมพ์ครั้งที่ 3-RTSD และโปรแกรมสำเร็จรูป ArcView GIS Version 3.1 เพื่อใช้ในการทำแผนที่ระดับประเทศ ระดับอำเภอ และระดับตำบล

- 4) ข้อมูลประชากรจำแนกตามช่วงอายุ ได้จากสถานีอนามัยตำบล
- 5) ข้อมูลที่ได้จากบันทึกอาศัยในบ้าน
- 6) องค์ความรู้ที่ได้จากนั้งสืบ และเอกสารสรุปที่ได้จากการประชุมสัมมนา

1.5.3 การประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูล

การประมวลผลและวิเคราะห์ข้อมูลได้กระทำไปพร้อมกับการเก็บข้อมูล ผู้วิจัยได้ใช้ วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงเนื้อหา (content analysis) และการวิเคราะห์เปรียบเทียบอย่างต่อเนื่อง (constant comparative analysis) และการตรวจสอบสามเหลี่ยม (triangulation technique) ซึ่งเป็นการยืนยันข้อมูลจากหลายแหล่ง เพื่อทดสอบความเป็นจริงตาม ธรรมชาติของสถานการณ์นั้นๆ ด้วยวิธีการประมินให้เกิดความเข้าใจอย่างแจ่มแจ้ง ทั้งโดยตัวนักวิจัยแต่ละคนเองและโดยวิธีการวิเคราะห์ร่วมกันในคณะผู้วิจัย จากนั้นจึงสรุปเป็นหลักการ หรือ ข้อเสนอเชิงแนวคิด ซึ่งต้องอาศัยหลักตรวจสอบวิทยาแบบอุปนัย (induction) และพื้นฐานความรู้เชิง ทฤษฎีของผู้วิจัย

1.7 การนำเสนอผลการวิจัย

การนำเสนอผลการวิจัยกระทำในรูปรายงานการวิจัยที่เน้นการพรรณนาวิเคราะห์ และสังเคราะห์จากการณีศึกษาทั้ง 10 กรณีเข้าด้วยกัน รายงานการวิจัยแบ่งออกเป็น 4 บท คือ บทที่ 1 เป็นบทนำ บทที่ 2 ว่าด้วยทุนชุมชนและการปรับตัว จะกล่าวถึงสภาพทั่วไปของภาคอีสาน ภูมิหลังความเป็นมาทางเศรษฐกิจการเมือง ทุนชุมชน และวิถีชีวิตร่วมกันในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย บทที่ 3 เป็นการวิเคราะห์ถึงยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนในยุคที่เศรษฐกิจครัวเรือนได้เข้าเกี่ยวเนื่อง สัมพันธ์กับระบบตลาดมากยิ่งขึ้นทุกที่ บทที่ 4 เป็นบทที่ว่าด้วยกองทุนหมู่บ้าน จะกล่าวถึงการดำเนินงานของกองทุนหมู่บ้าน และวิเคราะห์ถึงผลกระทบของกองทุนหมู่บ้านต่อครอบครัวและชุมชนบท ว่า ในสภาพที่ทุนชุมชนบางส่วนกำลังอ่อนล้าลง อันส่งผลต่อความเข้มแข็งของชุมชน และระดับความสามารถในการพึ่งพาตนเองของชุมชนนั้น กองทุนหมู่บ้านได้มีบทบาทในการเสริมสร้างทุนชุมชนและความเข้มแข็งโดยรวมของชุมชนอย่างไร นอกจากนี้ จะได้วิเคราะห์ด้วยว่า กองทุนหมู่บ้านได้เข้าไปเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนต่างๆ ในชนบท และทำให้เศรษฐกิจครอบครัวมีความเข้มแข็งขึ้นหรือไม่อย่างไร รวมทั้งให้ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนาและปรับปรุงการบริหารงานและการดำเนินงานโครงการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ

บทที่ 2

ทุนชุมชนและการปรับตัว

1. ชุมชนอีสานในยุคเศรษฐกิจเพื่อยังชีพ

1.1 สภาพทั่วไปของภาคอีสานและภูมิหลังทางประวัติศาสตร์

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือหรือภาคอีสานเป็นภาคที่ใหญ่ที่สุดของประเทศไทยทั้งในด้านพื้นที่และประชากร ภาคอีสานครอบคลุมพื้นที่ประมาณ 168,854 ตารางกิโลเมตร คิดเป็นร้อยละ 33 ของพื้นที่ทั้งหมดของประเทศไทย มีประชากรทั้งสิ้น 20,759,890 คน หรือคิดเป็นร้อยละ 34.2 ของประชากรทั้งหมด

ในด้านภูมิหลังทางประวัติศาสตร์นั้น อาจถือได้ว่า บริเวณภาคอีสานเป็นรากฐานของศูนย์อำนาจสองแห่งคือลาวและไทย เนื่องจากโดยลักษณะภูมิประเทศแล้ว ก่อนที่จะมีการพัฒนาในด้านการคมนาคมขนส่ง ภาคอีสานถูกโดดเดี่ยวออกจากภาคกลางของประเทศไทย โดยทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือมีเทือกเขาเพชรบูรณ์ และทางทิศตะวันตกเฉียงใต้และทิศใต้ มีเทือกเขาดงพะยีนและเทือกเขาพนมดงรักที่เป็นทิวเขา ทางทิศเหนือและทิศตะวันออกมีแม่น้ำโขง ภาคอีสานจึงเป็นสถานที่ที่อยู่ห่างไกลมีอิสระจากการควบคุมจากของพระราชนัดดาทั้งลาวและไทย (นิช เอียวศรีวงศ์, 2529; Keyes, 1967; ดาวรัตน์ เมตดาวิภานนท์, 2546) ก่อน พ.ศ. 2303 ดินแดนอีสานส่วนใหญ่ถูกตั้งถิ่นฐานของชาวบุญและชาวเขมรได้มาเข้ามายังอาณาจักรอยุธยา และต่อมาใน พ.ศ. 2322 อีสานและลาวทั้งหมดก็มาอยู่ใต้การปกครองห่างๆ ของอาณาจักรล้านช้าง ต่อมาใน พ.ศ. 2303 อีสานส่วนใหญ่เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวบุญและชาวเขมรได้มาเข้ามายังอาณาจักรอยุธยา และต่อมาใน พ.ศ. 2322 อีสานและลาวทั้งหมดก็มาอยู่ใต้การปกครองของกรุงเทพ แต่ก็เป็นยังการปกครองแบบที่ไม่เข้าไปควบคุม คือไทยยังยอมให้เมืองต่างๆ ในอีสานใช้ระบบการปกครองแบบล้านช้าง (ระบบอาณาจักร) และมิได้ส่งคนจากส่วนกลางเข้ามาปกครอง จนกระทั่งในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูปการปกครองโดยการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง มีการส่งข้าราชการจากกรุงเทพมาดำรงตำแหน่งสำคัญๆ ในอีสาน และยังมีการสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคอีสานกับกรุงเทพด้วย (สุวิทย์ ธีรศรัตน์, 2546) การปฏิรูปการปกครองและการพัฒนาด้านการคมนาคมนี้ เป็นความพยายามในการต่อต้านผู้รัชทศติ่งที่กำลังขยายอิทธิพลด้วยการล่าอาณาจักรในภูมิภาคอินโดจีน และได้ยึด kontrol ดินบางส่วนในบริเวณผู้ซ้ายของแม่น้ำโขงซึ่งเคยอยู่ใต้การปกครองของไทยไป

การขยายทางรถไฟไปสู่คราชในพ.ศ. 2443 ได้ทำให้การขนส่งข้าวไปยังกรุงเทพฯ สะดวกยิ่งขึ้น ชาวอีสานที่แต่เดิมมีการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลักใหญ่ ได้เริ่มบุกเบิกทางที่ดินใหม่ๆ และจัดสร้างที่ดินบางส่วนปลูกข้าวเจ้าเพื่อส่งไปขาย นอกจากนี้จากการปลูกข้าวเนื้ิยวเพื่อบริโภคในครัว

เรื่อง จากโครงการทางรถไฟได้สร้างต่อไปถึงอุบลราชธานีในพ.ศ. 2473 และไปถึงขอนแก่นในพ.ศ. 2476 การขยายทางรถไฟไปสู่ภูมิภาคที่เคยโดดเดี่ยว ได้ดึงเศรษฐกิจและการเมืองของอีสานให้ใกล้ชิดกับกรุงเทพฯ ยิ่งขึ้น แต่การเพิ่มขึ้นในการผลิตข้าว¹ เป็นผลมาจากการขยายพื้นที่เพาะปลูกออกไป²มากกว่าการพัฒนาพัฒนาการผลิต เนื่องจากที่ดินยังมีอยู่อย่างเหลือเพื่อ การเพาะปลูกข้าว ยังกระทำโดยใช้เครื่องมือและเทคโนโลยีอย่างง่ายๆ และมีการลงทุนในการผลิตน้อยมาก ปัจจัยการผลิตที่สำคัญคือแรงงานคนภายในครอบครัวและที่ดิน แม้แต่การทางป้าซึ่งเป็นงานหนักก็ยังใช้แรงงานในครอบครัวเป็นส่วนใหญ่

1.2 ทุนชุมชนอีสานก่อนการผลิตพืชพันธุ์

สภาพภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของภาคอีสานที่กล่าวมาข้างต้น คือเป็นท้องที่ที่อยู่ห่างไกลจากศูนย์กลางอำนาจจริงและศูนย์กลางอำนาจทางเศรษฐกิจ มีผู้คนอาศัยอยู่ไม่หนาแน่น มีทรัพยากรธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์ และผู้คนส่วนใหญ่ก็มักเลือกตั้งถิ่นฐานในที่ที่มีความอุดมสมบูรณ์ ทั้งดิน น้ำ และป่า การผลิตเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ คือมีการทำนา ปลูกพืชผักต่างๆ เป็นอาหาร เลี้ยงสัตว์ จับปลา ล่าสัตว์ และเก็บหาอาหารจากป่าและแหล่งน้ำ มีการทำหัตถกรรมต่างๆ เช่น การทอผ้าฝ้าย ผ้าไหม การจักสาน การทำอุปกรณ์เครื่องมือในการเกษตร ล่าสัตว์ และจับปลา การผลิตที่กล่าวมานี้เป็นการผลิตเพื่อบริโภคและใช้เองเป็นหลัก การแลกเปลี่ยนและค้าขายเป็นเพียงส่วนประกอบ การค้าขายที่สำคัญในช่วงก่อนการมีเส้นทางรถไฟคือการค้าวัวควาย ซึ่งทำกับภาคกลางของประเทศไทย รวมไปจนถึงกับประเทศลาว และเขมร เพราะ “วัวควายเป็นสินค้าที่เดินได้” จึงสามารถเข้ามาด้วยความยากลำบากในการคมนาคมขนส่งได้³

¹ ในปี 2448 มีการส่งข้าวเปลือกประมาณ 200,000 หาบ¹ จากอีสานไปยังกรุงเทพฯ และในปี 2468 ข้าวเปลือกถึงประมาณ 1,700,000 หาบ (หาบ = pical = 133 1/3 ปอนด์หรือ 60.48 กิโลกรัม) ถูกส่งมาจากการอีสานและเมื่อถึงปี 2478 (คือเมื่อมีการสร้างทางรถไฟมาถึงเมืองหลักๆ ในอีสานเกือบหมดแล้ว) จำนวนข้าวเปลือกที่ส่งมาจากการอีสานมิทั้งสิ้นถึงประมาณ 4,600,000 หาบ คิดเป็นเกือบร้อยละ 20 ของการส่งออกข้าวของประเทศไทย หมวด (Ingram, 1971: 47)

² พื้นที่ที่ปลูกข้าวได้เพิ่มจากถัวเฉลี่ยปีละประมาณ 3,900,000 ไร่ในปี 2463-2467 เป็นมากกว่า 12,000,000 ไร่ ในปี 2491-93 อินแกรม (Ingram, 1971)

³ ความยากลำบากในการคมนาคมก่อนมีการสร้างทางรถไฟ จะเห็นได้จากหลักฐาน เช่น เมื่อพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากรได้รับแต่งตั้งให้มาดูแลเมืองหนองหารในอีสาน ในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

การผลิตเพื่อการค้าที่สำคัญในระยะต่อมา เมื่อมีการสร้างทางรถไฟคือข้าว แต่ข้าวก็เป็นพืชเศรษฐกิจที่เป็นพืชอาหารหลักของชาวอีสานด้วย แม้ข้าวที่ปลูกขายกับข้าวที่ปลูกเพื่อบริโภคจะเป็นข้าวคนละชนิดกัน แต่การผลิตข้าวเพื่อขายในระยะต้นก็มิได้มีผลเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของชาวอีสานมากนัก การดำรงชีวิตของชาวอีสานเป็นการนำอาช่างงานและทักษะความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดและปั่นเพาะมาจากการบรรพบุรุษไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อมที่มีความสมบูรณ์เพียงพอที่จะหล่อเลี้ยงชีวิตคนได้ ในกรอบอยู่ร่วมกันเป็นสังคมหมู่บ้าน หรือชุมชนที่ก่อร้างขึ้นของก่อไป ก็มีภูมิปัญญา ภูมิปัญญาและบริบทฐานของกรอบอยู่ร่วมกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสังคมเกษตรกรรวมที่บางครั้งจะต้องเผชิญกับความผันแปรของฤดูกาล ซึ่งอยู่นอกเหนือการควบคุม ภูมิปัญญาที่ก่อติดกับส่วนหนึ่งจึงเป็นเรื่องของการช่วยเหลือกันในยามทุกข์ยาก ซึ่งถือเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ นอกเหนือไปจากนี้ ชุมชนยังมีอุดมการณ์ ความเชื่อ ระบบคิดร่วมกัน ซึ่งได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่คนรุ่นหนึ่ง เป็นทุนภัณฑ์รวมที่สำคัญ อาจกล่าวได้ว่า ในอดีต ชุมชนมีทุนธรรมชาติทุนสังคม และทุนความรู้และวัฒนธรรม ที่คำนึงถึงชีวิตของสมาชิก และยังก่อให้เกิดการสร้างสรรค์ความรู้ใหม่ ทำให้ชุมชนสามารถปรับตัวเองได้อย่างเหมาะสมกับสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติและทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป (นภภารณ์ หวานนท์ และคณะ, 2544) โดยทุนชุมชนเหล่านี้ ล้วนเกื้อหนุนซึ่งกันและกัน และเนื่องจากมันมีความหมายจริงต่อการดำรงอยู่ จึงได้รับการสืบทอดต่อไปยังคนรุ่นต่อไปได้อย่างมีความหมาย และมีการปรับเปลี่ยนเมื่อจำเป็น

ຖន្លេរម្រម្ភាតិ

“---ສາເຫດຖີ່ອພຍພມາອຸ່ທີ່ນີ້ເພຣະມີຄົນເລ່າລື້ອວ່າທາງງູເຂົຍວ່າ ຖຸເວິຍງົດນິດດຳນໍ້າຊຸ່ມ ໂຄງກວ່າງ ມັນຄຸດມສມບູຮັນມາກ ປ່າຄຸດມສມບູຮັນ ມີປາໄມ້ ຈັກຈັນ ກບ ເຊີຍດ ສັດວົປາມີມາກພວກເສື່ອໂຄຮ່ງ ເສື່ອແລ້ວອົກມີ ທ້າວບ້ານກົກທັນຕາມນາ ອາບປຸປລາມາ ໄນມີຄົນຫຼືອຄົນຂາຍທ່ານາແຄ່ໄດ້ກິນ ຕໍ່າຈັບນາມາກໄມ້ຮູ້ຈະຂາຍໃຫ້ໂຄຮ່ງ ເພຣະຕ່າງຄົນຕ່າງໄດ້ມາ ໄນມີທີ່ຂາຍໃຫ້ກິນ ມີແຕ່ເຄົາມາກິນ ທັກທັນຕາມໜ້າຍນັກເຂົາຂັ້ນນີ້ແລລະ ແຕ່ກ່ອນເປັນໜ້າຍລຶກທ່າມໜ້າ ມີຕັນໄມ້ເກີດຕາມວິມໜ້າຍ ມີຮາກໄມ້ໂພລ້ື່ນມາ ເຕັກໆ ກີ້ໃຫ້ເປັນທີ່ກະໂດດນໍ້າເລັ່ນ ---“ (ບ້ານໜອນທິນ ຂອນແກ່ນ)

“---ແຕ່ກ່ອນພາກັນຫາປາກິນກັນເອງ ອາໄຄຮາມນັນ ພວ່ານແທບປາໄດ້ໄມ້ອື້ດ ປລາມີແຕ່ຕົວສະຍາກ ນໍ້າໄສມອງເຫັນຕົວປາ ນໍ້າສະອາດມອງເຫັນທຸກແນວທຸກອຍ່າງ ຕອນເຢັ້ນປາ ຈອບ ຈະມາຮວມຕັກນໍ້າມີອາກອງປລາກ ຕອນບ່າຍຕອນເຫັນປາຈະເຍອະນາກ ເວລາມີ ຈານບຸນຸງກູ້ສູນທ້າວບ້ານຈຸດພລຸເສີຍງົດ ປລາຕົກໃຈກະໂດດຂຶ້ນຈາກຫອນນໍ້າ ຕອນກລາງດື່ນຈະມອງເຫັນທ້າວບ້ານຈຸດໄດ້ໄຟ ມອງເຫັນດວງໄຟເປັນຈຸດໆ ມຸ່ນ້ຳບ້ານອື່ນກົມາຫາປາເປົ້າແມ່ນກັນ---“ (ບ້ານໜອນລາຍ ມໍາຫາສາວຄາມ)

“---ປາດຈົກສໍາເສື່ອອູ່ຫ່າງຈາກໜຸ່ນບ້ານ 2 ກິໂລເມຕຣ ປາດຈົກສໍາເສື່ອແຕ່ກ່ອນມີເສື່ອຊຸກຊຸມ ມີສັດວົປາມາກມາຍ ກວາງ ຈະນີ ຜົງໜ້າງ ຄວາຍປ້າ ໝູ່ປ້າ ມັນມັກຈະອອກຈາກປໍາມາຫາກິນບຣິເນຣິມີຝັ້ງແມ່ນໍ້າໃໝ່ອູ່ເປັນປະຈຳ ຈົນທ້າວບ້ານເຮືອກວ່າ ດັກສໍາເສື່ອ ເພຣະເປັນດືນອາສີຍຂອງເສື່ອທີ່ສຳຄັງໃນລະແວກນີ້---“ (ບ້ານຫ້ວຍຫວັດ ນຄຽພນມ)

ຫຸນຄວາມຮູ້ແລະວັດນອຮມ

ຫຸນຄວາມຮູ້ທີ່ສຳຄັງດີ່ອຄວາມຮູ້ເກີ່ວກັບການປະກອບອາຊີຟແລະຄວາມຮູ້ເກີ່ວກັບຄວາມຫາຕີ່ໜຶ່ງມີຄວາມສົມພັນຮັກອຍ່າງແນບແນ່ນ ການປະກອບອາຊີຟທີ່ສຳຄັງຂອງໜ້າວີສານດີ່ອການທຳມາ ຫຶ່ງຫ້າວບ້ານຈະມີຄວາມຮູ້ເກີ່ວກັບການທຳມາອ່າຍ່າງລະເອີຍດຶກຫຶ່ງເພຣະຜ່ານກະບວນກາງປົງບັດຈິງມາຕັ້ງແຕ່ບຽບພຸ່ນຮູ່ຈະສາມາຮັນນຳໃຫ້ໃນວິທີກິດພົມໄດ້ອ່າຍ່າງສອດຄລ້ອງ ເຊັ່ນ ຄວາມຮູ້ເກີ່ວກັບການທຳເຄົ່ອງມືອ່ານື້ອໃນການທຳນາຖຸຂັ້ນຕອນ ຄວາມຮູ້ເກີ່ວກັບພັນຮູ່ຂ້າວ ເຊັ່ນ ຄວາມຮູ້ໃນການຄັດເລືອກສາຍພັນຮູ່ແລະເນົດພັນຮູ່ ຄວາມຮູ້ໃນການເລືອກພັນຮູ່ຂ້າວທີ່ເໝາະສນກັບສພາພື້ນທີ່ ຄວາມຮູ້ທີ່ຈະປຸກຂ້າວໄວ້ໜ່າຍໆພັນຮູ່ເພື່ອປະກັນຄວາມເສື່ອງຈາກຄວາມໄມ່ແໜ່ນອນຂອງຄຸດກາລແລະກຸມີອາກາສ ນອກຈາກນີ້ ຍັງມີຄວາມຮູ້

ในขั้นตอนของการปลูก การดูแล การเก็บเกี่ยว เป็นต้น บางครั้งความรู้เหล่านี้จะถ่ายทอดผ่านบุญประเพณี คำสอน จนแยกไม่ออกรากทุนวัฒนธรรม เช่น การใช้บุญประเพณีเป็นสัญญาณบ่งบอกถึงการเริ่มต้นหรือการจบลงของกระบวนการผลิตในบางขั้นตอน ซึ่งหากทำล่าช้าออกไป อาจก่อผลเสียหายได้

“---ปฏิทินการผลิตของชาวบ้าน เขาจะทำนาไปจนถึงบุญข้าวสาก (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 10)

ถ้าเลยบุญข้าวสากไปแล้วปักดำก็จะไม่ได้ผลผลิต ปักดำไปข้าวก็ไม่แตกกอ เพราะมันใกล้ถึงช่วงที่ข้าวนาปีจะเริ่มออกวงแล้ว ข้าวนาปีมันเป็นข้าวที่ออกวงตามฤดูกาล พอดึงช่วงฤดูของมันก็ออกวง ถ้าเราปักดำหลังบุญข้าวสากไปแล้ว มันมีเวลาสะสมอาหารน้อยเกินไป ถึงจะแตกวงออกมากก็มีแต่ข้าวเม็ดลีบ ปลูกไปก็ไม่ได้ผล ผู้เฒ่าถึงมีข้อห้ามปักดำหลังบุญข้าวสากแล้ว---“

“---แต่ก่อนเวลาลงนา วันแรกนา (วันแรกนาขวัญ) จะตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ชาวบ้านก็จะเอาปุยคอกมาใส่นาเอาไว้ เพราะตั้งแต่สมัยพ่อแม่สอนไว้ว่า “เดือนสาม มีข้ออกใหม่สามค่ำ เป็นมือกบปีปาก นาคปีมีธูชี้ หัวขิงโคเป็นดอก มะขามป้อมสุกหวาน เป็นวันเปิดประตูเล้า ตกปากเล้า ปากแข็ง ให้เอาผุน(ปุยคอก)ใส่ไว้ (ไว้)ใส่นาเดือ” พ่อแม่พากันถือเป็นประเพณีสืบต่อมา พอกลางวันแรกนาต้องเอาปุยคอกมาลงทุ่งต้องห้ามห้ามปักลงไว้ตามทุ่งนาทุกมุน”

“---ประมาณ 50 ปีที่ผ่านมา การทำนาก็ใช้วัวใช้ควายไถนา พอกลางเดือนห้าเดือนหก ก็แบกขวนขึ้นโคก ไปหาไม้มาทำพานไถ หางไถ หาคราด หาแยก พ่อแม่สอนให้ทำนาแบบนั้น ทำมีดเอง ทำคราดเอง มันอยู่ในวิถีชีวิต ทุกวันนี้พอกผุดก็ยังทำเป็นอยู่ เพราะว่าเคยทำมาตลอด เพิ่งจะมีรถไถเมื่อไม่นาน ประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมาที่เริ่ม---

การทำนาของชาวบ้านในอดีตนั้นใช้พันธุ์ข้าวพื้นเมืองปลูกในที่นา ชาวบ้านสามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้เองได้ ซึ่งแบ่งเป็น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง และข้าวดอ (ข้าวເບາ) พันธุ์ข้าวพื้นเมืองที่ชาวบ้านเคยใช้ปลูกกันนั้นส่วนใหญ่เป็นข้าวเหนียว สามารถแบ่งตามสายพันธุ์ได้ดังนี้ ข้าวใหญ่ เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 5 เดือน พันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวอีเช ข้าวขาวกุง ข้าวคำผาย ข้าวอียงาย และข้าวขาวกันดำ เป็นต้น

ข้าวกลาง เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 4 เดือน ซึ่งพันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมี ดังนี้ ข้าวขี้ตมกลาง ข้าวสันป่าตอง ข้าวขี้ตมคำ ข้าวขี้ตมขัน ข้าวเกษตร ข้าวแก่นดู่ ข้าวเล้าแตก เป็นต้น

ข้าวดอ หรือข้าวເບາ เป็นข้าวที่มีอายุการปลูกนานประมาณ 3 เดือน ซึ่งส่วนใหญ่จะเป็น พันธุ์ข้าวที่ชาวบ้านใช้ปลูกมีดังนี้ ข้าวปล้องแคร้อ ข้าวเหลืองบุญมา ข้าวปลาชิว เป็นต้น

“---สมัยก่อนบ้านเรามันเป็นนาเขิน (เนิน) ใช้แต่บักจก (จอบ) ชุดกันกว่าจะเสร็จกันนาน ถ้าตรงไหนมันเป็นที่เขินก็ปล่อยให้มันเขิน แล้วเราจะใส่ข้าวดอ ถ้าต่ำลงมาอีกแบบหนึ่ง เราจะใส่ข้าวกลาง ต้องเลือกพันธุ์ข้าวให้เหมาะสมกับภูมิประเทศของเรางเอง ถ้าเป็นทุกวันนี้นาเขินเขาก็ใช้รถไถให้มันเรียบเหมือนกันหมด แล้วก็ใส่ข้าวพันธุ์เดียวคือ กข.6 หมดเลย ถ้าใส่ข้าวเม็ดใหญ่เขาก็ไม่ชอบ แม้แต่ข้าวเจ้าแดงเขยังไม่ชอบเลย ทุกวันนี้ชาวบ้านพากันปลูกแค่ข้าวเจ้ามะลิ กับข้าว กข.6 เท่านั้น---“

นอกจากนี้ยังมีการใช้ทุนความรู้ในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวเอาไว้ ซึ่งทุนความรู้ดังกล่าวได้มาจากการปฏิบัติตัวยัตนเองอย่างต่อเนื่อง และทุนความรู้ที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ

“---สมัยก่อนจะคัดเลือกพันธุ์ข้าวเก็บไว้เอง จะสังเกตดูว่าทุ่งไหนมันดี ก็เกี่ยวแล้วตากเก็บแยกเอาไว้ไปเป็นข้าวปลูก แยกกองไว้ต่างหาก ก่อนจะตีข้าวใหญ่ในล้อมข้าว ก็จะพาลูกพาเต้ามานั่งเลือกพันธุ์ข้าว วางไหนมีลักษณะไม่เหมือนเพื่อน ก็ดึงออกเอาขึ้นเล้าไปสักกิน จะคัดพันธุ์เก็บเอาไว้ทุกปี ทุกวันนี้มันคัดพันธุ์ยาก แม้แต่ข้าวปลูก (ข้าวพันธุ์ส่งเสริมจากทางราชการ) วางมันก็ยังต่างกันเลย---“

ความรู้ในการวางแผนการผลิตให้เหมาะสมกับจำนวนแรงงานในครัวเรือน เป็นทุนความรู้ที่สำคัญของชาวบ้านในอดีต ซึ่งได้แสดงออกมาในวิธีการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกอย่างหลัก หมาย ให้เหมาะสมกับสภาพทางภูมิประเทศของผืนนาที่มีความแตกต่างกัน โดยวิธีการปลูกข้าวแบบเดิมนั้น ชาวบ้านจะไม่ไปเปลี่ยนสภาพเดิมของผืนนา แต่จะใช้พันธุ์ข้าวที่นำมาปลูกให้เหมาะสม และเลือกพันธุ์ข้าวที่มีอายุการรอการงอกงามแตกต่างกัน ทำให้มีการวางแผนการผลิตได้อย่างเหมาะสมกับจำนวนแรงงานในครัวเรือน และยังเป็นการลดความเสี่ยงที่อาจเกิดจากภัยแล้งหรือช้า

ท่าม ไม่ให้สูญเสียข้าวทั้งหมด นอกจากรู้สึกเป็นการเลือกชนิดข้าวที่ปลูกให้เหมาะสมแก่การใช้ประโยชน์ เช่น เป็นอาหารหลัก ทำขนม ทำบุญ และบูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ต่างๆ

“---ข้าวใหญ่ใช้เวลาปลูกนานกว่าข้าวทั่วไปประมาณ 1 เดือน รวมแล้วเป็นเวลานาน 5 เดือน จนหมดเขตตากสินแล้วยังไม่ทันได้เกี่ยวเลย เดือนสิบสองก็ยังไม่ได้เกี่ยวไปจนถึงเดือนสาม เป็นเดือนใบไม้ปัง (ต้นไม้ผลิใบ) ถึงได้เริ่มเกี่ยว การปลูกข้าวนั้นก็จะปลูกแบบนาครนามัน ดูว่าข้าวพันธุ์ไหนเหมาะสมกับดินแบบไหนที่อยู่ในทุ่นนาของตนเอง จะสังเกตจากลักษณะพื้นที่นาของตนเองว่ามันเหมาะสมสมกับข้าวพันธุ์ไหน ถ้าเป็นดินทรายก็จะใช้ข้าวพันธุ์อื่น ถ้าเป็นนาตามเราก็เอาข้าวใหญ่ลงปลูก เพราะมันเป็นนาแก่น้ำ (น้ำท่วมซึ่งทุกปี) จะไปเอาข้าวกลางลงปลูก มันก็เกี่ยวไม่ได้ เพราะน้ำมันหลายความรู้เหล่านี้ได้ผ่านการทดสอบมาด้วยตนเอง มันรู้ด้วยเหตุผล พ่อแม่ก็พาบอกราสอน เวลาปลูกก็จะปลูกข้าวทั้ง 3 รุ่น ข้าวใหญ่ ข้าวกลาง ข้าวดอ พอเริ่มทำนา เราจะดำเนินข้าวดอ ก่อน ต่อจากนั้นก็ดำเนินข้าวกลาง ถ้าบริเวณไหนเป็นนาเขิน (นาที่สูง) เรา ก็ดำเนินข้าวดอ ตรงไหนน้ำมาก ก็ดำเนินข้าวกลาง ส่วนที่ต่ำที่สุด ก็จะดำเนินข้าวใหญ่ เวลาเกี่ยว ก็เกี่ยวไม่พร้อมกัน พอก็เกี่ยวข้าวดอเสร็จ เราก็มาเกี่ยวข้าวกลาง พอก็เกี่ยวข้าวกลางเสร็จก็มาเกี่ยวข้าวใหญ่ต่อ กันไปเลย แต่ก่อนกำลังดำเนินอยู่ฟากหนึ่ง แต่ก็ฟากหนึ่งข้าวออก รวงแล้ว เพราะใช้ข้าวคนละพันธุ์ พากที่ออกรวงก่อนเป็นข้าวดอ ถ้าปัจจุบันจะมีแต่ดำเนินแบบนั้นไม่ทันได้กินหรอก ต้องเกี่ยวข้าวให้เสร็จภายใน 2 วัน เพราะมันจะสูงพร้อมกันหมด เหลือองกรอบ ต้นข้าวล้ม ก็เกี่ยวยาก ครั้งมีที่นามากน้อยเกินกันเป็น 10 ไร่ หรือ 20 ไร่ ก็ต้องเสร็จพร้อมกัน ความแตกต่างที่เห็นได้ชัดเจนระหว่างอดีตกับปัจจุบัน คือ เรื่องแรงงานนี้แหล่สมัยก่อนใช้แรงงานของตัวเองในครัวเรือนก็เพียงพอ”

“---ข้าวกำลังเป็นข้าวเม็ดตำํา ชาวบ้านจะปลูกเอาไว้กลางแปลงนา ข้าวอีเขียนอนทุ่ง มันเป็นข้าวขี้นผิดดูคลาดที่แก่ไม่เป็น เพราะฝนฟ้าไม่อำนวยชาวบ้านจึงดำเนินกว่าปกติ อาศัยแต่น้ำด่างน้ำหมอก ทำให้ข้าวออกรวงมาแล้วแก่ไม่เป็น จนถึงช่วงเก็บเกี่ยวแล้ว มันก็ยังไม่เหลือง ชาวบ้านเลยเรียกว่าอีเขียนอนทุ่ง เօ้าไปใช้ทำข้าวเม่า ข้าวเจ้าลอง เป็นพันธุ์ข้าวเจ้า มันมีลักษณะพิเศษคือเมื่อปลูกไปแล้ว พอน้ำมาก ต้นข้าวมันก็จะยืดสูงขึ้นลองน้ำ ชาวบ้านก็เลยเรียกว่าข้าวเจ้าลอง ข้าวอีเขียนพันธุ์ข้าวเหนียว เป็นข้าวหนักเม็ดใหญ่ออกสีลายๆ มีอยู่นานหลายเดือนกว่าจะได้เก็บเกี่ยว พอเวลาออก

วางแล้วมันหนัก ตันข้าวก็เลยล้มเข้าไปเช่นما ชาวบ้านก็เลยเรียกว่าข้าวอีซู ข้าวเหลือง ทองเป็นข้าวเจ้าพอถึงเวลาข้าวสุกใกล้จะเกี่ยว มันจะเป็นสีเหลืองทองไปหมดทั้งทุ่ง--"

ชาวบ้านในอดีตมีการใช้ทุนความรู้ในการแสวงหาหนทางเพื่อแก้ไขปัญหา เนื่องจากในกระบวนการผลิตในช่วงระบบเศรษฐกิจแบบยังชีพนั้น ชาวบ้านต้องอาศัยความชาติและสิ่งแวดล้อมเป็นปัจจัยสำคัญ เช่น ถ้าฝนไม่ตกตามฤดูกาล ชาวบ้านก็พยายามแสวงหาหนทางในการแก้ปัญหา ซึ่งชาวบ้านเล่าว่า

"---แต่ก่อนถ้าเด้งมากก็ยังทำนาได้ ชาวบ้านจะเอาไม้กระทุ้งดินให้เป็นหกมแฉะค่ออย เอาตันกล้าจุ่มน้ำแล้วปักค่า ข้าวก็ยังงอกได้ร่วงข้าวดีเหมือนกัน พันธุ์ข้าวที่ใช้ส่วนใหญ่จะเป็นข้าวดอ เดย์ทดลองใช้ข้าว กข.6 ก็ทำแบบนี้ได้ แต่ไม่ได้ผลดีเท่ากับใช้ข้าวดอ---"

นอกจากทุนความรู้ที่เกี่ยวข้องกับวิถีการผลิตแล้ว ยังมีทุนความรู้ด้านอื่นๆ ที่ได้รับการถ่ายทอดมา เช่น การเลี้ยงสัตว์ การทอผ้า การจักสาน และการรักษาโรคต่างๆ เช่น โรคตาแดง คอพอก ชาวบ้านก็จะใช้วิธีการรักษาภัยเงยในหมู่บ้าน มีทั้งหมอดรุณ หมอยาพื้นบ้าน มีการเขียนตำรายาถ่ายทอดเข้าไว้ด้วย แต่ปัจจุบันไม่มีคนสนใจที่จะสืบทอดความรู้เหล่านี้

ทุนความรู้ของชาวบ้านยังหมายถึงในการดำรงชีวิตและการทำการผลิตที่สอดคล้องกับจังหวะของฤดูกาลและธรรมชาติ และการใช้ทรัพยากรด้วยความเคราะห์และบำรุงรักษา โดยความรู้นี้บางทีจะใช้การถ่ายทอดผ่านประเพณีและพิธีกรรมต่างๆ เช่น ประเพณีเกี่ยวกับการเริ่มทำนา หรือวันแยกนา (วันแรกนาขวัญ) หรือการเลี้ยงผีปุ่ต้าของชุมชน เป็นต้น

"---วันแยกนา จะตรงกับวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ก่อนเริ่มลงนาลงสวนก็ต้องมีพิธีเลี้ยงผีตาแยก (ผีนา) จะดูแลผืนดิน ชาวบ้านมีความเชื่อว่าต้องเลี้ยงดูผีตาแยกเพื่อให้ได้ผลผลิตดี โดยการเอาข้าวเมล็ดที่ลีบออกจากกองไว้ให้ผีตาแยก---"

"---หลังจากเก็บเกี่ยวเราข้าวขึ้นเล้า (ยัง) ชาวบ้านจะไม่เปิดเล้าข้าวจนกว่าจะถึงวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ซึ่งถือว่าเป็นวันเปิดประตูเล้า ก่อนเปิดประตูเล้าข้าว จะต้องฟังเสียงฟ้า

ร้องว่าร้องในทิศไหน ก็จะทำนายว่าปีนี้จะมีฝนดีหรือไม่ ฝนตกมาจากทิศไหน และยังมีการเลี้ยงผีปุต้าที่ดูแลผีป่าที่เป็นแหล่งทรัพยากรของชุมชนด้วย---

จะเห็นได้ว่า ในอดีต ระบบความรู้ ความเชื่อ ประเพณี วัฒนธรรม และการประกอบอาชีพจะสอดคล้องกับกลุ่มคนอย่างแยกไม่ออก การทำนามิใช่เป็นเพียง “การประกอบอาชีพ” เท่านั้น แต่เป็นวิถีชีวิตของชาวอีสานที่เดียว

ทุนสังคม

ทุนสังคมหมายถึงระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนหมู่บ้านเองและกับส่วนที่อยู่นอกหมู่บ้าน ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนอีสานถูกกำหนดและสืบทอดผ่านประเพณี สุภาษิต คำสอน ซึ่งเน้นย้ำถึงความสำคัญของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน และชาติพันธุ์ ระบบคุณค่าที่เน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันนี้ มิได้จำกัดขอบเขตอยู่แต่เฉพาะภายในหมู่บ้านเท่านั้น แต่กินพื้นที่กว้างไกลออกไปนอกหมู่บ้านด้วย

ในการผลิตและการดำเนินชีวิตของชาวนาอีสาน มีกิจกรรมหลายอย่างที่ไม่สามารถทำสำเร็จได้ด้วยแรงงานของคนในครอบครัวเท่านั้น งานที่ต้องอาศัยแรงงานที่เกินเลยจากแรงงานที่มีอยู่ในครอบครัวจะอาศัยการช่วยเหลือกันแบบลงแขกเข้าแรงเป็นพื้น เช่น การดำเนิน เกี่ยวข้าว ตีข้าว ขันข้าวขึ้นยุ่ง งานบางอย่างต้องใช้แรงงานและการร่วมมือร่วมใจมาก เช่น การตีฝาย การล่าสัตว์ สร้างบ้าน ความจำเป็นในการที่ต้องพึ่งพาภัณฑ์ ได้หล่อหลอมระบบคุณค่าที่ให้ความสำคัญแก่การช่วยเหลือกัน นอกจากนี้ เมื่อครอบครัวและชุมชนจะสามารถพึ่งพาและช่วยเหลือกันได้ในระดับหนึ่ง แต่ก็ไม่ได้ทั้งหมด เช่นบางเขตพื้นที่มีความพิเศษบางด้าน แต่ก็ต้องด้อยบางด้านด้วยลักษณะของภูมิประเทศ เช่น ดินเดิมทำนาไม่ได้ แต่สามารถตั้งเกลือได้ หรือน้ำท่วมได้ข้าวไม่เต็มเม็ดเต็มหน่วยในบางปี แต่ก็จับปลาได้มาก เป็นต้น ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกัน เช่น แลกเกลือ กับข้าว แลกปลา กับข้าวเป็นต้น บางเขตถล่มน้ำมีพืชพันธุ์ หรือทรัพยากรที่ขาดอื่นไม่มีหรือมีน้อย และมีความรู้ที่จะแปรทรัพยากรเหล่านั้นมาใช้ให้เป็นประโยชน์ ก็จะมีชาวบ้านจากหมู่บ้านในลุ่มน้ำอื่นมาขอแลก ซึ่งถือว่า เป็นการผลิตเฉพาะอย่างที่มีความชำนาญพิเศษ เช่น การปั้นครกที่บ้านนาดี เพราะมีแหล่งดินเนินยอดดี หรือการทำขี้ตี้ที่บ้านหนองพระเพราที่มีน้ำมาก เป็นต้น

“บ้านหนองพระตอนที่อยู่ที่บ้านจิ้วโป้งตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำพอง มีป่าไม้อุดมสมบูรณ์ มีไม้ยางจำนวนมาก ชาวบ้านจะเอาน้ำมันยางมาผูกกับไม้ผู้หรือขี้เลือย แล้วห่อด้วยใบ

ต้องกุงหรือใบพลาวงทำเป็นกรอบง (ขี้เต้า) เคราไว้แลกเกลือและอาหารยามขาดแคลน-- ชาวบ้านโนนสว่าง โนนอุดมอยู่ใกล้ลำน้ำเชิน แควลำน้ำเชินไม่มีต้นยาง จึงมีการแลกเปลี่ยนกัน ชาวบ้านจากแควลำน้ำเชินจะเอาข้าว ปลา อาหารมาแลกกรอบจากหมู่บ้านที่ตั้งอยู่แควลำน้ำพอง แควตำบลหัวท่อง ตำบลหุ่งซมพู ซึ่งจะมีต้นยางใหญ่เช่นกัน ชาวบ้านจะนำต้นยางมาทำขี้เต้า เคราไว้จุดเป็นคบไฟให้แสงสว่างเวลาหาปลา"

ในยามที่ประสบปัญหานักฯ เช่นน้ำท่วม แล้งจัด ก็สามารถเอาผลผลิตเล็กๆน้อยๆที่นาได้ไปขายแลกข้าวกับบ้านอื่นที่ทำนาได้ดีในปัจจุบัน การขอแลกข้าวซึ่งเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งในการดำรงชีวิต เป็นแนวปฏิบัติที่เป็นที่ยอมรับกันอย่างกว้างขวางในหมู่ชาวอีสาน

"แต่ก่อนคนที่มีข้าวจะมีมาก คนที่ไม่มีข้าวไม่มีเลย แต่ก็แบ่งปันกัน ถ้าช่วงไหนแล้งมากๆ ก็จะมีการแลกเปลี่ยนกัน อย่างแควน้ำสารคามเข้าจะหานมวันนึงข้าวมาแลกข้าวกับพวกร้า เนื่องจากน้ำเข้าจะแล้งมาก ส่วนพวกร้าเมื่อประมาณ 10 ปีมาแล้วจะเข้าใน [อุปกรณ์เข็นฝ้าย] ไปแลกข้าว ไปไก่ถึงอุบล เดชอุดม ราชศีศรี นครไทย เหมารถไปกลับคนละ 200 บาท ไปครั้งละ 7-8 วัน ส่วนใหญ่ก็จะไปแล้ว หมู่บ้านที่เคยไป หรือขยายไปตามหมู่บ้านใกล้เคียง คนขับรถเข้าจะรู้ทางดี ก็จะปล่อยให้คนลงตามหมู่บ้านต่างๆ ไม่ค่อยได้เลือกหมู่บ้านก็จะสุ่มเอา ข้าวที่ได้ก็พอได้กิน ไม่ได้เอาไปรวมกัน จะเป็นของครัวของมัน" (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

"[การไปแลกข้าวสมัยก่อน] ไม่มีความลำบากใจเลย ไม่ขายเลย เพราะเวลาไปแลกขอข้าว เหมือนการไปเยี่ยมเยือนกันกับญาติพี่น้อง เคราสิ่งของไปฝากไปต้อน เมื่อกันกับมีของฝากซึ่งกันและกัน ชาวบ้าน nokmennai เวลาไม่มีปัญหาหรือตกทุกข์ได้ยาก จะช่วยเหลือกันดี--สมัยก่อนเวลาไป เดินทางลำบากหลายเด้อ ต้องหาบปลาแดกไปเอา ถ้าผู้ใดมีเกวียน พวกร้าก็ป่มือยหลาย" (บ้านหนองลาย มหาสารคาม)

การแลกเปลี่ยนและการขอแลกทำให้มีการพัฒนาความสัมพันธ์ที่ก้างไกลออกไป นอกเหนือ วิธีการตั้งหมู่บ้านของชาวอีสานที่ได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น ซึ่งมีการแตกตัวออกไปทางที่ทำกินใหม่ที่อุดมสมบูรณ์กว่า ตั้งเป็นบ้านใหม่ขึ้น หรือการแต่งงาน การผูกเสี่ยง ก็ทำให้คนมีเครือข่ายที่ก้างไกลออกไป ภายใต้รูปแบบวัฒนธรรมชาวนาอีสานที่มีระบบคุณค่าร่วมกัน ระบบ

ความสัมพันธ์นี้มีได้ถูกตอกย้ำผ่านการแลกเปลี่ยนทางเศรษฐกิจท่า�ัน ชาวอีสานยังมีประเพณีของการบอกรุณหอดกฐิน หอดผ้าป่า หอดเทียน ไปตามสายญาติ เสี่ยว และหมู่บ้านที่เคยแลกเปลี่ยนกัน หรือตามไปหอดกับพระที่เคยมาอยู่ในหมู่บ้าน นอกจากนี้ หมู่บ้านคนไหนที่มีซื้อเสียง ก็จะพากันไปรักษา พอดีพิธีไหว้ครุฑของหมู่คนนั้น ชาวบ้านที่เคยรักษาหายก็จะไปร่วมพิธีเป็นการขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ออกไป

“การทำบุญประเพณีเป็นการทำให้ชาวบ้านมีโอกาสติดต่อสื่อสาร แลกเปลี่ยนผลผลิต ข้าวปลาอาหารกัน มีการหอดกันหล่อน หอดกฐิน หอดผ้าป่า หอดเทียน เป็นประเพณีทางทางศาสนา การหอดกฐินแต่ก่อนก็จะไม่เหมือนเดิมวัน ระหว่างทางเดินที่ชาวบ้านแห่งค์ กฐินไปก็จะมีพากเสียงวัว เสียงควาย แขวนเป็นคู่ [เปล] เล็กๆ ไว้ตามต้นไม้ข้างทาง ปูผ้าไว้ เราก็ข้าวต้มหรือขنمเราก็จะใส่ไว้ในคู่ แจกไปตามรายทาง การไปหอดกฐินส่วนใหญ่ จะไป เพราะมีพระที่เคยมาอยู่ในวัดหมู่บ้านเรา แล้วย้ายไปอยู่ที่อื่น เราก็จะตามเอกสารไปหอดที่นั่น เป็นการเชื่อมสัมพันธ์กัน ข้ามจังหวัดก็มี แล้วทางไหนก็จะมาหอดที่วัดของเรา อยู่เช่นกัน พากหอดเทียนก็เหมือนกัน จะเป็นการแลกเปลี่ยนกัน เวลาเราไปหอดกฐิน ก็จะมีเครื่องกฐิน มีเครื่องอัญเชิญ มนต์ ลีลา ข้าวสาร และปัจจัย [เงิน] ส่วนเราจะเอาเครื่องครัวไปด้วยเพื่อทำอาหาร---” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

“--- ในด้านการรักษาพยาบาล เช่น การรักษาพยาบาลพื้นบ้าน เข้าก็จะบอกรต่อๆ กันไปว่า มีหมอยาพื้นบ้านที่ไหนดี เข้าก็จะมาหาคนนั้น หมอยาสูญ หมอยาแต่งแก้ หมอยาเป่า หมอยาสมุนไพร พากพิพากเหมือนกันพอกเวลารักษาภัยแล้ว ถึงเวลาที่กำหนด เช่น ช่วงสงกรานต์ เข้าก็จะกลับมาทำพิธีไหว้ครุฑกัน บางคนอยู่ต่างจังหวัดไกลๆ ก็ยังมา” (บ้านหนองหิน ขอนแก่น)

กล่าวโดยสรุป ชุมชนอีสานในอดีตก่อนการพัฒนาแบบทันสมัยและการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า มีทุนทางสังคมที่เข้มแข็ง ทั้งทุนธรรมชาติ ทุนความรู้และทุนทางวัฒนธรรม ตลอดจนทุนทางสังคม ที่เกื้อหนุนให้ชาวอีสานสามารถเลี้ยงชีพได้อย่างพอเพียง ทุนเหล่านี้มีความประسانกลมกลืน และต่างเกื้อหนุนซึ้งกันและกัน จนบางที่แยกจากกันไม่ออก การเปลี่ยนแปลงอย่างช้าๆในสังคมเกษตรกรรมแบบเดิม ทำให้ทุนเหล่านี้ค่อยๆพัฒนาการไปในทิศทางที่สอดคล้องกัน ในภาวะยากลำบากก็ยังสามารถเป็นที่พึ่งของคนในชุมชนได้

2. การปรับตัวของชุมชนและครอบครัวในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย

อีสานในยุคของการพัฒนา

การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญในภาคอีสานในช่วงต่อมาคือช่วงที่ประเทศไทยเข้าสู่ยุคของการพัฒนาในช่วงประมาณพ.ศ. 2500 เป็นการเปลี่ยนแปลงที่มีจังหวะความเร็วแตกต่างไปจากเดิม เพราะเป็นการเปลี่ยนที่เข้ากระทำจากภายนอก ภาคอีสานซึ่งแต่เดิมไม่ได้รับความสนใจจากรัฐบาลมากนักกลับได้รับความสำคัญมากขึ้น เนื่องจากเป็นภูมิภาคที่ถูกคุกคามจากการคุมมิวนิสต์ทั้งในประเทศไทย และในอินโดจีน นอกจากนี้ ยังถูกประเมินว่าเป็นภูมิภาคที่มีความยากจนและล้าหลังมากที่สุด กับทั้งมีจำนวนประชากรมากที่สุดในประเทศไทย โครงการพัฒนาที่สำคัญๆ คือการสร้างโครงข่ายการคมนาคม ถนนมิตรภาพสร้างถึงจังหวัดนครราชสีมาในพ.ศ. 2498 และต่อมาถึงขอนแก่นในพ.ศ. 2503 นอกจากนี้ ยังมีการสร้างเขื่อนเพื่อการชลประทานและกระแสไฟฟ้า ซึ่งเป็นโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาแบบทันสมัย

ในการเข้าสู่การพัฒนาแบบทันสมัยนั้น รัฐบาลไทยได้รับความช่วยเหลืออย่างมากทั้งในด้านเงินกู้และข้อเสนอแนะด้านการพัฒนาจากต่างประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเทศไทยรัฐบาลของคิงกรัตน์ทุนระหว่างประเทศต่างๆ ในช่วงแรกพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่สอง (พ.ศ. 2510-2514) การช่วยเหลือด้านการพัฒนาของสหรัฐแก่ประเทศไทยยิ่งให้น้ำหนักแก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้ว่าร้อยละ 37 ของสัญญาให้ความช่วยเหลือทั้งหมดในพ.ศ. 2506 เป็นความช่วยเหลือที่ให้แก่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และต่อมา ในช่วงพ.ศ. 2508-2511 สัดส่วนของความช่วยเหลือต่อภาคอีสานกลับสูงขึ้นถึงร้อยละ 65 ในพ.ศ. 2502 ธนาคารโลกได้แนะนำให้มีการปลูกพืชชนิดอื่นและการเลี้ยงสัตว์ในภาคอีสานเพื่อทดแทนการปลูกข้าว เพราะโดยเงื่อนไขทางภูมิศาสตร์ ธนาคารโลกเห็นว่าภาคอีสานไม่เหมาะสมสำหรับการปลูกข้าวในเชิงพาณิชย์ (Somrudee, 1993)

ความสนใจของรัฐบาลที่จะพัฒนาภาคอีสานมีทั้งเหตุผลทางเศรษฐกิจและทางการเมือง ความต้องการตลาดการเกษตรของโลกในศตวรรษที่ 2490 ได้ถูกผลักดันโดยการฟื้นตัวหลังสงครามโลก ความมั่งคั่งที่ปรากฏขึ้นในยุโรป และความสำเร็จทางเศรษฐกิจของสหรัฐได้สร้างตลาดที่ใหญ่โตสำหรับผลิตผลทางการเกษตรของไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชเศรษฐกิจ การสร้างถนนใหม่ๆ ได้เปิดทางเข้าสู่พื้นที่ป่าห.way แห่ง และได้เปิดทางสระดูกให้แก่ชานาที่นำผลิตผลของตนไปยังตลาด

พืชเศรษฐกิจที่สำคัญในอีสานคือปอ ในกลางทศวรรษ 2500 เขตปลูกปอในภาคอีสานได้ขยายจากตั้งแต่ไม่มีพื้นที่ปลูกเลย มาเป็น 205 ล้านไร่ ความต้องการปอในตลาดโลกมีเพิ่มขึ้นเนื่องจากสังคมร่วมด้วยด้วยความและประเทศบั้งคลาเทศซึ่งเป็นผู้ผลิตปอกระเจาที่สำคัญประสบปัญหาอุทกภัยหนัก ทำให้ราคาก่อตัวสูงขึ้น เป็นแรงจูงใจอย่างสำคัญที่ทำให้ชาวนาหันมาปลูกปอกันเป็นจำนวนมาก แต่ในช่วงปลายของทศวรรษ 2500 ตลาดปอได้ตกต่ำลง กระสอบปานซึ่งเคยใช้เพื่อบรรจุข้าวถูกแทนที่ด้วยกระสอบที่ทำด้วยไส้สังเคราะห์และระบบการบรรจุทุกสินค้าแบบใหม่ (Pasuk and Baker, 1995) ความเสื่อมทຽดของการปลูกปอยังมีสาเหตุมาจากการปูนหินในกระบวนการผลิตซึ่งต้องมีการเชื้อปอและลอกปอ ประกอบกับมีการส่งเสริมพืชเศรษฐกิจอีกชนิดหนึ่งคือมันสำปะหลัง (Falvey, 2000)

ในบริด้าพืชเศรษฐกิจทั้งหมดของภาคอีสาน มันสำปะหลังเป็นพืชที่มีการปลูกกันอย่างแพร่หลายที่สุด เขตปลูกปอได้เปลี่ยนมาปลูกมันสำปะหลัง ซึ่งมีความต้องการเพิ่มขึ้นในยุโรป เพื่อเป็นวัตถุดิบที่สำคัญในการผลิตอาหารสัตว์ มันสำปะหลังเป็นที่นิยมปลูกกว้างขวางกว่าปอเก้าวเนื่องจากมีกระบวนการผลิตที่ง่ายกว่า นอกจานนี้รัฐแทรกเตอร์ขนาดใหญ่สามารถนำมาใช้ในการเตรียมดินได้ เป็นการสร้างความสะดวก快捷ในการขยายพื้นที่ ในกลางทศวรรษ 2500 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มีประมาณ 77,000 ไร่ พومานิช่วงต้นของทศวรรษ 2520 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 4.6 ล้านไร่ และต่อมา ในช่วงปลายของทศวรรษ 2520 ก็ขยายไปเป็นถึง 5.9 ล้านไร่ อย่างไรก็ตามนับตั้งแต่กลางทศวรรษ 2530 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังเริ่มลดลงจนในพ.ศ. 2542 พื้นที่ปลูกมันสำปะหลังได้ลดลงเป็น 4.1 ล้านไร่

การขยายตัวของการปลูกพืชเศรษฐกิจเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้เขตป่าของภาคอีสานมีการเสื่อมอย่างรวดเร็ว ในพ.ศ. 2504 เมื่อแผนพัฒนาเศรษฐกิจแห่งชาติฉบับที่หนึ่งได้ถูกประกาศใช้ พื้นที่ป่าของภาคอีสานมี 44.3 ล้านไร่ ซึ่งคิดเป็นร้อยละ 42 ของพื้นที่ทั้งหมดของภาค แต่พอมานิพ.ศ. 2531 พื้นที่ป่าทั้งหมดของภาคลดลงเหลือเพียง 14.8 ล้านไร่ คิดเป็นร้อยละ 14 ของพื้นที่ทั้งหมด เท่านั้น แต่การปลูกพืชเศรษฐกิจมิได้เป็นสาเหตุเดียวที่ทำให้พื้นที่ป่าลดลง สาเหตุที่สำคัญอีก คือการให้สัมปทานตัดไม้ ยุทธศาสตร์ในการปราบคุมมิวนิสต์ การเพิ่มขึ้นของประชากร การสร้างเขื่อนและความสำเร็จในการปราบโรคมาลาเรีย (เจมส์ก้าดี้ ปีนทอง, 2534) การตัดไม้ในระบบสัมปทานทำให้ชาวนาสามารถบุกเบิกที่ดินต่อได้ง่ายขึ้น อัตราการเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วของพื้นที่ปลูกพืชเศรษฐกิจในระหว่างพ.ศ. 2516-2521 แสดงถึงความต้องการเพิ่มขึ้นในพื้นที่ป่าที่ได้รับสัมปทาน ในพ.ศ. 2536 เมื่อมีการยกเลิกการให้สัมปทานทำไม้ทั่วประเทศ พื้นที่ป่าของภาคตะวันออกเฉียงเหนือเหลืออยู่เพียงร้อยละ 12.72 ของพื้นที่ทั้งหมดของภูมิภาคนี้เท่านั้น

การปรับตัวของครอบครัวและชุมชนในยุคของการพัฒนาสู่ความทันสมัย

จากข้อมูลภาพรวมของภาคอีสานที่กล่าวมาในตอนก่อน จะเห็นได้ว่า ในช่วงปี พ.ศ. 2500 ซึ่งเป็นช่วงแห่งการเร่งรัดพัฒนาประเทศและชนบทตามแนวทางการพัฒนาแบบทุนนิยม ภาคอีสานได้มีการเปลี่ยนแปลงไปอย่างมาก จริงๆแล้ว ภาคอีสานได้ถูกดึงเข้ามาใกล้ชิดกับศูนย์กลางเศรษฐกิจไทยมาตั้งแต่เมื่อเส้นทางรถไฟได้เชื่อมภูมิภาคนี้เข้ากับภาคกลางและกรุงเทพ และชาวอีสานก็ได้มีการผลิตข้าวเพื่อการค้ามากขึ้นแบบที่ไม่เคยทำมาก่อน แต่การเปลี่ยนแปลงที่สำคัญจะมาในระยะหลัง ในช่วงที่มีการส่งเสริมให้ชาวอีสานปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อขายโดยเฉพาะ เป็นพืชที่บริโภคไม่ได้ และไม่มีทางวัฒนธรรมการเกษตรในภูมิภาคนี้มาก่อน ผลผลิตจากการเพาะปลูกพืชเหล่านี้ถูกส่งออกขายในต่างประเทศ ได้แก่ปอ มันสำปะหลัง อ้อย เป็นต้น เครื่องข่าย ภารคุณนาค ขันส่ง ที่มีมากขึ้นนับตั้งแต่การสร้างถนนมิตรภาพมาถึงจังหวัดครัวซีมาใน พ.ศ. 2498 และ ขอนแก่น ในพ.ศ. 2503 ยิ่งทำให้การขันส่งสินค้าและพืชเศรษฐกิจทำได้สะดวกกว่าเดิม การให้สัมปทานไม่ทำให้การถากถางป่าต่อเป็นไร่ทำได้ง่ายยิ่งขึ้น นอกจากนี้ รัฐยังจัดให้มีการสร้างเขื่อน ฝาย และอ่างเก็บน้ำมากขึ้น ทั้งเพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อปรับปรุงประสิทธิภาพในด้านเกษตรกรรม รวมทั้งการแนะนำและส่งเสริมเทคโนโลยีใหม่ๆในการผลิตอีกด้วย

ในตอนต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงการปรับตัวของชุมชนและชาวนาอีสานในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงนี้ กรณีศึกษาที่ยกมาจะเลือกตามประเด็นหลักที่สำคัญที่พับในพื้นที่วิจัย ได้แก่ การปรับตัวของชุมชนที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ในยุคต้นของการพัฒนาแบบทันสมัย การปรับตัวของชุมชนและครัวเรือนเมื่อเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้า นับตั้งแต่ การผลิตข้าว แตงกว่า และอ้อย ในบางพื้นที่การขยายตัวของเมืองก็ทำให้ชีวิตในชุมชนต้องเปลี่ยนแปลงไป นอกจากนี้ยังมีกรณีการปรับตัวเมื่อชาวนาประสบภัยวิกฤติ กรณีศึกษาเหล่านี้ จะแสดงให้เห็นว่า ชุมชนและทุนชุมชนยังมีศักยภาพอยู่หรือไม่ เมื่อเชื่อมกับการเปลี่ยนแปลงต่างๆ

กรณีที่ 1 การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ของรัฐ และการปรับตัวของชุมชน

ดังได้กล่าวแล้วในตอนต้น แม้ว่าภาคอีสานจะเป็นภาคที่ยากจนและมี “ระดับการพัฒนา” ที่ล้าหลังกว่าภาคอื่นๆ แต่ก็มีได้หมายความว่าภูมิภาคนี้จะถูกละเลยจากภาครัฐ ในทางตรงกันข้าม ภาคอีสานได้รับความใส่ใจจากรัฐบาลในกระบวนการพัฒนาประเทศไปสู่ความทันสมัยมากเป็นอันดับต้นๆ ด้วยเหตุผลด้านการเมืองและขนาดของประชากรของภูมิภาคนี้ การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่สำคัญใน “ยุคแห่งการพัฒนา” ภายใต้รัฐบาลของพลสุรชดี รานะรัชต์ นอกจากการสร้างถนนเชื่อมโยงกับภาคกลางอันได้แก่นนนิตรภาพแล้ว ยังมี โครงการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้าและเพื่อการชลประทาน คือ เขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งตั้งอยู่ที่อำเภอโนนหัวพอง จังหวัดขอนแก่น นอกจากเขื่อนขนาดใหญ่นี้ ยังมีเขื่อนขนาดกลาง และขนาดย่อม กระจายอยู่ในส่วนต่างๆ ของภูมิภาค

ເຂົ້ານ ອ່າງເກີນນໍ້າຂາດໃໝ່ ແລະ ລວບປະລປະທານ ເປັນໂຄງສ້າງພື້ນຖານທີ່ເປັນຈຸບັນປະວົມ
ທີ່ນີ້ຂອງການພັດນາແບບທັນສົມຍີ ຈຶ່ງໄດ້ສັງຜົດກະທບຕ່ອງຊຸມໜີ ລວມທັ້ງວິທີ່ຈົງຕະຫຼາດຂອງປະຊາຊົນທີ່ອູ່ໃນ
ບໍລິເວນໄກລ້ ເຂົ້ານເປັນອຍ່າງມາກ ໃນທີ່ນີ້ຈະກຳລ່າວຄົງຜົດກະທບແລະ ການປັບຕົວຂອງຊຸມໜີ ໂດຍອາຄັຍ
ຂ້ອມຸລຈາກກຣນີຕົກຫາທີ່ບ້ານໜອງພຣະ ອ.ກວ່າເງິຍ ຈ.ຂອນແກ່ນ ລັນເປັນບ້ານທີ່ໄດ້ຮັບຜົດກະທບຈາກການ
ສ້າງເຂົ້ານອຸປະລວດຕົ້ງທີ່ເປັນເຂົ້ານຂາດໃໝ່ ຕັ້ງແຕ່ຢຸດເຈີ່ມຕົ້ນຂອງການພັດນາຕາມແຜນພັດນາ
ເຄຣະຊົກຈຳແໜ່ງຫ້າຕືອບຕົກທີ່ທີ່

เงื่อนคุบลรัตน์และการปรับตัวของบ้านหนองพระ

เขื่อนคุบลวัตต์เป็นเขื่อนคอนกรีตเสริมเหล็กขนาดใหญ่ มีพื้นที่ผิวน้ำประมาณ 410 ตารางกิโลเมตร หรือประมาณ 256,000 ไร่ เขื่อนเริ่มก่อสร้างใน พ.ศ. 2507 และสร้างเสร็จใน พ.ศ. 2508 แต่การตระเตรียมการสำรวจและการตัดไม้ออกจากพื้นที่อ่างเก็บน้ำได้กระทำกันมาก่อนหน้านั้นประมาณ 4 ปี การสร้างเขื่อนนี้ ยังต้องอพยพโยกย้ายครัวเรือนชาวนาออกจากบริเวณที่ที่น้ำจะท่วม ประมาณ 4,000 ครอบครัว โดยทางราชการได้ก่อสร้างนิคมสร้างตนเองขึ้น 2 แห่ง คือ นิคมสร้างตนเองบ้านโคกสูง ต.โคกสูง อ.คุบลวัตต์ จ.ขอนแก่น และนิคมสร้างตนเองน้ำพอง อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น ซึ่งสามารถรองรับครัวเรือนที่จะถูกน้ำท่วมได้ประมาณ 2,700 ครัวเรือน สำหรับผู้ที่ไม่เข้าไปอยู่ในนิคม ทางราชการจ่ายค่าชดเชยให้ประมาณ 450-600 บาทต่อไร่ (อัตราที่จ่ายในแต่ละแห่งไม่เท่ากัน) ซึ่งเป็นค่าชดเชยที่ต่ำมาก เมื่อเทียบกับราคาที่ดินในสมัยนั้น เพราะที่ดิน

บริเวณที่ถูกน้ำท่วม เป็นที่ลุ่ม ดินดีและมีแหล่งน้ำเพื่อการเกษตรและแหล่งอาหารตามธรรมชาติ อย่างอุดมสมบูรณ์เนื่องจากอยู่ใกล้ลำน้ำพอง ลำน้ำเชิง และลำพะเนียง ชาวบ้านต่างบอกเล่า ตรงกันว่า ในช่วงที่ดินรอนอกไปแสวงหาที่ทำกินใหม่ ซึ่งต้องเดินทางไปยังที่ต่าง ๆ และยังต้องจ่ายเงินค่ารถเพื่อขนย้ายข้าวของต่าง ๆ ก็เทบจะใช้เงินค่าชดเชยไปจนหมด เหลือเงินไว้ซื้อที่ดินใหม่ไม่เท่าไร พวกริมน้ำท่านาและบ้านเรือนส่วนใหญ่จึงยากลำบากมาก

การอพยพหนีน้ำท่วมและการสร้างชุมชนขึ้นใหม่

บ้านหนองพระ เป็นหมู่บ้านที่ก่อตั้งขึ้นโดยผู้ที่อพยพหนีน้ำท่วมมาจากหมู่บ้านเดิมซึ่งปัจจุบันจมอยู่ใต้เขื่อนอุบลรัตน์ จาก 3 หมู่บ้านด้วยกัน คือ บ้านเงี้ยวปิง บ้านกุดหิน และบ้านกุดปลาเม่า โดยแรกเริ่มมีมาตั้งบ้านเรือนกันเพียง 18 ครัวเรือน ในปี พ.ศ. 2503-2506 ทางการได้มีการสำรวจและตัดไม้ออกจากป่าเพื่อเตรียมการก่อสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ และต่อมาใน พ.ศ. 2507 ก็ได้เริ่มการก่อสร้าง แต่ทางการกลับมิได้ให้ข้อมูลที่ชัดเจนเพียงพอแก่ชาวบ้านซึ่งบ้านเรือนและไร่นาจะถูกน้ำท่วม ข้อมูลจากการสำรวจชี้ว่าบ้านที่อยู่พม่าตั้งถิ่นฐานบริเวณรอบอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์พบว่า แม่น้ำช่วงระยะเวลาที่เขื่อนก่อสร้างไปมากแล้ว ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็ยังไม่เชื่อว่า บ้านเรือนไร่นาของตนจะถูกน้ำท่วม จึงมิได้มีการเตรียมการแต่อย่างใด ทางราชการได้จัดสร้างนิคมสร้างตนเอง ซึ่งสามารถรองรับครัวเรือนที่จะถูกน้ำท่วมได้ 2700 ครัวเรือน จาก 4000 ครัวเรือน (ร้อยละ 67) โดยเลือกครัวเรือนจากความสมัครใจและจากนั้นจึงให้วิธีการจับสลาก แต่อย่างไรก็ตาม ก็มีครัวเรือนบางส่วนซึ่งไม่ต้องการย้ายเข้าไปอยู่ในนิคม เนื่องจากเห็นว่า ที่ดินในนิคมเป็นที่ดอน ดินเป็นดินลูกรัง ไม่เหมาะสมแก่การทำการทำเกษตร หากเข้าไปอยู่ก็คงจะอดอย่าง

เนื่องจากความไม่ชัดเจนของข้อมูล ประกอบกับประสบการณ์อันจำกัดของชาวบ้าน ทำให้ส่วนใหญ่คิดว่า อย่างไรเสียหมู่บ้านและไร่นาซึ่งอยู่ห่างไกลจากบริเวณพื้นที่ก่อสร้างเขื่อนคงไม่ถูกน้ำท่วม ซึ่งเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านยอมรับค่าชดเชยจำนวนน้อยมากเมื่อเทียบกับราคาที่ดินที่ต้องซื้อขายไป ทั้งนี้ ยังไม่นับความเสียหายอันเกิดจากการแตกสลายของชุมชน และแหล่งทำมาหากินจากธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์

สำหรับครัวเรือนทั้ง 18 ครัวเรือน ที่พากันมาตั้งบ้านหนองพระนี้ อพยพมาจาก 3 หมู่บ้าน คือบ้านเงี้ยวปิงปี พ.ศ. 2503-2506 บ้านกุดปลาเม่าปี พ.ศ. 2503-2506 และบ้านกุดหิน 3 ครัวเรือน เป็นกลุ่มที่ทำนาอยู่โดยเดียวกันซึ่งบางส่วนน้ำท่วมไม่ถึง ชาวบ้านเหล่านี้ต่างได้รับเงินชดเชยจากการทางราชการแล้ว แต่ก็ไม่มีเงินเพียงพอที่จะไปซื้อที่ดินใหม่ที่อื่น ประกอบกับมีที่

ดินบางส่วนของตนที่น้ำท่วมไม่ถึงเหลืออยู่ เป็นที่หัวใจร่ำลาายน้ำที่ดินเป็นที่ป่ายังไม่ได้แห้งแล้ว มีการจับจองไว้แล้ว บางส่วนก็เป็นที่ดินของคนอื่นที่อพยพไปแล้ว หรือที่ป่าที่ยังไม่มีผู้จับจอง ชาวบ้านกลุ่มนี้ก็พากันปักหลักกำหนดเขตแดน ถ้าเป็นพื้นที่ที่เจ้าตัวเป็นเจ้าของมาแต่เดิมก็ใช้เขตแดนเดิม ถ้าเป็นที่ไม่มีเจ้าของมาแต่เดิม ก็ปักหลักเขตแดนใหม่ การจับจองที่ดินนี้ ถ้ามีคนจับจองแล้วผู้มาที่หลังก็จะไม่ไปจับจองซ้ำ การจับจองที่ดินจึงเป็นไปอย่างเรียบง่าย ไม่มีข้อคาดหมายมาก กัน อดีตผู้ใหญ่บ้านชี้เป็นหนึ่งในผู้ก่อตั้งหมู่บ้านเล่าว่า

“---ทางราชการบอกราชบ้านให้อพยพไปอยู่ในบริเวณที่ทางรัฐจัดไว้ให้ คือนิคมสร้างตนเองที่บ้านโคกสูง อำเภออุบลราชธานี เขาเก็บเอกสารไว้พำนัชบ้านไปอยู่ที่นี่ทั้งหมด แต่ผมเห็นว่ามันมีนาที่เป็นหัวใจร่ำลาายน้ำเก่าที่น้ำท่วมไม่ถึงอยู่ ผมเลยพาเพื่อนบ้านมาตั้งหมู่บ้านอยู่ที่นี่ แล้วก็เลยตั้งเป็นบ้านหนองพระขึ้นมา---“

การที่ชาวบ้านมาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บ้านหนองพระนี้ ทำให้ นายอำเภอไม่พอใจชาวบ้านไม่อพยพไปอยู่ในที่ที่ทางราชการจัดไว้ให้ หรือรับเงินค่าชดเชยไปแล้ว ยังไม่อพยพหนีไป และทำให้ผู้นำหมู่บ้านอพยพ ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านจิ่วไป ซึ่งถูกนำหัวมาถูกก่อตั้ง แต่ผู้ใหญ่บ้านก็ต่อว่า นายอำเภอกลับไปเช่นกัน ว่าได้ค่าชดเชยน้อยขนาดนี้ จะให้ชาวบ้านทำอย่างไร และพวกชาวบ้านก็ยืนยันที่จะตั้งถิ่นฐานอยู่ในที่ที่เขาเลือกแล้ว

“---นายอำเภอมาทำหน้าที่ผู้ใหญ่บ้านให้ไม่ไปอยู่ในที่ดินที่เขาจัดไว้ให้ คุณมาเจาะป่าอยู่ได้ยังไง เขาให้ค่าชดเชยไปแล้ว ยังมาอยู่ทำไม้ ผมก็เลยตอบว่า จะให้ผมไปยังไง คนที่น้ำไม่ท่วม นาเขาเก็บเหลืออยู่ เขาไม่ไปไหนหรอก เขาเก็บอยากอยู่ที่นี่ ผมก็ว่าให้ นายอำเภอไป เขาให้ค่าชดเชยแค่ไว่ละ 500 บาท บ้านบ้านได้ไว่ละ 480 บาท ที่น่าปลูกข้าวได้เป็นพัน ก็ได้เงินแค่ไว่ละ 500 บาทเท่านั้นแหล่ะ---“

เนื่องจากที่ดินที่อยู่รอบบ้านหนองพระส่วนใหญ่เป็นที่นามาแต่เดิม⁴ ชาวบ้านจึงไม่ต้องถางป่าเพิ่มมากนัก เว้นแต่การตัดไม้จากที่หัวใจร่ำลาายน้ำมาปลูกสร้างบ้านเรือน แต่หลังจากที่จับ

⁴ ลักษณะพื้นที่ของชุมชนใหม่รอบบ้านหนองพระนี้จะแตกต่างกันไป บางหมู่บ้านผู้อพยพจะต้องทำการถางป่า เพราะน้ำท่วมไปถึงบริเวณที่เป็นป่า เช่น บริเวณทิศเหนือและตะวันตกเฉียงเหนือของอ่างคุบลั้ห์ธานี ตั้งปีกูในงานของ Maniemai (2002)

จองที่ดินเรียบร้อยแล้ว ชาวบ้านกลับมารับรู้ที่หลังว่า ที่ดินตามขอบของเก็บน้ำเนื่องเขื่อนอุบลรัตน์นั้นได้ถูกการไฟฟ้าฝ่ายผลิตอ้างสิทธิ์ครอบครองไว้แล้ว ซึ่งที่ดินเหล่านี้ชาวบ้านจะต้องเสียเงินค่าเช่าที่ให้แก่การไฟฟ้าไว้ละ 20 บาท ซึ่งเป็นการสร้างปัญหาข้าช้อนให้แก่ชาวบ้าน คือ ถูกเสียที่ดินจากการสร้างเขื่อนมาแล้ว พอมากับจองที่ใหม่ ก็ถูกอ้างสิทธิ์ข้าช้อนอีก แต่ชาวบ้านก็ไม่มีทางที่จะต่อสู้เรียกร้องอะไร

สำหรับที่ดินที่ใช้ปลูกสร้างบ้านเรือนนั้น ได้มีการกันที่ไว้ส่วนหนึ่ง สำหรับตั้งเป็นชุมชน โดยการถางที่ดินที่แต่เดิมเป็นที่ทาวไร่ปลายนา จดที่ดินเป็นล็อค ๆ สำหรับปลูกบ้าน

“ชาวบ้านมีการจัดทำแผนผังในการปลูกบ้านด้วย จัดแบ่งเส้นทางเพื่อทำถนนเอาไว้ด้วย เจ้าหน้าที่จากทางรัฐชุมว่า จัดไว้เป็นล็อค ๆ ดี พอดังบ้านเรือนมาได้ระยะหนึ่งแล้วประมาณ พ.ศ. 2516 ทางที่ดินก็มาออก น.ส.3 ให้ตามล็อคที่ชาวบ้านแบ่งไว้ปัจจุบันที่อยู่อาศัยได้โอนดเป็นครุฑแดงหมดแล้ว”

ชาวบ้านที่อพยพมาตั้งหมู่บ้านหนองพระ มาจาก 3 หมู่บ้าน คือ บ้านจิวโปง บ้านกุดปลาเม่า และบ้านกุดหิน พอดิจิทั้งเป็นหมู่บ้านได้ไม่นาน ทางอำเภอเข้ามาจัดการเลือกตั้ง โดยแจ้งให้ชาวบ้านทราบว่าหมู่บ้านเดิมถูกยุบไปแล้ว ผู้ใหญ่บ้านก็ต้องถูกยุบไปด้วย แล้วถามชาวบ้านว่า จะให้ใครมาเป็นผู้ปักครองจึงจะดี ชาวบ้านก็พากันบอกว่า ให้คนเก่าเป็น คือผู้ใหญ่ดิษฐ์ ซึ่งเคยเป็นผู้ใหญ่บ้านจิวโปงมา 7 ปี ก็ได้รับเลือกให้เป็นผู้ใหญ่บ้านหนองพระ ปฏิบัติหน้าที่อยู่ 20 ปี จนเกษียณอายุ

การสร้างวัดและโรงเรียน

แม้จะมีผู้ใหญ่บ้านของหมู่บ้าน ซึ่งทางราชการให้การรับรอง แต่การตั้งเป็นบ้านหรือชุมชนของชาวอีสาน จะยังไม่สมบูรณ์ ถ้าปราศจากวัด และโรงเรียน วัดของบ้านหนองพระซึ่งชื่อว่า “วัดศิลาอาสน์” ซึ่งเป็นชื่อของวัดเก่าที่บ้านจิวโปงนั้นเอง วัดศิลาอาสน์บ้านหนองพระ “ย้ายมาพร้อม ๆ กับการย้ายหมู่บ้านเมื่อพ.ศ. 2509” โดยชาวบ้านได้ขนย้ายไม่เก่าจากวัดเดิมมาใช้ในการสร้างวัดที่หมู่บ้านใหม่ วัดศิลาอาสน์ที่บ้านจิวโปงตั้งอยู่ในบริเวณหินโコกลรัง พอมาตั้งที่บ้านใหม่ ที่ตั้งวัดก็เป็นหินลูกรังเหมือนเดิม ชาวบ้านจึงตั้งชื่อเดิม วัดศิลาอาสน์เป็นวัดธรรมยุตินิกาย พระที่เคยจำพรรษาอยู่ที่วัดที่บ้านเดิมได้ลาสิกขาไป ชาวบ้านจึงได้นิมนต์พระรูปใหม่มาจำพรรษาที่นี่ ในพ.ศ. 2510 หนึ่งปีหลังจากสร้างวัด พระที่มาอยู่ใหม่ได้พำนัชบ้านย้ายวัดออกจากชุมชนไปสร้างอยู่ใน

ป่า และก็อยู่ที่นั่นมาจนทุกวันนี้ พระเจ้าอ华สเป็นพระที่มาจากการวัดถ้ำกองเพล เป็นวัดของหลวงปู่ขาว พื้นที่วัดมีประมาณ 80 ไร่ ปัจจุบันมีพระ 7 รูป ชาวบ้านเล่าอย่างภาคภูมิใจว่า “ในเขตอำเภอภูเกียงนี้ ก็มีหมู่บ้านนี้แหล่งที่ไปวัดมากที่สุด”

สำหรับโรงเรียนบ้านหนองพระนันน์ เริ่มเปิดสอนใน พ.ศ. 2509 พร้อม ๆ กับการตั้งหมู่บ้านโดยเป็นโรงเรียนที่ข้ามมาจากโรงเรียนบ้านจ้าวไป มีครูคนเก่าที่เคยสอนที่นั่นก็ข้ายามาเปิดโรงเรียนบ้านหนองพระด้วย เริ่มแรกมีครูสอนเพียง 2 คน เพราะในช่วงเริ่มตั้งหมู่บ้าน มีชาวบ้านอาศัยอยู่ไม่เกิน 20 หลังคาเรือน และมีเด็กนักเรียนประมาณ 30 คน เปิดสอนถึงชั้นประถมศึกษาปีที่ 4 ปัจจุบันโรงเรียนบ้านหนองพระมีครู 5 คน นักเรียน 98 คน เปิดสอนตั้งแต่ชั้นอนุบาลถึงประถมศึกษาปีที่ 6

จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านจากทั้ง 3 หมู่บ้าน สามารถสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ได้ภายในระยะเวลาเพียง 2 ปี หลังจากสูญเสียหมู่บ้าน และที่ทำมาหากินดั้งเดิมไป ชาวบ้านสามารถตกลงกันในเรื่องปัจจัยการผลิตที่จำเป็นของทุกครัวเรือน คือ ที่ดินทำกิน มีการจัดวางระบบจัดสรรที่ดินเพื่อปลูกสร้างบ้านเรือนอย่างลงตัว ปราศจากความขัดแย้ง ปลูกสร้างวัดและนิมนต์พระมาจำพรรษาเพื่อเป็นหลักยึดเหนี่ยวทางจิตใจ และสร้างโรงเรียนให้แก่ลูกหลาน โดยในระยะแรก บทบาทของทางราชการจะมีน้อยมาก เนื่องจากเป็นชุมชนที่ก่อตั้งขึ้นมาโดยตัวของชาวบ้านเอง ในแบบที่ไม่สอดคล้องกับนโยบายของทางราชการ ที่ต้องการให้ชาวบ้านเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองที่ทางราชการจัดตั้งขึ้นมากกว่า

ในส่วนของบทบาทของทางภาคตะวันออก นอกจากจะไม่สนับสนุนการตั้งหมู่บ้านของชาวบ้านในบริเวณอ่างเก็บน้ำเหนือเขื่อนแล้ว วิธีการปฏิบัติบางประการยังกลับสร้างความสับสนและเสียหายให้แก่ชาวบ้านเสียอีก เช่น การให้ข้อมูลข่าวสารที่ไม่ชัดเจนเกี่ยวกับบริเวณและช่วงเวลาที่น้ำในเขื่อนจะท่วม ทำให้ชาวบ้านในตอนแรก ๆ ไม่เชื่อว่า น้ำจะท่วมหมู่บ้านของตน เนื่องจากไม่เคยรับรู้หรือมีประสบการณ์เกี่ยวกับเขื่อนขนาดใหญ่มาก่อน จึงไม่เชื่อว่าเขื่อนจะกันน้ำได้ในปริมาณมหาศาลเช่นนั้น จึงนิ่งนอนใจ ไม่รับข้อมูลข่ายหาที่ดิน บางส่วนก็รับเงินค่าซัดเชยจำนวนน้อยนิดอย่างง่าย ๆ เพราะคิดว่าคงได้เงินมาฟรี ๆ ไม่ต้องเสียที่ดิน (เพราะน้ำคงท่วมไม่ถึง) นอกจากนี้พอเริ่มจับจองที่ดินใหม่ ก็ไม่มีข้อมูลจากทางราชการถึงเขตที่ส่วนไว้เป็นพื้นที่รอบอ่างข่องการไฟฟ้า การเข้าไปจับจองที่ดินที่ได้ถูกอ้างสิทธิ์ครอบครองไว้แล้วโดยการไฟฟ้าฝ่ายผลิต ทำ

ให้ชาวบ้านเสียประโยชน์ที่อาจจะได้ จากการไปจับจองที่ดินที่อื่น และมีกรรมสิทธิ์เป็นเจ้าของที่ดินอย่างถูกต้องตามกฎหมาย⁵

การปรับตัวในการดำเนินชีพของครอบครัว

ชาวนาโดยทั่วไป รวมทั้งชาวชนบทอีสาน ดำเนินชีวิตอยู่ด้วยการอิงกับธรรมชาติแวดล้อม เป็นหลัก ลักษณะของทรัพยากรธรรมชาติหรือทุนธรรมชาติที่เปลี่ยนแปลงไป ย่อมส่งผลกระทบต่อทาง การดำเนินชีวิตด้วย หลังจากที่อพยพออกจากที่ดินเดิมที่มีความอุดมสมบูรณ์ เป็นพื้นที่ลุ่มวิมแม่น้ำ ขึ้นมาอยู่ในพื้นที่ที่เป็นดินคอนแม็จะอยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ อ่างเก็บน้ำอุบลรัตน์ แต่เมื่อไม่ระบบชลประทานในการผันน้ำเข้ามา ที่นาของชาวบ้านหนองพระในระยะแรกตั้งหนูบ้านก เป็นนาที่อาศัยน้ำฝนเพียงอย่างเดียว และด้วยเหตุที่ดินมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เนื่องจากเดิมเป็นบริเวณที่โคล ดินเป็นดินร่วนปนกรวดบ้าง ดินเดิมมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำบ้าง ทำให้การทำนาไม่ได้ผลดีเท่าที่ควร ดังนั้นาอีชีพที่สำคัญของชาวบ้านคือ การทำประมงในเขื่อน ซึ่งในระยะต้น ๆ ของ การสร้างเขื่อนจะมีปลาชุมมาก แต่ตัวชาวบ้านเองต้องเรียนรู้ทักษะในการทำประมงแบบที่ พากเข้าไม่เคยทำมาก่อน คือ การทำประมงในแหล่งน้ำจืดขนาดใหญ่ และลึก แม่ชาวบ้านจะเคยทำประมงในลำน้ำพองมาก่อน แต่ลักษณะการจับปลาในแม่น้ำกับในอ่างเก็บน้ำของเขื่อนต่างกันมาก แต่ชาวบ้านก็สามารถปรับตัวโดยการค่อย ๆ ปรับเปลี่ยนเทคนิค บางส่วนก็ใช้วิธีสังเกตจดจำ เอกจากคนต่างถิ่นที่มีความสามารถ และอพยพเข้ามานำจับปลาในเขื่อนเป็นอีชีพ ปัจจุบัน การทำประมงในเขื่อนเป็นอีชีพที่สำคัญอย่างหนึ่งของชาวบ้าน นอกเหนือไปจากการทำนา การเลี้ยงสัตว์ การปลูกแตงกวา และการทำเสื่อ

โดยภาพรวมแล้วจากกล่าวได้ว่า การเปลี่ยนแปลงด้านสภาพแวดล้อมและทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญของหมู่บ้านที่ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ มาตั้งกินฐานอยู่บริเวณรอบอ่างอุบลรัตน์ คือการเปลี่ยนแปลงในเรื่องที่ดินและแหล่งน้ำ กล่าวคือ ที่ดินที่เป็นที่เรือน้ำขนาดเล็กลง และมีความอุดมสมบูรณ์ต่ำลง นอกจานี้ที่สาธารณะและที่ป่ารอบชุมชน ซึ่งตามปกติชาวบ้านจะใช้เป็นแหล่งหาอาหาร รวมทั้งสามารถถากถางเป็นไร่นาเมื่อครอบครัวขยายออก ก็มีขนาดจำกัดลงอย่างมาก เนื่องจากถูกน้ำท่วมไปเป็นส่วนใหญ่ ในส่วนของทรัพยากรน้ำนั้น จะเปลี่ยนจากแม่น้ำลำห้วย กลายเป็นอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่หนือเขื่อน

⁵ งานวิจัยอื่นๆ ที่ศึกษาเกี่ยวกับชุมชนชี้ชี้ถูกอพยพจากการสร้างเขื่อนอุบลรัตน์ ได้แก่ Maniemai (2000) และ ศุภสิทธิ์ ศรีสุรัง (2545)

ในสภาพเช่นนี้ ครอบครัวชาวนาจะต้องมีการปรับตัวในด้านการดำเนินชีวิตอย่างมาก อย่างไรก็ตาม ชาวนาที่บ้านหนองพระก็สามารถปรับตัวให้สามารถเลี้ยงชีวิตให้รอดได้ในสภาพแวดล้อมใหม่ ลักษณะสำคัญที่พบคือ ประการแรก ในเรื่องของการทำงานปลูกข้าวซึ่งเป็นอาชีวภาพหลักนั้น ผู้ที่เลือกมาตั้งต้นฐานใหม่ ณ ที่นี่ ทุกครอบครัวจะต้องมั่นใจว่าตนมีที่นาเพียงพอที่จะเลี้ยงครอบครัวให้รอดได้เป็นประการสำคัญ ประการต่อมาคือการมองหาช่องทางในการดำเนินชีพจากทรัพยากรธรรมชาติแวดล้อม ณ บริเวณนี้ มีจุดเด่นคือ แหล่งน้ำใหม่ที่มีปลามากมายชุกชุม เมื่อมีข้าวมีปลา มีน้ำ ชาวบ้านอีสานในอดีตก็อุ่นใจได้ว่า จะสามารถนำพาชีวิตของตนและครอบครัวไปรอดแน่ การทำประมงในอ่างเก็บน้ำกลายเป็นกิจกรรมดำเนินชีพใหม่ที่ผู้คนเข้ามาเสริมให้แก่การทำนาที่ไม่ได้ผลผลิตมากเหมือนแต่ก่อน

เมื่อเวลาผ่านไป และวิถีชีวิตของชาวบ้านได้เข้าผูกพันกับระบบجينตระมากยิ่งขึ้น ชาวบ้านก็พยายามหาช่องทางอื่น เช่น การปลูกพืชอยุ่สันต่างๆ ในบริเวณพื้นที่รอบอ่าง ซึ่งน้ำจะลดลงในฤดูแล้ง และผืนดินมีความอุดมสมบูรณ์จากตะกอนต่างๆ ที่นำพัดมาตามแม่น้ำทุกปี พืชที่ปลูกขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด โดยอาศัยข้อมูลอันจำกัดของชาวบ้านเอง เช่นจากพ่อค้า เพื่อนบ้าน หรือทางราชการ เช่น บางคนนำผลผลิตไปขายที่ตลาด และเห็นว่ามีชาวบ้านจากที่อื่นนำผลผลิตอย่างอื่นมาขาย และได้ราคาดี ก็จะพยายามเสาะหาพืชพันธุ์มาปลูกบ้าง เมื่อทำสำเร็จและขายได้ราคาดี เพื่อนบ้านก็จะเลียนแบบปลูกบ้าง จนแพร่หลายลั่นตลาด ผลผลิตราคาตก ก็เลิกปลูกไปวนเวียนอยู่ เช่นนี้ ข้อมูลจากการวิจัยที่บ้านหนองพระพบว่า นับตั้งแต่ พ.ศ. 2527 ซึ่งได้เริ่มมีการปลูกพืชเศรษฐกิจที่สำคัญคือ ปอ มากจนถึงปัจจุบัน คือ พ.ศ. 2546 ชาวบ้านหนองพระได้ปลูกพืชเศรษฐกิจหลายชนิด มีวงจรของการเริ่มต้น ขึ้นสูง และตกต่ำ ไปตามช่วงเวลา ได้แก่ ปอ แตงไก มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง จนมาถึงแตงกวาผลใหญ่ ซึ่งกำลังเป็นที่นิยมเพาะปลูกกันอย่างแพร่หลายทั่วหมู่บ้านในปัจจุบัน (ดูรายละเอียดการผลิตแตงกวา ในหัวข้อต่อไป) ซึ่งตัวชาวบ้านเองก็ได้เรียกกระบวนการทำเกษตรแบบนี้ว่า “เกษตรล้มลุกคลุกคลาน” ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามที่นำไปสู่ความล้มเหลวครั้งแล้วครั้งเล่าของชาวบ้านในการเข้าสู่การผลิตทางการเกษตรในระบบตลาดได้เป็นอย่างดี

พืชหลักที่ชาวบ้านหนองพระ (รวมทั้งชาวบ้านส่วนใหญ่ในอีสาน) ไม่เคยทิ้ง คือจะมีการปลูกกันอย่างกว้างขวางทุกครัวเรือน คือ ข้าว ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเรื่องนี้พร้อมบทยิ่งในส่วนหลังของงานวิจัยนี้ ในที่นี่ จะขอกล่าวถึงการปรับตัวเข้าสู่การประกอบอาชีพใหม่ ซึ่งสภาพแวดล้อมใหม่ได้เปิดโอกาสให้ คือ การทำประมง

การทำประมง

แต่เดิมชาวบ้านหนองพระก็มีการจับปลา แต่เป็นการจับปลาในแม่น้ำ ซึ่งมีความแตกต่างจาก การจับปลาในอ่างเก็บน้ำ การจับปลาในอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่ของเขื่อนคุบลัวตันต้องอาศัยเครื่องมือและทักษะที่แตกต่างไปจากเดิม ไม่ใช่ทุกคนที่จะสามารถออกไปจับปลาในบริเวณน้ำลึกของอ่างเก็บน้ำขนาดใหญ่เหลือเชื่อ ซึ่งบางครั้งมีอันตรายจากคลื่นลมแรง ในระยะแรกๆ ชาวบ้านหนองพระจะใช้วิธีตาม หรือสังเกตจากพวกราประมงอาชีพที่พอยพเข้ามายามากแล้วอื่นเพื่อมาจับปลาในเขื่อนโดยเฉพาะ ลักษณะการจับปลาในเขื่อนสามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ประเภท คือ การทำประมงน้ำตื้น และการทำประมงน้ำลึก ปัจจุบันที่บ้านหนองพระมีผู้ทำประมงน้ำตื้นประมาณ 30 ครัวเรือน และประมงน้ำลึกประมาณ 30 ครัวเรือนเช่นกัน

การทำประมงน้ำตื้น มักจับปลาประเภทปลาชิวแก้ว สามารถจับได้ประมาณ 4-5 เดือนในรอบปี ในช่วงเดือนพฤษภาคมถึงเดือนธันวาคม แต่ถ้าปีไหนน้ำในเขื่อนลดต่ำลงมากก็จะทำได้ตลอดปี ทั้งนี้ เนื่องจากในช่วงที่ระดับน้ำขึ้นสูง ปลาชิวแก้วจะเข้าไปอยู่ในก้อนหินทำให้ใช้อุปกรณ์เครื่องมือจับได้ยาก เครื่องมือที่ชาวบ้านใช้ในการทำประมงน้ำตื้นได้แก่ แห สวิง เป็ด ตาข่าย (ตาข่าย) และยอดเล็ก เป็นต้น ชาวบ้านจะมีทักษะในการใช้และทำเครื่องมือจับปลาเหล่านี้ โดยอาศัยความรู้และประสบการณ์ที่ได้รับสืบทอดมาจากคนรุ่นก่อนๆ เนื่องจากเป็นกลุ่มชนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำมาแต่เดิม

การทำประมงน้ำลึกจะจับปลาขนาดใหญ่ และจับได้ในปริมาณที่มากกว่าประมงน้ำตื้น และขายได้ราคากลางๆ ด้วย การทำประมงแบบนี้ จะทำได้ 10 เดือนต่อปี โดยจะต้องหยุดการทำปลาในฤดูหนาวไปเป็นเวลา 2 เดือน ตามระเบียบของกรมประมง

ในปัจจุบัน ชาวบ้านหนองพระบางส่วนก็สามารถพัฒนาทักษะในการประกอบอาชีพประมงในเขื่อนได้เป็นอย่างดี ในระดับต่างๆ กัน บางคนก็มีความสามารถโดดเด่นกว่าผู้อื่นจนเป็นที่รู้กันในหมู่ชาวบ้าน คำบอกเล่าของชาวประมงต่อไปนี้ แสดงให้เห็นว่า การจับปลาเป็นศาสตร์ที่ต้องอาศัยทั้งความรู้ ทักษะ และศิลปะ

“---ชาวบ้านบางคนเขามีประสบการณ์ในการจับปลา เข้าพายเรือกันไปแค่ 2 คน คนหนึ่งนั่งอยู่ท้ายคอยพายเรือ อีกคนนั่งอยู่หัวเรือถือแหลดูปลาอยู่ เขากำใช้แขนน้ำด้วย 20 ศอกกันนี่แหลก ถ้าเป็นคนที่ไม่เคยห่วงเหง แค่เหง 8 ศอกก็ยังห่วงไม่บานเลย นี่เขากำห่วงแหนดรังเดียวสามารถจับปลาสวออยได้เป็นร้อยกิโล ถ้าเป็นพากผูกจะม่องแต่เฉพาะปลาที่มันขึ้นมาบริเวณผิวน้ำ แล้วมันก็จะขึ้นมาสูบจนน้ำแตกเสียงดัง เราก็รีบห่วงเหง ถ้าจับอย่างนี้อย่างมากก็แค่ 2-3 กิโลเท่านั้นแหลก เพราะปลาสวออยที่มันขึ้นมาสูบน้ำนี่ นันเป็นปลาแตกผุ่งแล้ว มันไม่เยอะหรอก แต่พากที่มีประสบการณ์นี่ เขากำไม่รีบห่วง เขากำรอคูพราน้ำที่ปลาหายใจ แต่ก็ต้องคูเป็นน้ำ ถ้าหากเห็นเป็นฟองละเอียดผุดขึ้นมาอย่างๆ เขาก็จะห่วง เพราะว่าตามปกติ ปลาสวออยที่มันอยู่ร่วมกันเป็นผุ่ง มันจะอยู่ร่วมกันให้น้ำลีกลงไป ไม่ขึ้นมาบริเวณผิวน้ำ ก็เหมือนกับที่เราเห็นในวันนั้นแหลก ที่เห็นปลาที่มันอยู่ร่วมกันเป็นผุ่งใหญ่ขนาดนั้น แท้ที่เช็คต้องเลือกใช้ด้วยหรือเอ็นที่มันจนน้ำเร็วตัวยันนั้น ไม่อย่างนั้นพอห่วงเหงไปแล้วปลาที่มันก็หนีไปหมด ก่อนที่จะจลน์พากมัน พอกห่วงเหงเสร็จแล้วก็ต้องรีบด้าน้ำลงไปมัดปากเหงให้น้ำ กันไม่ให้ปลาออกไปได้ มันมีหอยขั้นตอนกว่าจะจับปลาได้มากขนาดนั้นแล้วยังต้องรู้จักวิธีเอาปลาขึ้นเรือด้วยนั้น ไม่อย่างนั้นเรือก็ล่ม---”

ปริมาณปลาที่ชาวบ้านขายออกสู่ตลาด คิดเป็นปริมาณถึง 200 ตันต่อปี ซึ่งนับเป็นปริมาณที่สูงมาก ปัจจุบันมีใช้เรือทั้งทักษะ แต่เป็นเรือการลงทุนในการซื้อคุปกรณ์และเครื่องมือในการจับปลา ซึ่งมีราคาแพง ผู้ที่ไม่มีเงินลงทุนเพียงพอ ก็ต้องไปกู้ส่วนใหญ่เป็นการกู้จากพ่อค้าที่รับซื้อปลา ซึ่งต้องเสียดอกเบี้ยในอัตราสูง ประมาณร้อยละ 5-10 บาทต่อเดือน และยังต้องถูกผูกมัดให้ขายปลาแก่พ่อค้าที่เป็นเจ้าหนี้และถูกกดราคาต่ำกว่าปลาอีกด้วย ที่บ้านหนองพระมีท่าปลาอยู่ 2 ท่า ชาวบ้านที่ออกไปหาปลาจะเอาปลาขึ้นมาขายในช่วงเวลาประมาณ 9-11 น. ในหมู่บ้านมีชาวบ้านที่หันมาประกอบอาชีพรับซื้อปลาอยู่ 2 ราย จานนี้จะมีพ่อค้ามารับซื้อปลาไปจากพ่อค้าชาวบ้านอีกทอดหนึ่ง เป็นพ่อค้าจากอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิ โดยจะรับปลาไปขายที่ตลาดอำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่นและตลาดอำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ พ่อค้ารับซื้อปลาในหมู่บ้านที่เป็นชาวบ้านจะจ่ายเงินกู้ให้แก่ชาวประมงที่ต้องการนำเงินไปซื้อเหง ตาข่ายดักปลา และชาวประมงที่เป็นลูกหนี้ก็จะต้องนำปลามาขายให้แก่พากเข่าเท่านั้น อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ชาวประมงที่ไม่ได้เป็นหนี้พ่อค้าปลา ก็มักจะขายปลาให้แก่พ่อค้าที่รับซื้อปลาเป็นเจ้าประจามเพียงเจ้าเดียว เช่นกัน วิธีการขายปลาแบบนี้มีเงื่อนไขว่า พ่อ

ค่าจะรับซื้อปลาทั้งหมดที่ชาวประมงจับได้ ไม่ว่าปลาจะมีราคาก่อตัวเพียงใด วิธีการนี้ ทำให้ชาวประมงแน่ใจว่าจะมีตลาดรับซื้อปลาแน่นอน ซึ่งวิธีการซื้อขายปลาแบบนี้จะพบได้ทั่วไปในท่าปลาต่างๆรอบอ่างคูบลัวตัน ในเวลาที่ปลาราคาก่อตัว พ่อค้าปลาราชวบ้านจะแก้ปัญหาด้วยวิธีการประรูปปลาเป็นปลาร้า ปลาแห้ง แล้วนำออกเรือขาย หรือออกแลกเป็นข้าวตามหมู่บ้านที่อยู่ใกล้จากเขื่อน แล้วนำข้าวไปขายในตลาด หรือขายให้แก่พวกราชวประมงซึ่งบางส่วนทำนาแต่ไม่พอกิน หรือไม่ได้ทำนาคือทำประมงเป็นอาชีพหลัก

สรุป

โดยสรุป การพัฒนาระบบโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ มักก่อผลกระทบเชิงลบต่อชุมชนและชีวิตของคนกลุ่มนี้ในสังคมเสมอ ปัจจุบันได้มีกฎ ระเบียบ และข้อบังคับที่ทำให้การจัดทำโครงการขนาดใหญ่ของรัฐและเอกชนจะต้องคำนึงถึงผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมและผลกระทบทางสังคม และหมายเหตุการต่างๆที่จะทำให้มีความสูญเสียเกิดขึ้นน้อยที่สุด แต่กระบวนการก่อสร้างขนาดใหญ่ เช่น ก่อสร้างเขื่อน หรืออุโมงค์ ฯลฯ ยังคงมีผลกระทบต่อชีวิตและทรัพยากริมแม่น้ำและแม่น้ำสาขา ทำให้ชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรง มักถูกเรียกว่าเป็นผู้เสียสละเพื่อประโยชน์ของ “การพัฒนา” กรณีที่กล่าวมาข้างต้น เป็นการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานขนาดใหญ่ในยุคดั้นของการพัฒนาตามแนวทางนี้ คือ การสร้างเขื่อนกันประมงค์ เพื่อผลิตกระแสไฟฟ้า และเพื่อการชลประทาน เป็นโครงการที่สร้างขึ้นตั้งแต่ช่วงระยะของแผนพัฒนาฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504-2509) ซึ่งในระยะนั้น การจัดทำโครงการขนาดใหญ่ เช่นนี้ ยังเป็นการทำโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมและผลกระทบทางสังคมแต่อย่างใด แม้การให้ข้อมูลแก่ผู้ที่จะต้องประสบภัย ความเดือดร้อนโดยตรงก็ไม่เพียงพอและล่าช้า ผลจากการสร้างเขื่อน ทำให้ครัวเรือนประมาณ 4,000 ครัวเรือน ต้องอพยพจากถิ่นที่อยู่อาศัย บางส่วนอพยพไปอยู่ตามหมู่บ้านอื่นที่มีญาติพี่น้องอาศัยอยู่ บางส่วนเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเอง และบางส่วนก็ตัดสินใจหาที่อยู่บริเวณใกล้กับชุมชนเดิมของตน ใกล้ๆ กับบริเวณอ่างเก็บน้ำของเขื่อนนั้นเอง

สำหรับชาวบ้านกลุ่มหลังนี้ ถือได้ว่า เขื่อนเป็นจุดเปลี่ยนที่สำคัญในเรื่องที่ว่า ลักษณะของสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ หรือทุนทางธรรมชาติที่เคยเป็นพื้นฐานของการดำรงชีวิตของชาวบ้านหนึ่งในพื้นที่ได้เปลี่ยนอย่างสิ้นเชิง นอกจากนี้หมู่บ้านเดิมก็ถูกน้ำท่วมไป ชาวบ้านส่วนใหญ่ตัดใจย้ายบ้านเข้าไป บางส่วนเข้าไปอยู่ในนิคมสร้างตนเองที่รัฐจัดให้ บางส่วนก็ไปหาที่อยู่ใหม่ตามญาติมิตรในที่ต่างๆ ใกล้ๆ กับอุโมงค์ แต่บางส่วนตัดสินใจจะอยู่ที่เดิม และสามารถสร้าง

ชุมชนใหม่ของพวกรเข้าขึ้นมาได้ แม้จะไม่ได้รับการสนับสนุนจากทางการในระยะแรก ชาวนาจาก 3 หมู่บ้านที่ถูกนำทิ่ม โดยการนำของผู้ใหญ่บ้านหนึ่งในสามนั้น สามารถจัดสรรว่าดินทำกินในหมู่พวกรู้อยพได้ด้วยงดตัว กันที่ดินส่วนหนึ่งไว้สำหรับปลูกสร้างบ้านเรือนเป็นชุมชน และที่สาธารณะของหมู่บ้าน สร้างวัดและนิมนต์พระสงฆ์ให้มาจำพรรษาอย่างต่อเนื่อง ดำเนินการก่อสร้างโรงเรียนและติดต่อทางราชการเพื่อหาครุมาสอุน จนสถานะของหมู่บ้านได้รับการยอมรับจากทางราชการในที่สุด แม้ว่าชุมชนทางกาญภาพเดิมถูกทำลายไป แต่ชาวนาบ้านหนึ่งของพระภักดีสามารถสร้างชุมชนใหม่ขึ้นมาได้

ในขณะเดียวกัน ในการดำรงชีวิตของแต่ละครัวเรือนก็จะต้องมีการปรับตัวภายใต้เงื่อนไขสภาพแวดล้อมแบบใหม่ การทำงานให้ผลผลิตน้อยลง แต่พอชดเชยด้วยการจับปลาในอ่างเก็บน้ำเป็นอาชีพเสริม ซึ่งต้องอาศัยการเรียนรู้เทคนิคหรือวิธีใหม่ ชาวนาบ้านหนึ่งของพระเข้าสู่ระบบการผลิตทางการเกษตรเพื่อตลาดแบบล้มลุกคลุกคลาน ทดลองปลูกพืชใหม่ที่ตลาดต้องการ ตามที่ขาดของทุนและแรงงานในครอบครัวจะอำนวยให้ทำ เมื่อประเมินดูแล้วว่าผลได้ไม่คุ้มก็เลิกผลิต แต่มีการเกษตรอย่างหนึ่งที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงทำกันต่อเนื่องทุกปี คือ การปลูกข้าว ซึ่งผลผลิตส่วนใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคภายในครอบครัว เป็นหลักประกันด้านอาหารที่สำคัญ

ด้วยความเข้มแข็งของทุนทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นความสัมพันธ์ภายในกลุ่ม ความผูกพันกันในชุมชน หรือการมีผู้นำที่เข้มแข็ง ชาวนาบ้านหนึ่งของพระสามารถสร้างชุมชนขึ้นมาใหม่ และด้วยทุนความรู้ คือความสามารถในการปรับวิถีชีวิตและการดำรงชีพในสภาพแวดล้อมใหม่ ชาวนาภักดีสามารถดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนฐานทรัพยากรธรรมชาติที่ต่างไปจากเดิม ในรูปลักษณะที่เหมาะสมต่อไปได้ นี่เป็นตัวอย่างของการใช้ทุนสังคมและทุนความรู้มากอบกู้ชีวิต เมื่อประสบกับความเปลี่ยนแปลงอย่างใหญ่หลวงในทุนธรรมชาติ

กรณีที่ 2 จากเกษตรเพื่อยังชีพสู่เกษตรเพื่อการค้า

แนวทางหนึ่งของการพัฒนาประเทศและพัฒนาชนบทตามแบบแผนการพัฒนาแบบทันสมัย ก็คือ การเปลี่ยนระบบเกษตรกรรมจากระบบเกษตรเพื่อยังชีพไปเป็นเกษตรเพื่อการค้า ให้ความสำคัญกับการพัฒนาประสิทธิภาพในภาคการเกษตร เพื่อให้สามารถสร้างผลผลิตส่วนเกิน ออกขาย นำรายได้มาสู่ครัวเรือน ในระดับกว้างออกไปกว่าครัวเรือน ก็คือ ผลผลิตส่วนเกินจะถูกนำมาใช้หล่อเลี้ยงประชากรที่ไม่ได้ทำการผลิตทางการเกษตร อีกทั้งยังเป็นฐานในการพัฒนาอุตสาหกรรมบางประเภท หรือการส่งออกขายต่างประเทศ สร้างรายได้แก่ประเทศในรูปภาคส่งออก และเงินตราต่างประเทศ ด้วยเหตุนี้ รัฐจึงมีบทบาทในการพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานที่จำเป็นในการพัฒนาการผลิตและการกระจายผลผลิต เช่น การสร้างเขื่อนและระบบชลประทาน การพัฒนาระบบการคมนาคมขนส่ง และระบบตลาด รวมไปถึงการคิดค้นและถ่ายทอดเทคโนโลยีทางการผลิตแบบใหม่ และการประชาสัมพันธ์ ซักซานให้ชาวบ้านหันมาผลิตพืชชนิดใหม่ หรือสายพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตดีกว่าในรูปลักษณะของ “การส่งเสริมการเกษตร” ในส่วนของครัวเรือนชาวนาในชนบท ก็ถูกกระตุ้นจากความต้องการในการบริโภคสินค้าและบริการใหม่ๆ ที่ต้องใช้เงินตราในการซื้อหา เวิ่งจากสินค้าจ่ายๆ ในยุคก่อนการพัฒนาแบบทันสมัย อาจเป็นสินค้าประเภทไม้ขีดไฟเลื่อผ้า งาน/ช้อนสังกะสี เข็มเย็บผ้า จบเหล็ก ซึ่งซื้อจากพ่อค้าชาวจีนที่นำสินค้าเข้าไปขายในหมู่บ้าน และในระยะต่อมาความต้องการในการบริโภคก็จะขับขันอย่างขึ้น จากรองเท้า ผงซักฟอก สบู่ แชมพู รถจักรยาน ในยุคต้น ของการพัฒนาแบบทันสมัย มาเป็นโทรศัพท์ ตู้เย็น รถจักรยานยนต์ เตาแก๊ส และโทรศัพท์มือถือ ฯลฯ ในปัจจุบัน

ในที่นี้จะกล่าวถึงการปรับเปลี่ยนรูปแบบการผลิตของชาวนา จากการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก มาสู่การผลิตพืชบางชนิดเพื่อขาย โดยจะเริ่มจากการผลิตข้าวก่อน จากนั้นจะพิจารณาถึงการผลิตพืชบางชนิดที่มีการผลิตกันเป็นหลักในบางชุมชนในพื้นที่วิจัย ได้แก่ การผลิตแตงกวาผลใหญ่ที่บ้านหนองพระ จ.ขอนแก่น และการผลิตอ้อยที่บ้านปางสา จ.ชัยภูมิ อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าสังเกตว่า ในทั้ง 3 หมู่บ้านที่จะนำเสนอต่อไปนี้ ชาวนาเกือบทั้งหมด ยังคงทำการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคอยู่ ควบคู่ไปกับการผลิตพืชบางชนิดเพื่อขายออกสู่ตลาด

2.1 การผลิตข้าวเพื่อการค้าและการเปลี่ยนเทคโนโลยีการผลิตข้าว

ชาวอีสานมีการผลิตข้าวเพื่อการค้ามานานแล้ว แต่เป็นการผลิตควบคู่ไปกับการผลิตข้าวเพื่อการบริโภค การผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเป็นด้านหลัก ส่วนการผลิตเพื่อการค้าเป็นด้านรอง งานวิจัยในอดีตได้แสดงให้เห็นว่า การสร้างทางรถไฟเชื่อมภาคอีสานเข้ากับภาคกลางใน พ.ศ. 2443 เมื่อมีการเปิดเส้นทางเดินรถไฟสายสระบุรี-โคราช เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวอีสานเพิ่มปริมาณการผลิตข้าวมากขึ้นจากแต่เดิมที่เป็นการผลิตเพื่อบริโภคเป็นหลัก มาเป็นการผลิตเพื่อขายด้วย การเพิ่มขึ้นของปริมาณข้าวที่ส่งออกไปจากภาคอีสานสู่ตลาดภาคกลางและตลาดโลกในระยะแรก เป็นการเพิ่มด้วยการขยายพื้นที่เพาะปลูกเป็นหลัก การศึกษาของอินแกรม (Ingram, 1971) พบว่า พื้นที่เพาะปลูกข้าวในภาคอีสานในช่วงพ.ศ. 2463-2467 มีอัตราการเพิ่มขึ้นประมาณ 3.9 ล้านไร่ต่อปี และในช่วงพ.ศ. 2491-2493 อัตราการเพิ่มขึ้นของพื้นที่ปลูกข้าวคิดเป็น 12 ล้านไร่ต่อปี โดยเฉลี่ย ซึ่งเป็นอัตราการเพิ่มขึ้นที่สอดคล้องกับการเพิ่มขึ้นของผลผลิตข้าวของภูมิภาค ภาคอีสานในระยะนั้นมีพื้นที่ที่ชาวบ้านสามารถบุกเบิก จับจอง ขยายที่ทำการเกษตรออกไปได้ตามกำลังแรงงานที่มีอยู่ อย่างไรก็ตาม ในระยะต่อมาคือในช่วงของการปฏิวัติเสีย ได้มีการสร้างเสริมการเพาะปลูกข้าวจากการด้วยวิธีการใหม่คือ การเปลี่ยนพันธุ์ข้าว ซึ่งมากับเทคโนโลยีชุดใหม่ ที่สำคัญคือการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง เทคโนโลยีใหม่นี้ได้ส่งผลกระทบต่อครอบครัวและชุมชนชาวนาอีสานเป็นอย่างมาก

ลักษณะที่สำคัญของการผลิตข้าวเพื่อขาย ซึ่งแตกต่างไปจากการผลิตพืชชนิดอื่นเพื่อขายคือ ข้าวเป็นอาหารหลักของชาวอีสานด้วย ชาวอีสานผลิตข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลักมาช้านาน แม้เมื่อได้ทำการผลิตเพื่อการค้าแล้วก็ยังคงผลิตข้าวเพื่อบริโภคเป็นหลัก ที่เหลือจากการบริโภค จึงทำออกขาย แม้ในปัจจุบันก็ยังเป็นเช่นนั้น ดังจะเห็นได้ว่า ชาวนาในเขตชลประทานที่เข้าสู่ระบบการผลิตข้าวเพื่อขายอย่างเป็นลำบากยังคงแยกการผลิตข้าวเหนียวเพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภค ออกจาก การผลิตข้าวเจ้าเพื่อขาย (ข้าวเจ้ามีราคาดีกว่าข้าวเหนียว) โดยในการทำนาปัจจุบัน การปลูกข้าวเจ้าเพื่อขาย และในฤดูน้ำปีจะปลูกข้าวเหนียวเป็นหลักเพื่อบริโภค และปลูกข้าวเจ้าบางส่วนเพื่อขาย นอกจากนี้จากการสัมภาษณ์ในหลาย ๆ ท้องที่^๖ พบว่า ในพื้นที่นอกเขตชลประทานในปัจจุบัน ชาวนาส่วนใหญ่จะมีการวางแผนไว้ตั้งแต่ต้นฤดูกาลที่นา ว่าความต้องการในการบริโภคข้าวของครอบครัวของตนมีเท่าใด (การบริโภคนี้รวมทั้งการกินเป็นอาหาร และการใช้

^๖ จากการสัมภาษณ์ของผู้วิจัยในหมู่บ้านต่างๆ ในอำเภอเชียงยืน จังหวัดมหาสารคาม อำเภอภูเวียง และอำเภอหนองนา อำเภอหนองคาน จังหวัดเชียงใหม่ อำเภอเชียงใหม่ จังหวัดเชียงใหม่ และอำเภอเสนา จังหวัดเชียงใหม่ ในพ.ศ. 2545-2546

ในกิจกรรมทางสังคมอื่น ๆ เช่น การทำบุญ) ก็จะผลิตข้าวในพื้นที่ที่คำนวณแล้วว่าจะได้ผลผลิตตามที่ต้องการ จากนั้นจึงจะผลิตข้าวที่มีราคาดีในห้องตลาดเพื่อขาย

เนื่องจากข้าวเป็นพืชที่มีราคาค่อนข้างแพงนอน ไม่มีการผันผวนของราคามากเหมือนพืชชนิดอื่น ชาวนาจึงสามารถวางแผนล่วงหน้าได้ดีพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่อยู่ในเขตชลประทาน ซึ่งไม่ต้องเผชิญกับความเสี่ยงในปัจจัยด้านฤดูกาลและปริมาณน้ำฝน นอกจากนี้ข้าวยังสามารถเก็บไว้ได้นานข้ามปีและยังมีตลาดรับซื้อไว้ก่อนขวาง และสามารถใช้เป็นสื่อกลางแลกเปลี่ยนแทนเงินตราได้ ในหมู่ชาวนาด้วยกัน ขณะที่การปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น ผู้ปลูกอาจประสบปัญหาราคาพืชผลตกต่ำมากในบางปี จนถึงขนาดไม่มีผู้รับซื้อผลผลิต ดังนั้น การเข้าสู่ระบบการผลิตข้าวเพื่อขายของชาวนา จึงมีปัจจัยเสี่ยงน้อยกว่าการปลูกพืชเศรษฐกิจชนิดอื่น ๆ

ปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ส่งผลต่อทุนทรัพย์ของชาวนา ที่สัมพันธ์กับการปลูกข้าวเพื่อการค้า คือ การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการปลูกข้าว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การเปลี่ยนสายพันธุ์ข้าวจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง มาเป็นพันธุ์ข้าวที่ให้ผลผลิตสูง (HYV) ซึ่งเป็นชุดเทคโนโลยีที่ต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลงควบคู่ไปด้วย เนื่องจากปุ๋ยและยาฆ่าแมลงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับการปลูกข้าวสายพันธุ์ที่ให้ผลผลิตสูงเหล่านี้ ทำให้เป็นการผลิตที่มีการลงทุนสูงขึ้น และยังมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม แหล่งอาหารธรรมชาติ และการสูญเสียความหลากหลายทางชีวภาพ นอกจากนี้ยังทำให้เกิดการจ้างแรงงานในการผลิตด้วย

เพื่อให้เห็นภาพการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตข้าว และผลกระทบจะขอนำเสนอการปลูกข้าวของชาวนาบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งตั้งอยู่ริมอ่างเก็บน้ำเขื่อนอุบลรัตน์⁷ บ้านหนองพระมีครัวเรือนทั้งสิ้น 125 ครัวเรือน มีครัวเรือนที่ทำงานปี 110 ครัวเรือน ทำงานปั้งประมาณ 56 ครัวเรือน สำหรับผู้ที่ไม่ได้ทำงานปีจำนวน 15 ครัวเรือนนั้น ส่วนมากเป็นผู้ไม่มีที่ดินเนื่องจากเป็นผู้ที่อพยพเข้ามาอยู่ใหม่เพื่อทำประมงในเขื่อน⁸ จากข้อมูลของหมู่บ้านที่สำรวจพบว่า ในพ.ศ. 2001 ผลผลิตจากการทำงานได้ข้าวประมาณ 235,000 กิโลกรัม เคราข้าวอุดขาย

⁷ ดูรายละเอียดบ้านหนองพระเพิ่มเติมได้ในกรณีที่ 1 ในบทนี้

⁸ บ้านหนองพระก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2509 โดยผู้อพยพหนีน้ำท่วมจากเขื่อนอุบลรัตน์ ผู้อพยพรุ่นแรกประมาณ 18 ครัวเรือน มีที่ดินทำกินกันทุกคน ในระยะต่อมา ข้าวแพะออกไปจากภาคสูง ว่าบริเวณรอบเขื่อนอุบลรัตน์ สามารถทำประมงได้ดี มีปลาชุกชุม จึงมีผู้อพยพตามเข้าด้วยตันร้อนที่นี่ ผู้อพยพรุ่นหลังนี้มาจากการที่โกลฯ ส่วนใหญ่มีฐานะยากจน ไม่มีที่ดิน เข้ามาเพื่อประกอบอาชีพประมงเป็นหลัก บางส่วนพอเก็บเงินได้ก็พยายามหาซื้อที่ดิน แต่ส่วนใหญ่จะเป็นชาวประมงไร้ที่ดินทำกิน

ประมาณ 2,128 กิโลกรัม และเก็บไว้กินประมาณ 200,000 กิโลกรัม ส่วนอีกประมาณ 32,872 กิโลกรัม เก็บไว้ทำเม็ดพันธุ์และทำบุญประเพณีต่าง ๆ

การเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีในการปลูกข้าว ซึ่งมีผลต่อสภาพแวดล้อมและระบบการทำเกษตรของชาวนา คือ การเปลี่ยนพันธุ์ข้าวจากข้าวพันธุ์พื้นเมือง เป็นข้าวพันธุ์ใหม่ คือ ข้าวเหนียวพันธุ์ กข. 6 ซึ่งทางเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรนำเข้ามาส่งเสริม ชาวบ้านเองเมื่อทดลองปลูกแล้วก็เห็นว่า ข้าวพันธุ์ใหม่นี้มีคุณสมบัติที่ดีหลายประการ เช่น ทนทานต่อโรคได้ดีกว่า และข้ายได้ราคาดีกว่า จึงพากันหันมาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ หลังจากข้าวพันธุ์ กข.6 ก็มีข้าว กข. 8 กข.10 และเริ่มมีข้าวเจ้าตามมา คือ พันธุ์ กข.5 กข.7 กข.23 เมื่อเวลาผ่านไป ข้าวพันธุ์พื้นเมืองหลายชนิดที่เมื่อกาแรกเป็นพันธุ์ได้ปลูกต่อเนื่อง ก็สูญหายไปเป็นอันมาก

“ข้าดอพมาเป็นข้าวหอม พอหุงแล้วเทไสบ่ม มันจะหอมมาก หุงอยู่บ้านหลังนี้ ยังได้กลิ่นหอมไปถึงหลังโน้นเลย เดียวนี่ พันธุ์ข้าวพื้นบ้านมันหายไปหมดแล้ว เพราะต้องรื้อหลังออกเอาพันธุ์ กข. 6 กข. 7 มาปลูก ข้าวพันธุ์เกษตรรวมทั้ง ข้าวพันธุ์พื้นเมืองก็หายไป ทางเกษตรเข้ามาส่งเสริม บอกว่าข้าวพันธุ์โบราณมันไม่ดี ราคาก็ไม่ดี เวลาเอาไปขายที่ตลาดกลาง เขาก็สีตัวอย่างข้าวมาให้ดู ข้าวพันธุ์พื้นเมืองพอสือกามาแล้วคุณภาพมันสูงข้าวพันธุ์ใหม่ไม่ได้ เจ้าหน้าที่ของตลาดกลางที่รับซื้อข้าวก็เลยบอกว่า เปลี่ยนพันธุ์ได้แล้ว ชาวบ้านก็เลยเปลี่ยนพันธุ์ไปเรื่อยๆ โดยเอาข้าวพันธุ์พื้นเมืองไปแลกเอาที่สถานีทดลองข้าวชุมแพ มันก็เลยสูญพันธุ์ไปหมด ข้าวพันธุ์ใหม่พอมาปลูกมาดำเนิร์มันก็ทนต่อโรคได้ดีกว่า ลำต้นมันแน่นแข็งกว่ากัน แต่ข้าวพันธุ์พื้นเมืองลำต้นจะอ่อนกว่าและฟางข้าวจะแห้งเร็วกว่า ความต้านทานต่อโรคก็ไม่ค่อยมีข้าวพันธุ์ใหม่ที่มาที่แรกเป็นข้าวเหนียว พันธุ์ กข. 6 หลังจากนั้นเป็นพันธุ์ กข. 8 กข. 10 หลังจากนั้นก็เริ่มมีพันธุ์ข้าวเจ้าตามมา มีพันธุ์ กข. 5 กข. 7 กข. 23 ก็เคยเขามาปลูกพวงเลขคี่จะเป็นข้าวเจ้า เลขคู่จะเป็นข้าวเหนียว---“

แม้ว่าข้าวพันธุ์ใหม่จะดูต้านทานโรคได้ดีในระยะแรก แต่ก็ปรากฏว่ามีโรคใหม่ๆ ที่ไม่เคยเห็นมาก่อน ทำให้ต้องมีการใช้ยาฆ่าแมลง นอกจากนี้ยังต้องมีการใช้ปุ๋ยเคมีด้วย เนื่องจากการ

⁹ บม เป็นภาษาลินอีสาน หมายถึงภาษาที่ทำด้วยไม้มีลักษณะกลมแบน ใช้สั่งข้าวนึง (ข้าวเหนียว) ก่อนที่จะนำไปเผากระติบ

ปลูกข้าวพันธุ์ใหม่ที่ให้ผลผลิตสูงเหล่านี้ต้องทำร่วมกับการใช้เทคโนโลยีใหม่เป็นสุด ที่สำคัญคือปุ๋ยเคมี และยาฆ่าแมลง

“---เวลาปลูกข้าวพันธุ์ใหม่จะต้องใส่ปุ๋ยเคมีด้วย ปุ๋ยเคมีก็เลยเข้ามาพร้อมกับข้าวพันธุ์ใหม่นี่แหล่ เพราะเขาแนะนำพร้อม ๆ กับพันธุ์ข้าวใหม่ แล้วโรคภัยใหม่ ๆ ที่ตามมากับปุ๋ยก็มีมาก เช่นกัน โรคที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็น พากหน้ำคอมมิวนิสต์ไม่เคยก้มีขึ้นมา เดียวเนื้ชชาวบ้านไม่สนใจแล้ว ปุ๋ยคอก นีแต่ปุ๋ยเคมีอย่างเดียว---”

“---เดี๋ยวนี้การท่านของชาวบ้านต้องใส่ยาฆ่าหอยเชอร์บิรามานมาก ผู้เดยเห็นกับตา เลยว่า งูเลือยลงไปในนาที่ใส่ยาฆ่าหอยเชอร์บิรามานาที่มันตายคาที่เลย กบพอดีลงไปก็ขาชี้ฟ้ายทันที พากปลานี่ไม่มีเหลือ ยามาหอยเชอร์บิรามานาที่แรงมาก แต่ถ้าไม่ใส่ม่าน พอดีนเข้ามามันกัดกินต้นข้าวคืนเดียวหมดทุกต้น เถึงใส่มันก็ตายไม่หมด พอกพานี้ตายพากใหม่มันก็ได้เข้ามาอีก ฟ่าเท่าไรก็ไม่หมด พากผอมก็ไม่รู้ว่าข้าวที่ปลูกอยู่ พอมันกลายเป็นเมล็ดข้าวแล้ว จะมีสารตกค้างจากยาฆ่าหอยเชอร์บิรามาในเมล็ดข้าวหรือเปล่า---“

ผลกระทบอีกประการหนึ่งของการใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ คือ เกิดความจำเป็นในการจ้างแรงงานในสมัยก่อนเมื่อชาวบ้านยังใช้ข้าวพันธุ์พื้นเมืองจะปลูกข้าวที่มีช่วงอายุต่างกัน ทำให้ระยะเวลาที่ข้าวสุกพร้อมจะถูกเก็บเกี่ยวจะไม่พร้อมกัน ทำให้ครัวเรือนต่าง ๆ สามารถจัดสรรแรงงานได้ดี รวมทั้งสามารถขอแรงหรือแลกเปลี่ยนแรงงานกับเพื่อนบ้านได้ด้วย แต่เมื่อเปลี่ยนมาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่กันเมื่อนกันเกือบทั้งหมู่บ้าน ทำให้ข้าวสุกพร้อมกัน ไม่สามารถขอแรงจากครัวเรือนอื่นได้แม้แรงงานในครอบครัวบางที่ก็ไม่พอ เพราะจุดอ่อนของข้าวพันธุ์ กข.6 คือ เมื่อข้าวสุกเหลือง ต้นจะล้ม ทำให้เกียวยาก และเมล็ดข้าวจะกรอบ หักง่ายเวลาสี ทำให้ข้าวมีคุณภาพลดลง และขายได้ราคาต่ำลง ดังนั้น จึงจำเป็นต้องจ้างแรงงานในช่วงเก็บเกี่ยว ซึ่งมักเป็นแรงงานรับจ้างจากหมู่บ้านอื่น หรือจากถินอื่น

“---ชาวบ้านเริ่มมีการจ้างแรงงานหลังจากที่เอาข้าวพันธุ์ใหม่เข้ามา แต่ก่อนชาวบ้านปลูกข้าวหลาຍอายุ มันเหลือองไม่พร้อมกัน จึงเก็บเกี่ยวไม่พร้อมกัน ใช้แรงงานในครัวเรือนก็เพียงพอแล้ว ที่แรกเกี่ยวข้าวครอ ต่อมาก็เกี่ยวข้าวกลาง และก็เกี่ยวข้าวใหญ่

สามารถวางแผนได้ดี แต่พอเข้ามาพัฒนาใหม่เข้ามาปลูก ส่วนใหญ่จะเป็นข้าว กข.6 ข้าวหอมมะลิ กมีความปลูกบ้าง ข้าวพวงนี้มันตั้งท้องพร้อมกัน เหลือของพร้อมกัน วันสองวันข้าวก็ล้มแล้ว ถ้าจะเกี่ยวเองมันก็ไม่ทัน จึงต้องมีการจ้างแรงงาน หลังจากเกี่ยวข้าวแล้วก็ขึ้นรถสีเลย¹⁰ ก็ต้องหาแรงงานมาขันข้าวขึ้นรถสีอีก ไม่ได้ใช้การฟ้าดข้าวเหมือนเดิม---

---นั้นเริ่มนีการจ้างแรงงานหลังพ.ศ. 2530 หลังจากเข้ามาพัฒนาใหม่มาปลูก หมู่บ้านก็เริ่มเข้ามาหาแรงงานไปใช้ในทุ่นนาของเข้า พื้นที่เพาะปลูกมันก็มีเท่าเดิมนั่นแหละ แต่ว่าการบ่มรุ่งวักเขามันแตกต่างจากข้องเดิม มันมีปุ๋ยเคมีสูตร 16-20-0 มาข้าวมันตั้งท้องแล้วก็มีปุ๋ยเริ่มมาเสริมอีก แต่ก่อนข้าวออกหิ่งจะมี 2-3 วง แต่พอปุ๋ยเคมีเข้ามา กอหิ่ง 20-30 วง ผลผลิตมากขึ้น ทำให้ต้องการแรงงานมากขึ้น ต้องใช้ยาใช้ปุ๋ย โรคต่างๆที่มากับปุ๋ยเคมีก็มีมากขึ้นตามมาด้วย โรคที่ไม่เคยเห็นก็ได้เห็นอย่างพากโรคกอเน่า โรคจักจี้ โรคใบแห้ง---

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า การปลูกข้าวในปัจจุบันจะต้องใช้เงินลงทุนพอสมควร เป็นค่าปุ๋ย ยาฆ่าหอยเชอรี่ และค่าจ้างแรงงานในบางขั้นตอนของการผลิต เมื่อเทียบกับราคาขายแล้วจะไม่คุ้มกับการลงทุน กล่าวคือ การลงทุนทำนาปีที่บ้านหนองพระจะเสียค่าใช้จ่ายต่างๆประมาณ 3,160 บาทต่อไร่ (ดูตารางที่ 2.1) แต่ผลผลิตข้าวจะขายได้ประมาณ 1,440-1,800 บาทต่อไร่เท่านั้น (ผลผลิตข้าวเหนียวนาปีได้ประมาณ 4,150 กก./ไร่ ราคاخ้าวเปลือก กิโลกรัมละ 4-5 บาท) ดังนั้น ชาวบ้านหนองพระจะปลูกข้าวไว้กินในครอบครัวเป็นหลัก จะขายออกเฉพาะข้าวเก่าที่เหลือค้างปีเพื่อที่จะได้เข้าข้าวใหม่ที่ผลิตได้มาใส่เล้า(ยุ่ง)แทน หรือขายในยามที่จำเป็นต้องใช้เงินเท่านั้น ในฤดูกาลผลิตพ.ศ. 2545 บ้านหนองพระผลิตข้าวได้ 235 ตัน แต่นำออกขายเพียง 2.13 ตันเท่านั้น

¹⁰ หมายถึงการสีเข้ามายังดีข้าวออกจากรวง ซึ่งแต่เดิมใช้วิธีการฟ้าดข้าว

ตารางที่ 2.1 ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทำงานปีต่อไร่

รายการการลงทุนต่อไร่	ค่าใช้จ่ายต่อหน่วย (บาท)	ค่าใช้จ่ายต่อไร่ (บาท)
เมล็ดพันธุ์เก็บเอง	0	0
ไถพรวน(ใช้รถไถนาเดินตามขอบของถนนเอง จึงคิดเฉพาะค่าน้ำมัน 2 ลิตร)	15	30
ปุ๋ยสูตร 16-20-0 ใส่ครั้งละ 4 ถุงต้องใส่ 2 ครั้ง รวม 8 ถุง	340	2,720
ยาฟุราดานกันหนอนกอ 2 กิโลกรัม	50	100
ยาฆ่าหอยเชอร์รี่ 100 ซีซี	40	40
ค่าจ้างปักดำ ไร่ละ 1 คนต่อวัน (จ้าง 1 วัน)	100	100
ค่าจ้างเกี่ยว ไร่ละ 1 คนต่อวัน (จ้าง 1 วัน)	100	100
ค่าจ้างสี ¹¹ ข้าวเปลือก ถุงละ 7 บาท เฉลี่ยปลูกข้าวได้ไร่ละ 30 ปีบ หรือประมาณ 10 ถุง (น้ำหนักข้าวเปลือกปีบละ 11-12 กิโลกรัม)	7	70
รวมค่าใช้จ่ายต่อไร่		3,160

สรุป

การเปลี่ยนเทคโนโลยีในการปลูกข้าว เกิดขึ้นจากการส่งเสริมของหน่วยงานราชการ ซึ่งชาวบ้านก็ยอมรับเทคโนโลยีนี้ เพราะข้าวพันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริมก็มีคุณสมบัติที่ดีหลายประการ และยังเป็นที่ต้องการของตลาด แต่การปลูกข้าวพันธุ์ส่งเสริมก็มีผลกระทบทางลบต่าง ๆ เช่นกัน ผลผลิตที่เพิ่มมากขึ้น หมายถึงการลงทุนมากขึ้น ทั้งเงินตรา และต้นทุนรวมชาติ ที่เสื่อมโทรมลง จากการใช้ปุ๋ยเคมีและยาฆ่าแมลง รวมทั้งการสูญเสียพันธุ์ข้าวพื้นเมืองบางชนิดไปเลย ในอดีต ชากวนมีความรู้ในเรื่องพันธุ์ข้าวพื้นเมืองต่างๆ และสามารถเลือกปลูกข้าวพันธุ์ต่างๆตามความต้องการใช้ประโยชน์ และตามลักษณะของพื้นที่นาที่แตกต่างกันออกไป รวมทั้งการเลือกพันธุ์ที่เหมาะสมแก่ฤดูกาล และขนาดของแรงงานในครัวเรือนด้วย การเปลี่ยนมาใช้ข้าวพันธุ์ใหม่ทำให้ภูมิปัญญาที่สั่งสมมาในการคัดเลือกพันธุ์ข้าวและการเลือกพันธุ์ปลูกให้เหมาะสมกับสภาพพื้นที่นา แรงงาน และฤดูกาล มีขั้นตอนละเอียดลดลง การคิดค้นเทคโนโลยีใหม่ ๆ และการส่งเสริมเทคโนโลยี บางตัวโดยผู้เชี่ยวชาญอาจก่อให้เกิดผลกระทบทางสังคมและทางสังคม แบบรุกร้าวไม่ถึง

¹¹ หมายถึงการสืบทอดข้าวออกจากชาว ซึ่งแต่เดิมใช้วิธีการฟัดข้าว

การณ์ การผลิตข้าวโดยใช้พันธุ์ข้าวส่งเสริมเป็นเทคโนโลยีที่นำเข้ามาจากการอนุรักษ์ปั้น ทำขึ้นโดยผู้เชี่ยวชาญ ซึ่งทุนความรู้ของชาวบ้านยังไม่ถึง เมื่อเชิงกับความรู้ของผู้เชี่ยวชาญ

2.2 การผลิตแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมแม่น้ำ

ข้อมูลเกี่ยวกับการผลิตแตงกวาเชิงพาณิชย์ริมแม่น้ำที่จะเสนอต่อไปนี้ เป็นข้อมูลจากบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น เนื่องจากได้มีการนำเสนอข้อมูลในด้านอื่นๆของหมู่บ้านนี้มาก่อนหน้านี้แล้วในงานวิจัยนี้ อันได้แก่ ข้อมูลเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีการผลิตข้าว และเรื่องราวเกี่ยวกับหมู่บ้านที่ถูกอพยพโยกย้ายมาเนื่องจากการก่อสร้างเขื่อนคุบลรัตน์ ดังนั้นผู้วิจัยจึงจะเข้าสู่ประเด็นการผลิตแตงกวาในเชิงพาณิชย์ โดยไม่ย้อนกล่าวถึงบริบทชุมชนบ้านหนองพระอีก

การปลูกแตงกวาที่บ้านหนองพระ นิยมปลูกกันในบริเวณพื้นที่ดินชายน้ำรอบอ่างเก็บน้ำ ของเขื่อนคุบลรัตน์ ซึ่งในฤดูแล้งน้ำจะลดลงมาก ทำให้ชาวบ้านสามารถใช้ประโยชน์จากที่ดินบริเวณนี้ได้ เป็นเวลาประมาณ 5 เดือน คือตั้งแต่เดือนพฤษจิกายนถึงเดือนเมษายน ครั้นพอเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน ซึ่งเป็นช่วงต้นฤดูฝน น้ำในอ่างเก็บน้ำจะค่อยๆขึ้นมาท่วมบริเวณพื้นที่น้ำ ชาวบ้านก็จะหยุดปลูกแตง หันไปเตรียมการเรื่องการทำปีต่อไป ในช่วงระยะเวลา 5 เดือนที่น้ำลด จะปลูกแตงได้ประมาณ 2-3 รุ่น ระยะเวลาการปลูกแต่ละรุ่นจะถึงเก็บเกี่ยวผลผลิตได้กินเวลาประมาณ 30-35 วัน มีชาวบ้านหนองพระเข้าร่วมในการปลูกแตงกาวถึง 90 ครัวเรือน คิดเป็นร้อยละ 80 ของครัวเรือนในหมู่บ้านทั้งหมด

แตงกวาเป็นพืชที่ต้องใช้เงินลงทุนในการปลูกสูงมาก แต่ถ้าผลผลิตออกมากในช่วงที่แตงมีราคาดี ก็เป็นการลงทุนที่คุ้มในเชิงเงินตรา การลงทุนปลูกแตงแต่ละรุ่น จะต้องใช้เงินลงทุนประมาณ 28,000 บาทต่อไร่ ซึ่งเงินลงทุนจำนวนนี้ ยังไม่นับรวมทรัพย์สิน固定资产ที่ต้องลงทุนคือ แรก เช่น เครื่องซูบนา รถไถเดินตามพื้นที่ของท้องสูบนาพืชชีวภาพ เครื่องซีดพ่นยาฆ่าแมลง เป็นต้น สำหรับราคาขายส่งแตงกาวนั้น จะได้ราคาที่ไม่แน่นอน บางช่วงที่แตงราคาดี จะขายได้ในราคากิโลกรัมละ 5-7 บาท โดยเฉลี่ยการปลูกแตงจะได้ผลผลิตประมาณ 12-15 ตันต่อไร่ ซึ่งจะขายเป็นเงินได้ประมาณ 30,000-40,000 บาทต่อไร่ แต่ก็มีบางช่วงที่แตงราคาตก บางครั้งตกลงไปถึงกิโลกรัมละ 70 สตางค์ ในกรณีเช่นนี้ผู้ปลูกแตงจะขาดทุน

สำหรับเมล็ดพันธุ์แตงที่นำมาปลูกนั้น จะต้องซื้อเมล็ดพันธุ์ที่ผลิตขึ้นโดยบริษัทผลิตเมล็ดพันธุ์ต่างๆ ชาวบ้านไม่สามารถเก็บเมล็ดพันธุ์ไว้ปลูกเอง ในแต่ละวัน ผู้ปลูกแตงจะต้องจ่ายเงินซื้อเมล็ดพันธุ์ประมาณ 3,250 บาทต่อไร่ การเลือกใช้เมล็ดพันธุ์ขึ้นอยู่กับความต้องการของตลาด ส่วนใหญ่พ่อค้าในตลาดที่ขายเมล็ดพันธุ์จะเป็นผู้ให้คำแนะนำแก่เกษตรกรว่า

“---ปัจจุบัน ชาวบ้านปลูกแตงพันธุ์ใหม่ๆ แล้วแต่ความนิยมของตลาด มีหลายพันธุ์ เช่น พันธุ์ชินจัง นินจา บีกซี มันมี อมตะ อาปาเช่ สายพ้า นาตาลี โซกุน จัมบี้ เอียว พูนผล ไนเซีย เอียวเงินล้าน แต่ต้องเป็นยี่ห้อศรแดง เพราเวทดลงมาหลายยี่ห้อแล้ว ไม่ค่อยเกิด ยี่ห้อนี้มีคุณภาพในการออกตัวเรียกว่า “ห้ออื่นๆ” ค่าลงทุนซื้อเมล็ดพันธุ์และราคาขายส่งแต่ละพันธุ์ใกล้เคียงกัน ความแตกต่างของแตง瓜แต่ละพันธุ์อยู่ที่ขนาด รูปทรง และสี แตง瓜ที่ตลาดนิยมคือทรงตรง สีเขียวไม่เข้ม มีสีขาวแซม ที่นิยมคือ พันธุ์อาปาเช่ บีกซี มีเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 3 ซ.ม. ยาวประมาณ 20 ซ.ม.---“

สำหรับค่าใช้จ่ายในการปลูกแตง瓜 นอกจากค่าเมล็ดพันธุ์จำนวนประมาณ 3,250 บาท แล้ว ยังมีค่าปุ๋ยและฮอร์โมนประมาณ 8,000 บาทต่อไร่ต่อวัน ค่ายาฆ่าแมลง หนู แมลง หหุ แมด และโวค ต่างๆประมาณ 1,800 บาทต่อไร่ต่อวัน ค่าวัสดุและน้ำมันใสเครื่องสูบประมาณ 3,800 บาท ต่อไร่ต่อวัน ค่าจ้างแรงงาน ค่าจ้างรถไถ และค่าขนส่งผลผลิตอีกประมาณ 12,000 บาทต่อไร่ต่อวัน รวมแล้วเป็นค่าใช้จ่ายในการลงทุนประมาณเกือบ 29,000 บาทต่อไร่ต่อวัน (ตารางที่ 2.2)

ตารางที่ 2.2 ค่าใช้จ่ายในการลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร่

รายการการลงทุนต่อไร่ต่อรุ่น	ค่าใช้จ่ายต่อหน่วย(บาท)	ค่าใช้จ่ายต่อไร่(บาท)
เมล็ดพันธุ์ 50 ซอง	65	3,250
ปุ๋ยรองพื้น 16-20-0 ใช้ 2 ถุง	340	780
ปุ๋ยเร่งช่วงออกดอกออกสูตร 15-15-15 ใส่ 5 ครั้ง ครั้งละ 2 ถุง	410	4,100
ปุ๋ยทางใบ ฉีดสีปดาห์ละ 2 ครั้งๆละ 2 กิโลกรัม รวม 5 สีปดาห์	85	850
ยาฆ่าแมลง(พูรดา丹) ใส่ช่วงรองพื้น 6 กิโลกรัม	455	2,275
ยาฆ่าแมลงและมด ขนาดซองละ 5 กรัม จำนวน 2 หลอด	50	300
ยาป้องกันโรคใบด่างเยี้ยห้ออาร์บ้าเม็คตินขนาด 500 ซีซี จำนวน 1 ขวด	50	100
ยาป้องกันโรคใบด่างเยี้ยห้อลิกโคมัน 3 ซอง ผสมกับอาร์บ้าเม็คติน	800	800
ยาป้องกันโรคใบด่างเยี้ยห้อลิกโคมัน 3 ซอง ผสมกับอาร์บ้าเม็คติน	200	600
ค่าจ้างรถไถ (ฟอร์ด) ปรับพื้นที่	500	500
ค่าจ้างปลูก 1 วันๆละ 5 คน	100	500
ค่าจ้างปักไม้ค้างแตง 40 ร่อง	25	1,000
ค่าจ้างบรรจุ (ใส่ถุงๆละ 1 บาท หนักถุงละ 10 ก.ก. หรือตันละ 100 ถุง ผลผลิตเฉลี่ย ไร่ละ 10 ตัน รวมจำนวน 1000 ถุงต่อไร่)	1	1,000
ค่าจ้างแบก ถุงละ 4 บาท จำนวน 1000 ถุง	4	4,000
ค่าขนส่งไปขายที่ตลาด ถุงละ 5 บาท จำนวน 1000 ถุง	5	5,000
ค่าวัสดุและน้ำมันเชื้อเพลิง		
เชื้อแก้ในล่อนใช้ผูกเข็มขีดลำปอ 4 กิโลกรัม	80	320
ถุงใส่แตงที่ผลิตได้ ถุงละ 1 บาท จำนวน 1,000 ถุง	1	1,000
น้ำมันใส่เครื่องสูบน้ำ	15	1,200
ค่าซ่อมบำรุงเครื่องสูบน้ำ	500	500
ลำปอไร่ละ 200 มัดใช้ปลูกได้ 3 รุ่น (1000 บาทต่อ 3 รุ่น)	5	333
หลักไม้ไผ่ 500 หลักใช้ปลูกได้ 3 รุ่น (1500 บาทต่อ 3 รุ่น)	3	500
รวมค่าใช้จ่ายต่อไร่ต่อรุ่น		28,908

จะเห็นได้ว่าการปลูกแต่งกว่าต้องใช้การลงทุนที่สูงมาก แต่ราคาแต่งกว่าในตลาดกลับมีความผันผวนมาก ซึ่งเป็นปัญหาที่สำคัญที่ผู้ทำไร่แต่งกว่าต้องประสบ นอกจานี้ แต่งกวายังเป็นพืชที่เน่าเสียได้ง่าย ชาวบ้านที่ปลูกแต่งกว่าจึงมักตอกอยู่ในสภาพเป็นเบี้ยล่างในตลาด ปราศจากข้อต่อรองใดๆ ด้วยเหตุนี้เอง เกษตรกรที่ปลูกแต่งจึงมักนำตัวเองเข้าไปสู่ระบบการผูกมัดตนของกับพ่อค้ารับซื้อแตง เพื่อให้แน่ใจว่าจะมีผู้รับซื้อผลผลิตของตนแน่นอน แม้ในช่วงที่ผลผลิตล้นตลาด และแต่งราคาย่ำๆ เพราะคิดว่าถึงจะขายได้ราคาต่ำ ก็ยังดีกว่าที่จะต้องขันแต่งกลับบ้าน เพราะไม่มีพ่อค้ารับซื้อ บางรายก็ซื้อบุ่ย ยำจากแมลง และเมล็ดพันธุ์ตัวยุงเงินเชื่อจากพ่อค้า และต้องขายผลผลิตให้แก่พ่อค้าในราคานี้ต่ำกว่าราคารับซื้อทั่วไปในตลาด ตลาดรับซื้อแต่งกว่าที่สำคัญคือตลาดรถไฟในเขตเทศบาลนครขอนแก่น จากจุดนี้ แต่งกว่าจะถูกส่งต่อไปยังเมืองต่างๆ ในภูมิภาคอีสาน และนอกภูมิภาค

ปัญหาที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือปัญหาที่สืบเนื่องมาจากการที่ในกระบวนการผลิตแตง จะต้องมีการใช้สารเคมี ประภากปุ่ย ยอร์มิน และโดยเฉพาะอย่างยิ่งยาฆ่าแมลงในปริมาณที่สูงมาก (ดูตารางที่ 2.2) โดยที่ตัวเกษตรกรเองก็มักจะละเลยที่จะป้องกันตนเองและสิ่งแวดล้อมจากอันตรายของสารเคมีเหล่านี้ จากการตรวจเลือดหาสารเคมีตอกค้างในกลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกแต่งกว่าบ้านหนองพระจำนวน 100 คน พบร่วมกัน 98 คนที่มีสารเคมีตอกค้างในกระแสเลือด สำหรับ 2 รายที่ไม่พบสารเคมีตอกค้าง ปรากฏว่า คนหนึ่งเป็นบันทิตอาสาสมัครกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งเพิ่งกลับเข้ามาอยู่ในหมู่บ้านไม่นาน และมีได้มีอาชีพปลูกแตง ส่วนอีกคนหนึ่งเป็นสตรี ซึ่งอยู่ในครอบครัวที่ปลูกแตง แต่ตัวเธอไม่ค่อยได้ช่วยทำงานปลูกแตง จึงอาจกล่าวได้ว่า จำนวนสารเคมีตอกค้างในเลือดของผู้ปลูกแตงอาจสูงถึงร้อยละ 100

“---การใช้สารเคมีจะทำให้ผลผลิตทางการเกษตรเพิ่มขึ้น สวยงาม ได้ทันใจ ทันเวลา เช่นแต่งลูกเด็กหรือหิงกอก เมื่อจัดยาเข้าไป ตื่นเข้ามาลูกจะโตได้ขนาดที่จะขาย ลูกที่หิงกอก ก็จะตระสีสวย --- การป้องกันเรามิ่งค่อยทำ เพราะความมักง่าย รู้สึกอันตราย แต่ก็ไม่ปฏิบัติ ใส่กางเกงขาสั้น รองเท้ายางไม่ใส่ ถุงมือไม่ใส่ ปิดจมูกก็จะทำให้หายใจไม่สะดวกก็ถอดออก---“

สำหรับผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมนั้น เนื่องจากพื้นที่ปลูกแตงเป็นพื้นที่ที่น้ำจะท่วมลึกลง ดังนั้น สารเคมีต่างๆ จึงมีโอกาสที่จะไหลลงสู่แหล่งน้ำใหญ่ คืออ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ได้ง่าย แม้ตัวชาวบ้านเองก็สังเกตเห็นผลกระทบของการใช้สารเคมีที่มีผลต่อสิ่งแวดล้อมและแหล่ง

อาหารธรรมชาติของพวกราช เช่น การลดลงของนกกระจิบฟางข้าว และมิ้ม (ผึ้งเล็ก) และเริ่มตั้ง คำถามว่า อาหารธรรมชาติที่เคยกิน เช่น ปลา กบ เยียด หอยกับ ซึ่งอยู่ในบริเวณน้ำตื้นชายฝั่ง จะ มีสารพิษสะสมจนเป็นอันตรายต่อตัวเองหรือไม่

“---การฉีดยาฆ่าแมลงในการปลูกแตงกวนนั้น จะส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศของป่า หรือเปล่าก็ยังไม่แน่ใจ แต่เท่าที่ชาวบ้านพูดกัน พบว่า นกจิบเพียง (นกกระจิบฟาง ข้าว) มันลดลงจริง หลังจากที่เราใช้ยาฆ่าแมลงแล้วลดลงมาก สมัยก่อนมีเป็น群ๆ ฝูงละ 50-60 ตัว ถ้าเราไปต่อไฟก่อนกินข้าวยืน จับได้ทีละครึ่งข่อง เดียวนี้ไปจับหมด คืนได้ไม่ถึง 3 ตัว เพราะมันตายทั้งนกทั้งแมลงเลย นกที่รอดอยู่ก็ตัวผอมแล้วก็ตาย ไปเอง หลังจากที่เราเริ่มฉีดยาฆ่าแมลงแล้ว มันก็ไม่ฟักไข่ เนื่องกับว่าสารเคมีไป สะสมในร่างกายมัน สมัยก่อนนกจิบเพียงมีเยอะนี่ เราเดินไปในนา ก็เห็นรังมัน ยังได้ เห็นนกบินหนึ่นไป ตอนได้ยินเสียงคนเดินเข้าไปใกล้ๆ วัวควายเดินไปในทุ่งนา ก็ไป เหยียบรังมันก็มี แต่พอเริ่มมียาฉีดแตงมาแล้วนี่ ไม่เห็นรังมันเลย เดินหากก็ไม่เห็น รัง นกก็ไม่มี เพราะมันไม่สามารถขยายพันธุ์ได้ คิดว่าคงมีผลกระทบต่อไข่นก ปีที่แล้ว เคยจับมันได้ในบริเวณที่เขาไม่ปลูกแตง ก็ไม่เห็นมีไข่อยู่ในท้อง---”

“---นอกจากนกพวกรังมิ้ม (ผึ้งเล็ก) ที่มีจำนวนลดลง ปีที่แล้วพบเพียงรังเดียว มันคง ตายไปเพราะไปตอ模ดอกแตงกวนที่เขาฉีดยาไว้ สมัยก่อนมีเยอะ --- พวกรีดต่างๆ นี่ก็ลดลงมาก คิดว่ามันอาจจะไปกินแมลงที่เราฉีดยาฆ่าไป แล้วพวกรแมลงที่เราเคย กินได้ อย่างจังหรือนกถูกยาฆ่าแมลงตายหมด---”

ผลจากการตรวจเลือดที่พบสารเคมีตอกค้างในผู้ที่เกี่ยวข้องกับการปลูกแตงเกือบร้อย ละร้อย ประกอบกับการที่มีผู้ปลูกแตงบางรายเกิดอาการเจ็บป่วยจากพิษของสารเคมี ได้ สร้างความกังวลใจให้แก่ชาวบ้านหนอนพระไม่น้อย บางส่วนเริ่มมีการระมัดระวังและ พยายามป้องกันตัวเองมากขึ้น แต่ก็เป็นการกระทำตามขอบเขตความรู้อันจำกัด จากการเข้า ไปทำวิจัยในหมู่บ้าน ผู้วิจัยได้สังเกตเห็นว่า มีเศษขยะจากสารเคมี เช่นกระป่องและซองยาฆ่า แมลงที่ใช้หมดแล้ว ถูกทิ้งอยู่ทั่วไปในสวนแตง คำแนะนำของทางราชการในเรื่องการเพาะ ปลูกโดยไม่ใช้สารเคมี ยังเป็นคำแนะนำในเชิงหลักการ ไม่มีข้อรองรับของทางเลือกที่ชัดเจน เพียงพอ จากสภาพที่ทางเลือกทางด้านการเกษตรและทางเลือกอาชีพอื่นๆ อันมีอยู่อย่าง

จำกัดหรือเกือบไม่มี และราคาแพงในตลาดที่ขึ้นสูงในบางช่วง ก็ยังเป็นสิ่งล่อใจให้ชาวบ้านหนองพระปลูกแตงต่อไป ด้วยวิธีการที่เป็นอันตรายต่อตนเอง ผู้บริโภค และสิ่งแวดล้อมโดยรวม

สรุป

ชาวนาบ้านหนองพระปรับตัวเข้าสู่ระบบตลาด ด้วยการพยายามครั้งแล้วครั้งเล่าใน การทดลองปลูกพืชผลต่างๆ ที่คาดว่าจะมีราคาดี แต่ความผันผวนของราคาสินค้าเกษตร ก็ทำให้การผลิตพืชไร่อยู่สั้นของชาวบ้านหนองพระ เป็นได้แค่เพียง “เกษตรล้มลุกคลุกคลาน” เท่านั้น ในช่วงระยะเวลา 19 ปีที่ผ่านมา ชาวบ้านหนองพระได้เข้าสู่การผลิตพืชผลหลายอย่าง เริ่มตั้งแต่ ปอ แตงกวา แตงไก มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง แต่ในเวลาไม่นานก็ต้องเลิกผลิต ส่วนใหญ่ด้วยเหตุผลที่ว่า การผลิตพืชผลเหล่านั้นประสบกับการขาดทุน ในปัจจุบันพืชที่นิยมปลูกกันทั่วไปคือแตงกวา ซึ่งคาดว่า จะจบลงในสภาพเช่นเดียวกัน ซึ่งชาวบ้านอาจจะไม่ขาดทุนเฉพาะในด้านทุนเงินตราเท่านั้น แต่ต้นทุนธรรมชาติในการปลูกพืชชนิดนี้ ก็มีราคาสูงยิ่ง

การผลิตแตงกวาในเชิงพาณิชย์ นอกจากจะต้องใช้เงินลงทุนสูงแล้ว สารเคมีในรูปปุ๋ย ฮอร์โมน และยาฆ่าแมลงซึ่งต้องใช้ในปริมาณที่สูงมาก ยังเป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้ผลิต และผู้บริโภค และมีอันตรายต่อแหล่งอาหาร แหล่งน้ำ วัจจห่วงใช้อาหาร และสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรง เกษตรกรที่ปลูกแตงร้อยละ 98 มีสารเคมีตกค้างในกระasseลีอด นก ผึ้ง และปลาบ้างชนิดมีจำนวนลดลงจนชาวบ้านสังเกตเห็นได้ แม้เกษตรกรผู้ปลูกแตงจะเริ่มตระหนักรถึงอันตรายที่กำลังก่อตัวขึ้น แต่พวกรเขาก็ยังคงปลูกแตงต่อไป ด้วยแรงจูงใจจากผลกำไรเป็นกอบเป็นกำจากการปลูก (แม่บ้างครั้งก็มีการเสี่ยงต่อการขาดทุน) เนื่องจากผู้บริโภคส่วนใหญ่ ก็ยังคงนิยมบริโภคแตงกวาผลใหญ่ที่มีรูปลักษณ์สวยงามเหล่านี้

2.3 การทำไร่อ้อยในระบบโคคตา

ข้อมูลเกี่ยวกับการทำไร่อ้อยต่อไปนี้ เป็นข้อมูลจากบ้านป่างสา จังหวัดชัยภูมิ สภาพพื้นที่โดยทั่วไปของบ้านป่างสา เป็นที่ราบสูงน้ำท่วมถึง มีสภาพดินร่วนปนทรายที่มีความอุดมสมบูรณ์อยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือ อ่างเก็บน้ำซึ่งเกิดขึ้นจากการสร้างฝายกันลำห้วย และตั้งอยู่ใกล้กับภูตะเกา ซึ่งห่างจากหมู่บ้านประมาณ 10 กิโลเมตร และยังมีสวนปาชุ่มชนชีงอยู่ในอาณาเขตของหมู่บ้าน ป่าภูตะเกา มีพืชพรรณที่ເื้อต่อการดำรงชีพของชาวบ้าน ปัจจุบันบ้านป่างสา มีประชากร 962 คน 192 ครัวเรือน

การประกอบอาชีพในปัจจุบัน ครัวเรือนส่วนใหญ่จะมีอาชีพทำนา จำนวน 171 ครัวเรือน รองลงมาคืออาชีพเลี้ยงไก่ จำนวน 45 ครัวเรือน ปลูกผัก 40 ครัวเรือน ทำไร่อ้อย 22 ครัวเรือน ประมง 20 ครัวเรือน เลี้ยงสัตว์ 20 ครัวเรือน รับจ้างและไปทำงานที่กรุงเทพฯ และต่างประเทศ 20 ครัวเรือน รับราชการ 9 ครัวเรือน ค้าขาย 7 ครัวเรือน ตัดเย็บเสื้อผ้า 7 ครัวเรือน และทำสวน 2 ครัวเรือน และเป็นที่น่าสังเกตว่า ครัวเรือนส่วนใหญ่จะประกอบอาชีพมากกว่า 1 อาชีพ

ปัจจุบันชาวบ้านป่างสา จำนวน 22 ครัวเรือนประกอบอาชีพทำไร่อ้อย ซึ่งเป็นพืชเศรษฐกิจที่เริ่มเข้ามาในช่วง พ.ศ. 2530 ในช่วงแรก มีเพียงไม่กี่ครัวเรือนเท่านั้น เพราะต้องเป็นผู้ที่มีฐานะทางเศรษฐกิจดี และมีพื้นที่ทำกินค่อนข้างมาก แต่ในปัจจุบันการปลูกอ้อยมีแนวโน้มเพิ่มมากขึ้น โดยชาวบ้านเริ่มปลูกอ้อยส่งเข้าหิบที่โรงงานน้ำตาล มิตรภูเขียว อ.ภูเขียว จ.ชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2530¹² โรงงานน้ำตาลได้เข้ามาแนะนำส่งเสริม และให้การสนับสนุนในด้านการลงทุนแก่ชาวบ้านที่ต้องการทำไร่อ้อย กล่าวคือ โรงงานจะลงทุนให้ในช่วงแรก เมื่อถึงเวลาเก็บเกี่ยวอ้อยต้องนำมายังให้กับทางโรงงาน และทางโรงงานก็จะหักเงินที่ลงทุนให้ในช่วงแรกออกໄไป การปลูกอ้อยลักษณะนี้จะต้องผูกมัดกับโรงงาน ชาวบ้านเรียกว่า “อ้อยโคคตา” แต่นับตั้งแต่ พ.ศ. 2543 เป็นต้นมา ชาวบ้านเปลี่ยนมาปลูกอ้อยเข้าหิบเพื่อส่งโรงงานน้ำตาลหนองเรือ อ.หนองเรือ จ.ขอนแก่น ตามการจัดสรรวันที่ของโรงงาน

¹² โรงงานน้ำตาล มิตรภูเขียว หรือโรงงานน้ำตาลรวมเกษตรกรอุดสาหกรรม ได้ก่อตั้งเมื่อ พ.ศ. 2526 เป็นโรงงานน้ำตาลที่ใหญ่และทันสมัยที่สุดแห่งหนึ่งในภาคพื้นเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ออกแบบกระบวนการผลิตจาก Tate & Lyle Industries ประเทศอังกฤษ ดำเนินการร่วมกับบริษัทน้ำตาลตะวันออก จำกัด และบริษัทน้ำตาลหนองเรือ มีกำลังผลิตในชั้นแรก 12,000 ตันอ้อยต่อวัน และเพิ่มเป็น 22,000 ตันอ้อยต่อวัน ในปัจจุบันมีชาวไร่อ้อยคู่สัญญามากกว่า 5,000 ราย (พิพัฒน์ พงศ์รพีพร, 2542)

ถึงแม้ว่า การปลูกอ้อยจะต้องลงทุนสูงในช่วงปีแรก และต้องเป็นหนี้งาน แต่ชาวบ้าน ส่วนใหญ่ก็มีความต้องการที่จะปลูกอ้อย เพราะเป็นพืชที่ปลูกได้ราคาดี ผลผลิตต่อไร่สูง และให้ผลตอบแทนจากการปลูกสูงกว่าพืชอื่นๆที่ชาวบ้านเคยปลูก การลงทุนปลูกอ้อยครั้งเดียวสามารถตัดได้ถึง 3-4 ฤดูกาล(ครั้ง) และมีต้นต่อรองรับแน่นอน นอกจากราคาที่ต้องจ่ายหนี้อ้อยยังทนแล้วได้ดี ปัจจัยเหล่านี้ ชักชวนให้ชาวบ้านปลูกอ้อยมากขึ้น

พื้นที่ปลูกอ้อยที่บ้านปางสา เดิมชาวบ้านเคยปลูกพืชไว้ก่อนฯ เช่น มันสำปะหลัง ข้าวโพด ปอ แต่ผลผลิตที่ได้ไม่ดีเท่าที่ควร จึงทำให้ชาวบ้านหันมาปลูกอ้อย ปัจจุบันชาวบ้านได้เริ่มปลูกอ้อยมากขึ้น จึงต้องมีการเข้าพื้นที่สำรวจปูชนีย์ในหมู่บ้านคิดอัตราเช่าโดยเฉลี่ยปีละ 300 บาท สำหรับพื้นที่ที่เป็นดินทรายหรืออุ่นๆที่โคล่าห่างจากแหล่งน้ำ แต่ถ้าเป็นที่โคล่าแหล่งน้ำที่มีดินดำหรือดินร่วนปนทราย อัตราค่าเช่าปีละ 500 บาท

เนื่องจากอ้อยที่ปลูกในหมู่บ้านเป็นอ้อยគัวตา ดังนั้นในเรื่องพื้นที่ปลูกทางโรงงานน้ำตาล จะส่งเจ้าหน้าที่สำรวจ มาตรวจสอบดูสภาพดิน อากาศ และสิ่งแวดล้อมอื่นๆ ว่า เป็นพื้นที่เหมาะสมในการปลูกหรือไม่ ถ้าพื้นที่ไม่เหมาะสมทางโรงงานจะไม่ให้គัวตา

ในด้านขนาดพื้นที่นั้น ถ้าชาวบ้านมีที่ดินเพียง 5 – 10 ไร่ ชาวบ้านจะต้องรวมกัน 3 – 5 คน เพื่อจะผลิตอ้อยให้ได้ถึง 1,000 ตัน (100 ไร่ฯ ละ 10 ตัน) ตามគัวตา นอกจากราคา การรวมกันทำให้การขอพันธุ์และปุ๋ย ตลอดจนรวมมาขนส่งอ้อยในช่วงเก็บเกี่ยวสะดวกและรวดเร็ว

วิธีการปลูกอ้อย

การปลูกอ้อยแต่ละครั้ง สามารถเก็บเกี่ยวผลผลิตได้นานถึง 3 หรือ 4 ปี ดังนั้นวิธีการปลูก และดูแลอ้อยจึงเป็นเรื่องสำคัญที่จะส่งผลต่อรายได้ นับตั้งแต่การเตรียมพื้นที่และดินที่ปลูก การเลือกพันธุ์ การดูแลรักษา อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการปลูกอ้อยเป็นการปลูกในระบบគัวตา ดังนั้น ทางโรงงานจึงเป็นแหล่งข้อมูลและแหล่งให้คำแนะนำที่สำคัญ ผ่านทางเจ้าหน้าที่สนับสนุนของโรงงาน ในที่นี้จะกล่าวถึงขั้นตอนต่างๆของสังเขป

พันธุ์อ้อย การทำไร่เริ่มแรก ต้องซื้อพันธุ์อ้อยก่อน พันธุ์เริ่มแรกมักซื้อมาจากโรงงาน การปลูกเริ่มแรกเป็นการปลูกเอาพันธุ์ ก่อนคือ พันธุ์อ้อย 1 ไร่ ปลูกขยายต่อได้ถึง 5-10 ไร่ ขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยและการดูแล การซื้อพันธุ์อ้อย ราคาต่อไร่ คือ 7,000 – 13,000 บาท ซึ่งขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อย เช่นกัน

อ้อยแต่ละพันธุ์ มีความสามารถในการไว้ตอได้ต่างกัน และการไว้ตอของอ้อยแต่ละพันธุ์จะขึ้นอยู่กับพื้นที่ปลูกด้วย เพราะว่าอ้อยแต่ละพันธุ์จะเจริญเติบโตได้ดีในสภาพดินและปริมาณน้ำ

ผนแตกต่างกัน สำหรับพันธุ์อ้อยที่ปลูกในหมู่บ้านปางสา เริ่มแรกใช้พันธุ์ 38 (อ้อยขาว) พันธุ์ 417 (อ้อยแดง) พันธุ์สุพรวน และพันธุ์ 39 ต่อมาก็ใช้พันธุ์มากอส (อ้อยขาว) และตั้งแต่ พ.ศ.2544

เป็นต้นมา ชาวไร่ อ้อยนิยมปลูกพันธุ์ค 200 เพราะเปลือกแข็งจะด้านหนอนกอได้ดีกว่าพันธุ์อื่นๆ และพันธุ์อู่ทอง 3 ซึ่งเป็นลูกผสมของอ้อยอู่ทอง 1 และอู่ทอง 2 ซึ่งให้ผลผลิตสูง

การเตรียมดินและซ่อมดูดปลูก การปลูกอ้อยจะเริ่มปลูกในเดือนเมษายน-พฤษภาคม เมื่อถึงเดือนธันวาคม-กุมภาพันธ์ ก็จะทำการตัด ในการตัดมักจะต้องมีการจ้างคนงาน สำหรับการลงทุนในช่วงแรกทางโรงงานจะให้ค่ารถไถ พันธุ์อ้อย และปุ๋ย การไถเตรียมปลูกชาบ้านจะไถ 3 ครั้ง¹³

ชาวไร่ อ้อยดำเนินงานหนึ่งที่มีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นดินทราย จะปลูกอ้อยข้ามแล้ง หรือ อ้อยปลายฝน (อ้อยตุลาภีเรียก) โดยจะปลูกประมาณเดือน ตุลาคม-พฤษจิกายน หลังจากหมดฤดูฝน อ้อยข้ามแล้งนี้จะเก็บเกี่ยวจะประมาณ 12 เดือน ซึ่งจะยาวนานกว่าอ้อยตันฝน ทำให้ คุณภาพความหวานของอ้อย (วัดเป็นหน่วยซี.ซี.เอส.) สูง ซึ่งการซื้อขายอ้อยจะขึ้นอยู่กับปริมาณความหวาน ถ้าปริมาณความหวานสูงก็จะได้ราคาสูง นับเป็นข้อได้เปรียบของการปลูกอ้อยข้ามแล้ง

การปลูก การปลูกอ้อย ทางโรงงานจะส่งเจ้าหน้าที่มาแนะนำการปลูก ดูแลรักษาและเก็บเกี่ยว ซึ่งวิธีการปลูกอ้อยจะนิยมปลูกโดยการใช้หอนพันธุ์ที่ซื้อมา หรือเตรียมปลูกไว้เอง¹⁴ หากหอนพันธุ์ไม่ออก ชาวบ้านจะปลูกซ่อมหลังการปลูก 2-3 สัปดาห์ สำหรับอ้อยตอ จะไม่นิยมปลูกซ่อม เนื่องจากโอกาสของขึ้นน้อย

¹³ การไถ 3 ครั้ง เพื่อให้ดินละเอยด่วนชุก และตากดินทิ้งไว้ เพื่อทำลายศัตรูอ้อยในดิน ซึ่งร่องลึกอย่างน้อย 30 เซนติเมตร ปรับระดับพื้นที่ให้เรียบร้อย โดยอาจใช้เครื่องปีปทางเดินหนึ่ง เพื่อการระบายน้ำ และลงไถดินดานทุกครั้งที่มีการรื้อตอเพื่อปลูกอ้อยใหม่ โดยไถให้เป็นรูปด้านมากruk ซึ่งการไถครั้งที่ 3 จะเป็นการไถกร่อง รายจ่ายของชาวไร่ในช่วงนี้ คือ ค่าจ้างรถไถ รวม 3 ครั้ง ไร่ละ 700 และค่าปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตราไร่ละ 100 กิโลกรัม หรือคิดเป็นถุงละ 395 บาท ต่อ 1 ไร่

¹⁴ วิธีการปลูกที่ชาวบ้านนิยมทำมี 2 วิธีคือ

วิธีที่ 1 นำหอนพันธุ์ทั้งลำมาวางตามร่อง โดยจะซึ่งร่องให้ลึกระยะแรก 1.0-1.3 เมตร และวางลำอ้อยในร่อง ใช้จอบสับลำอ้อย เป็น 2-3 หอน กลบดินหนา 10-15 เซนติเมตร เนยีบดินกลบให้แน่นเพื่อให้หอนสัมผัสนับดินซึ่งมากที่สุด

วิธีที่ 2 นำหอนพันธุ์มาตัดเป็นหอนสัน ๆ แต่ละหอนจะต้องมีตากอย่างน้อย 2-3 ตา ใส่ปุ๋ยกันร่องแล้วเอาดินกลบ จางน้ำลงในร่อง ให้ตากชั่วขณะที่ตากอยู่ด้านข้าง แล้วเอาดินกลบให้แน่นพอดี

การดูแลรักษา

การดูแลรักษาอ้อยในปีแรก (อ้อยปลูก) และปีถัดไปอีก 2 – 3 ปี (อ้อยตอ) จะต้องทำอย่างสม่ำเสมอ โดยการใส่ปุ๋ยเคมี การไถกลบโคนหรือถอนโคนอ้อย และการดายหญ้าอ้อยที่ได้รับการดูแลที่ดีจะให้ผลผลิตได้ถึง 4 ปี แต่บางที่ชาวไร่อ้อยจะไถทิ้งและปลูกใหม่หลังจากปีที่ 3 เพราะผลผลิตในปีที่ 4 จะลดลงมาก¹⁵

การป้องกันกำจัดวัชพืช โโรค และแมลงก็เป็นปัจจัยที่สำคัญที่จะทำให้ปลูกอ้อยแล้วได้ผลผลิตดี ในการควบคุมและกำจัดวัชพืชชาวไร่จะใช้ทั้งวิธีการพ่นสารเคมี และการใช้แรงงานคนดายหญ้า ส่วนการควบคุมและกำจัดแมลงและโรคนั้น ต้องเริ่มตั้งแต่การเลือกพันธุ์ที่ดี งานโรคบางชนิดได้ดี การเลือกท่อนพันธุ์ที่ไม่มีโรค การยอดสารเคมีป้องกันโรคที่ท่อนพันธุ์ก่อนการไถกลบ การปล่อยแต่นเป็นน แต่ถ้าควบคุมโรคไม่ได้ บางครั้งก็ต้องไถทิ้งและเผาทั้งแปลงเพื่อ

ซึ่งชาวบ้านนิยมที่จะปลูกวิธีที่ 2 มากกว่า เพราะจะทำให้อ้อยแตกหักได้เดี่ยงกัน ซึ่งการปลูกแบบวิธีที่ 1 หน่ออ้อยที่แตกจะเกิดไม่พร้อมกัน

¹⁵ การดูแลรักษาอ้อย

- 1) อ้อยปลูก จะใส่ปุ๋ย 2 ครั้ง/ฤดูปลูก ใส่ครั้งแรกเมื่อเริ่มปลูกอ้อย เพราะต้องเร่งใส่ปุ๋ยในช่วงที่ดินมีความชื้น โดยใช้ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 100 กก./ไร่ ครั้งที่ 2 จะใส่เมื่ออ้อยอายุได้ประมาณ 2-4 เดือน ใช้ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 50 กก./ไร่ ในช่วงนี้จะทำการกลบร่องข้ออ้อยไปพร้อม ๆ กัน
- 2) อ้อยตอ ใส่ปุ๋ยเคมีสูตร 15-15-15 อัตรา 100 กก./ไร่ โดยแบ่งใส่ 2 ครั้ง เช่นเดียวกับอ้อยปลูก อ้อยตอ หมายถึง อ้อยที่ปลูกปีแรก และตัดครั้งแรกซึ่งเรียกว่า “ตอ 1” การเก็บเกี่ยว ต้องตัดชิดดิน ไม่ต้องเผาใบหรือเศษเหลือในไร่นอกจากมีโรคและแมลงระบาด เมื่อมีความชื้นพอ (ฝนตก หรือหมอกลง) ให้ใส่ปุ๋ยได้ทันที และทำการไถกลบโคนพร้อมๆ กัน แต่บางครัวเรือนจะไม่ไถกลบโคนหลังจากตัดอ้อยตอ 1 แต่จะปล่อยให้อ้อยแตกกอกโดย สำหรับการดายหญ้าจะทำ 1 ครั้ง หลังจากตัดตอ 1 ไปแล้วประมาณ 2 เดือน และเมื่อตัดตอ 2 ซึ่งหมายถึง การเก็บเกี่ยวครั้งที่ 2 แล้วก็จะไถกลบ และใส่ปุ๋ยอีกครั้งการดูแลรักษาที่ทำเหมือนตอ 1 หลังจากตัดตอ 3 แล้วก็จะทำการไถเดรียมดินปลูกใหม่ แต่สำหรับพื้นที่ที่ตออ้อยยังมีความอุดมสมบูรณ์ สามารถไถเดรียมดินปลูกใหม่ หลังจากตอ 4 แต่ชาวบ้านจำนวนหนึ่ง เมื่อปลูกอ้อยได้ 2 – 3 ปี ก็จะตัดตอทั้งไถพื้นที่ปลูกใหม่ เพราะถ้าปล่อยต้นตอไว้นานๆ จะทำให้ต้นอ้อยไม่สมบูรณ์ลำต้นหักกรากแตกเป็นปมและมีเหง้าสูงจากดิน

นอกจากนี้ ชาวไร่อ้อยต้องค่อยด่างหญ้าไม้ให้ขึ้นในบริเวณที่ปลูกอ้อย และเอาดินกลบอีกสามถึงสี่ครั้ง ซึ่งเป็นการถอนโคนให้สูงขึ้น เพื่อช่วยให้ต้นอ่อนเจริญเติบโตรวดเร็วขึ้น หลังจากนั้นต้นอ้อยจะงอกงามโดยอาศัยความชื้นจากน้ำฝน

ไม่ให้โคงแพร์รับบาด ส่วนใหญ่ก้าวดูแลเรื่องโกรจะมีเจ้าหน้าที่จากโรงงานมาให้คำแนะนำ
และช่วยเหลือ¹⁶

¹⁶ การควบคุมวัชพืช ทำได้โดย

- 1) ใช้สารเคมี ในปัจจุบันชาวไร่ข้อยึดเป็นต้องพ่นสารคุณ (คุณหญ้าไม่ให้ขึ้น) และกำจัดวัชพืช เช่น อาทราชีน อัตรา 500-625 กรัม/ไร่ เพื่อคุณวัชพืช หลังจากไก่พวนดิน และใส่ปุ๋ย ในช่วงเดือนมิถุนายน-สิงหาคม จำนวนใน การใช้ขึ้นอยู่กับพื้นที่ และพันธุ์อ้อย โดยเฉลี่ยในการใช้คือ 1-3 ครั้ง ซึ่งเป็นช่วงที่วัชพืชงอกแล้ว ค่าสารคุณต่อไร่ คือ 125 บาท และสารกำจัดวัชพืชต่อไร่ คือ 170 บาท ซึ่งต้องจ้างค่าแรงงาน คือ ตั้งละ 150 บาท ต่อ 1 ไร่ ใน กรณีที่ไม่ได้ตักน้ำเพื่อผสมสารให้ แรงงาน ถ้าเจ้าของไร่ตักน้ำเตรียมไว้ จะคิดราคา 130 บาท ต่อ 1 ถัง ปัจจุบันที่ พบ คือ การคุณและกำจัดวัชพืชไม่ทันเวลา ซึ่งจะมีผลกระทบต่อการนำจุลรักษาก่ออ้อยได้ไม่ดี ทำให้ผลผลิตของอ้อย ต่ำ และชาวไร่ข้อยึดไม่มีเวลาเหลือไปทำกิจกรรมอย่างอื่น สิ่งเปลี่ยนค่าใช้จ่ายในการจัดการวัชพืชมาก โดย เฉพาะค่าสารกำจัดวัชพืช ค่าแรงงานพ่นสาร ทำให้ต้นทุนการทำไร่ข้ออ้อยสูง ผลผลิตต่ำ ถ้าปีหน้าราคาข้ออ้อยไม่มีดี ชาวไร่จะไม่ค่อยมีกำไร
 - 2) ใช้แรงงานคนในการด้วยหญ้า ในกรณีที่ไม่ใช้สารคุณและสารกำจัดวัชพืช หรือใช้สารเคมีแล้วไม่สามารถควบ คุมวัชพืชได้ โดยเฉลี่ยจะต้องด้วยหญ้า 1-2 ครั้ง/ดูดปลูก คือ ในช่วงตั้งแต่ปลูกจนถึงอายุ 4 เดือน ซึ่งต้นข้อยัง ไม่เจริญเติบโตมากนัก ทั้งนี้ เพราะเมื่อข้ออ้อยอายุมากต้นจะใหญ่ ใบจะบังแสงทำให้หญ้ามีน้อย สำหรับแรงงานที่ ใช้ในด้วยหญ้าหรือสับหญ้า จะจ้างแรงงานวันละ 100 บาท ซึ่ง 1 ไร่ ต้องใช้คนประมาณ 1-2 คน สำหรับกรณี หญ้าไม่มาก ถ้าหญ้ามีจำนวนมาก อาจใช้แรงงานนับสิบ คน
 - 3) ใช้เครื่องจักรไก่พวนระหว่างร่องหลังปลูก เมื่อมีวัชพืชงอก หรือพวนตอนอ้อยงอกขึ้น หรือเป็นหน่อขึ้น เพียง หัวเข้า ซึ่งต้องจ้างรถพวนราคาต่อไร่ คือ 300-400 บาท ในกรณีดังกล่าว ชาวไร่จะไม่นิยมทำ เพราะได้ใช้สาร เคมี และด้วยหญ้าแล้ว รวมทั้งต้องเพิ่มต้นทุนการผลิตสูงไปด้วย
- โคงและแมลงที่สำคัญและการป้องกันแก้ไข
- 1) โคงอ้อยที่สำคัญ ได้แก่ โคงใบขาว โคงแสเด็ม และโคงเที่ยวเน่าแดง และปัจจุบันมีโคงที่พบใหม่ คือ โคงกอ ตะไคร้ ซึ่งการป้องกันกำจัดโคงอ้อย ทำได้โดยการใช้พันธุ์อ้อยที่ต้านทานโคงได้ดี ทำลายกอที่เป็นโคงด้วยการขุด ออกหรือเผาทั้ง การไม่ใช่ท่อนพันธุ์จากกอที่เป็นโคง และต้องเตรียมแปลงพันธุ์เองเพื่อการควบคุมโคง
 - 2) แมลงศัดดูอ้อยที่สำคัญ ได้แก่ หนอนกอลายเล็ก หนอนกอสีขาว หนอนกอสีชมพู และหนอนด้วงยาง ซึ่งการ ป้องกันกำจัดแมลงศัดดู โดยตัดหน่ออ้อยที่ยอดเริ่มเที่ยวไปทำลายเพื่อกำจัดดักแด้ และเจ้าหน้าที่จากโรงงานน้ำ ตาลนำสารเคมีมาหยดร่องข้ออ้อยก่อนกลับท่อนพันธุ์ และปล่อยแทนเบี้ยน เพื่อควบคุมหนอนกอ ถ้าควบคุมการ ระยะได้ไม่ดี จะทำการเผาต้นข้ออ้อยทั้งแปลง

การเก็บเกี่ยวอ้อย

อายุเก็บเกี่ยวอ้อยประมาณ 10-12 เดือน ขึ้นอยู่กับพันธุ์อ้อยและสภาพแวดล้อม แต่ถ้าอ้อยเริ่มมีดอกก็รับตัด เพราะอ้อยจะกลวงเป็นรูตรงกลาง มีผลทำให้น้ำหนักอ้อยน้อยลง หลังจากตัดอ้อยแล้วต้องรีบส่งเข้าโรงงานภายใน 48 ชั่วโมง เพราะมีผลกรอบต่อค่าความหวาน ผลผลิตอ้อยที่ปลูกได้แต่ละปีจะประมาณ 10 ตัน/ไร่ และก่อนที่จะตัดอ้อยจะมีเจ้าหน้าที่จากโรงงานมาตรวจสอบก่อน

การเก็บเกี่ยว จะจ้างแรงงานตัดอ้อย อัตราจ้าง 100 มัด ต่อจำนวนเงิน 65-70 บาท ซึ่ง 1 มัดมีอ้อยประมาณ 10 ลำ แต่ถ้าอ้อยที่มีขนาดลำเล็กจะประมาณ 13-15 ลำต่อ มัด สำหรับค่าใช้ในการตัดอ้อย 1 ไร่ (ได้อ้อยประมาณ 10 ตัน) ประมาณ 280-300 บาท และในปัจจุบันชาวไร่อ้อยมีการเผาใบอ้อยกันมากขึ้นก่อนเก็บเกี่ยว เนื่องจากขาดแคลนแรงงาน เพราะไม่ต้องการตัดอ้อยที่ล้มไม่ตั้งตัว และอ้อยสด ซึ่งตัดยากกว่าอ้อยที่เผาที่ทำให้ตัดอ้อยได้เร็วไม่ต้องลอกกาบใบ อ้อยที่เผาใบถ้าตัดแล้วไม่รีบขนส่งไปยังโรงงานทันที จะต้องถูกหักค่าคุณภาพ ความหวาน นอกจากนั้นในการดูแลอ้อยต้องจะต้องให้น้ำเพิ่มขึ้น เพราะอ้อยต้องเกิดการสูญเสียมาก

นอกจ้านี้ ยังมีการจ้างแรงงานในการ “ขึ้นอ้อย” หรือการนำอ้อยที่มัดแล้วขึ้นรถ เพื่อไปส่งที่โรงงานน้ำตาล รถส่วนใหญ่จะเป็นรถบรรทุก ส่วนน้อยจะเป็นรถอีแต่น การขึ้นอ้อยจะใช้แรงงาน 6 คน ต่อ 1 รถ ซึ่งบรรจุอ้อยได้ประมาณ 20-25 ตัน โดยให้ค่าแรงขึ้นอ้อย ตันละ 40 บาท ใน 1 วัน แรงงาน 6 คน จะขึ้นอ้อยได้ประมาณ 2 รถ ได้ค่าจ้างต่อวันประมาณ 200 กว่าบาท

ตลาดรับซื้อและรายได้

ผลผลิตที่ได้จะขายให้แก่โรงงานน้ำตาล ชาวไร่ต้องจ้างรถบรรทุกอ้อย (ตันละ 100 บาท) เพื่อนำผลผลิตส่งเข้าโรงงาน และทางโรงงานจะหักเงินเมื่อส่งอ้อยเข้าโรงงานแล้ว โดยปรกนาราคาให้ตันละ 400 บาท เป็นระยะเวลา 5 ปี แต่ถ้าอ้อยที่มีเกรดดี เช่น อ้อยแดงจะได้ตันละ 500 บาท (รายได้จากการขายอ้อยคิดจากราคาอ้อยตันปี พ.ศ. 2544) ถ้าเป็นอ้อยปากติไม่ได้เป็นโรคใบขาวและโรคแส้คำ ซึ่งไม่ถูกหักเปอร์เซ็นต์ จะได้ผลิตเฉลี่ย 10 ตันต่อไร่ จากการรวมรวมข้อมูลจะพบว่า มีการขายอ้อยให้แก่โรงงาน เป็น 3 กรณี (รายละเอียดดังตารางที่ – แสดงงบประมาณรายจ่าย–รายรับ และกำไร–ขาดทุน โดยเฉลี่ยในการทำไร่อ้อย 1 ไร่) ดังนี้

1) กรณีตัดอ้อยและนำส่งโรงงานเอง โดยรายได้จากการขายอ้อย เคลี่ยบประมาณ 5,000 บาทต่อไร่ ซึ่งกำไรมากจะได้น้อยกว่ากรณีที่ 2 อย่างไรก็ตาม กรณีดังกล่าวหมายความว่าสำหรับผู้ที่

เป็นหัวหน้าโครงการที่มีลูกไร่เยօะ เพราะมีอำนาจในการต่อรองกับโรงงานได้ดี ทั้งเรื่องขอพันธุ์ ขอปุ่ย และสิ่งสนับสนุนอื่นๆ นอกจานนี้ ยังรวมถึง การขอคิวนำอ้อยเข้าโรงงานได้รวดเร็ว ซึ่งจะได้ค่าความหวานมาก และแรงงานในการตัดอ้อยก็มีจำนวนมากและแน่นอน

2) กรณีขายอ้อยยกไร่ โดยชาวไร่ อ้อยจำนวนหนึ่งโดยเฉพาะที่เป็นลูกไร่ หรือชาวไร่ย่อที่ผลิตภายนครัวเรือน จะขายอ้อยยกไร่ ซึ่งไม่ตัดอ้อยเพื่อส่งเข้าหีบโรงงานเอง เพราะมีความคิดว่า ถ้าตัดเองรายจ่ายจะสูง เช่น ค่าจ้างรถเข็นอ้อย ค่าแรงงาน ทั้งตัดอ้อย และขึ้นอ้อยโดยจะขายไร่ละประมาณ 3,600 บาท ดังชาวไร่ย่อที่ผลิตภายนครัวเรือนกล่าวว่า

“ชาวไร่ขายอ้อยยกไร่เยօะมาก เพราะไม่รุ่นราษฎร มีคนบ่นว่า บางที่หักงานก็ยก ค่าคนขึ้น ต้องง้อเขายะ ขายยกไร์จึงดีกว่า แต่ขายตัดบางครั้งก็ได้เยօกว่า เพราะเรา กะอ้อยไม่ลูก แต่ขายยกไร่จะได้ดีกว่า เพราะบางครั้งอ้อยเราสัน หรืออ้อยเรยวาก แต่ คนตัดก็คิดราคาเดียวกัน ดังนั้น ขายยกไร่ จึงได้ดีกว่าตัดเอง ถ้าพากหน้าโครงการ ก็หา แรงงานมาตัดได้ แต่ถ้าเราไม่เข้าโครงการ เวลาขายยกไร่จะصعبดีกว่า หัวหน้าโครงการจะ ได้กำไร เพราะคนงานเข้าจะมีแน่นอน ไม่ลำบาก รับคนงานจากต่างจังหวัดมาอยู่บ้าน เลย ถ้าเป็นแบบเราจะลำบาก เราต้องไปรับเขามาตัด บางครั้งเขาก็ไม่อยากตัดให้เรา เพราะเราไม่ใช่หัวหน้าโครงการ และแรงงานจะได้เงินเป็นวีค (15 วัน) เราย้ายเงินสดเข้า ไม่ชอบ และก็ไม่อยากมาเลย”

3) กรณีขายอ้อยเงินสด ยังมีชาวไร่ อ้อยจำนวนหนึ่ง ขาย “อ้อยเงินสด” หรือการ ไม่นำอ้อยไปขายที่โรงงาน เพราะโรงงานออกเป็นวีค แต่จะขายผ่านพ่อค้าคนกลาง ถ้าโรงงานให้ ราคาอ้อยตันละ 500 บาท พ่อค้าคนกลาง หรือแหล่งที่ชาวไร่จะนำอ้อยไปขาย จะให้ตันละ 450 บาท โดยจ่ายเป็นเงินสด เหตุผลที่ชาวไร่ขายอ้อยด้วยวิธีนี้ ถึงแม้จะได้กำไรต่ำกว่ากรณีที่ 2 มากก็ เพราะเห็นว่า มีความสังคม ไม่รุ่งยาก และได้เงินเร็ว เพราะหมุนเงินไม่ทัน

ตารางที่ 2.3 งบประมาณรายจ่าย-รายรับ และงบดุลโดยเฉลี่ย ในการทำໄວ่ อ้อย ต่อໄວ่

งบประมาณ	ปีที่ 1 (ต่อ 1) (บาท)	ปีที่ 2 (ต่อ 2) (บาท)	ปีที่ 3 (ต่อ 3) (บาท)	ปีที่ 4 (ต่อ 4) (บาท)
รายจ่าย				
- ค่าพันธุ์อ้อย	700	-	-	-
- ค่าเช่าที่ (กรณีไม่มีที่ดินของตนเอง)	300	300	300	300
- ค่ารถไถ/แรงงานคน ในการเตรียมดิน	700	700	700	700
- ค่าปุ๋ยกลบร่องดอนปลูก	395	395	395	395
- ค่าปุ๋ยครั้งที่ 2	198	395	395	395
- ค่าสารเคมีพืช	125	125	125	125
- ค่าสารกำจัดวัชพืช	170	170	170	170
- ค่าแรงงานในการพ่นสารเคมี/สารกำจัด	150	150	150	150
- ค่าแรงงานคนในการดายหญ้า/สับหญ้า	150	200	200	200
- ค่าแรงงานตัดอ้อย*	280	300	300	300
- ค่าแรงงานขันอ้อย*	400	400	400	400
- ค่ารถบรรทุกอ้อยส่งที่บโรงงาน*	1,000	1,000	1,000	1,000
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
รายรับกรณีตัดอ้อยและนำส่งโรงงานเอง	5,000	5,000	5,000	5,000
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
งบดุล	+432	+1,132	+1,132	+1,132
รายรับ กรณีขายยกลัง	3,600	3,600	3,600	3,600
หักรายจ่ายทั้งหมด (หักจากรายจ่าย*)	2,888	2,188	2,188	2,188
งบดุล	+712	+1,412	+1,412	+1,412
รายรับ กรณีขายอ้อยเงินสด	4,500	4,500	4,500	4,500
รวมรายจ่ายทั้งหมด	4,568	3,868	3,868	3,868
งบดุล	-68	+632	+632	+632

หมายเหตุ

+ = กำไร

- = ขาดทุน

กล่าวโดยสรุป การปลูกอ้อยเป็นการปลูกที่ใช้การลงทุนสูงกว่าพืชชนิดอื่น ต้องมีการดูแล เอกำใจใส่อย่างดี ในบางช่วงก็ต้องรีบเร่งทำงานแข่งกับเวลา มีฉะนั้นจะเกิดผลเสียหายและมีผลต่อ การสูญเสียรายได้ เช่น การดายหญ้าและกำจัดวัชพืช ต้องรีบทำให้เสร็จทันเวลา เพราะถ้าการ ดายหญ้า ล่าช้าเกินไป จะทำให้การดูแลอ้อยไม่สมบูรณ์ มีผลกระทบต่อผลผลิต ต้นทุนสูง และได้ ผลกำไรน้อย บางทีชาวไร่จึงตัดสินใจใช้สารเคมีแทน ซึ่งก็เป็นการสิ้นเปลืองค่าใช้จ่ายมากและมี ผลเสียต่อสุขภาพ บางปีก็ประสบปัญหาความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ยอดต้นอ้อย

เหี่ยวยาหั้งตัน นอกจานี้ อ้อยเมื่อตัดแล้ว จะต้องส่งเข้าโรงหีบภายในเวลาไม่เกิน 48 ชั่วโมง เพราะคุณภาพอ้อยจะเสื่อมลง ความหวานจะลดลง “มันต่างจากผลผลิตเกษตรอื่นๆ เช่น ข้าว ข้าวโพด หรือถั่วต่างๆ ที่สามารถเก็บไว้ได้นานกว่ามาก” ความเร่งรีบต่างๆ ทำให้ต้องมีการจ้างแรงงานซึ่งส่งผลทำให้ต้นทุนการผลิตสูงขึ้น แต่อย่างไรก็ตาม การที่อ้อยเป็นพืชที่ปลูกในระบบเกษตร และมีการประกันราคารับซื้อ ก็ยังเป็นปัจจัยที่ทำให้เกษตรกรมีความมั่นใจในการปลูกพืชชนิดนี้มากกว่าการปลูกพืชชนิดอื่น

การลงทุนซึ่งสูงกว่าการปลูกพืชชนิดอื่นๆ ประกอบกับการที่ต้องเข้าเป็นสมาชิกช้าไว้อ้อยซึ่ง ชาวบ้านเรียกว่า “ลูกไว้” นั้น ทำให้ชาวบ้านที่ปลูกอ้อยต้องพึงพิงนายทุนจากภายนอก และเป็นหนี้งานในด้านค่าไฟ พันธุ์อ้อย และปุ๋ย นอกจากนั้น ยังเป็นหนี้จากการกู้เงินจากทางโรงงานซึ่งเรียกว่า “เงินเกี้ยว” ซึ่งใช้สำหรับบำรุงต้นอ้อย กู้อัตราร้อยละ 9 ดังคำบรรยายของชาวไว้อ้อยที่สะท้อนถึงเหตุจุงใจในการทำไว้อ้อยที่ต้องพึงพิงทุน และตลาดจากนายทุนหรือโรงงานน้ำตาลมาโดยตลอด

“เหตุจุงใจที่ทำให้ปลูกอ้อย เพราะมีโรงงานมารองรับ ประกันราคาให้ และมีที่ขาย มีโรงงานรับซื้อ มีตลาดแน่นอน มีหัวหน้าคิว มีគาด มีการส่งเสริมปุ๋ยมาให้ มีเงินให้ถ้าใครต้องการได้ไว้ ก็มีเงินมาให้เลย ถ้าได้เงินก็ใช้หนี้โรงงาน ที่เหลือก็เป็นของเรา คนที่ไม่มีทุนก็ทำแบบนี้”

อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านได้คิดคำนวนดูแล้วว่า ถ้าอ้อยราคาต่ำกว่า 500 บาทต่อตัน ชาวบ้านจะเลิกปลูก เพราะไม่คุ้มกับทุนที่ลงไป แต่ถ้าผลผลิตอ้อยดีราคาสูงต่อไปเรื่อยๆ ในระยะสั้นจะทำให้การขยายพื้นที่ปลูกอ้อยเพิ่มขึ้น เพราะตอนนี้มีชาวบ้านบางครัวเรื่องต้องการปลูกอ้อย โดยจะดูผลผลิตของชาวไว้ที่ลงทุนปลูกไปแล้วว่าให้ผลผลิตดีแค่ไหน ถ้าผลผลิตดี และสามารถจ่ายหนี้สินให้กับทางโรงงานได้อย่างรวดเร็ว ก็จะทำการปลูกอ้อยมากยิ่งขึ้น ถึงแม้ว่า การปลูกอ้อยจะต้องลงทุนสูงในช่วงปีแรก และต้องเป็นหนี้โรงงาน แต่ชาวบ้านส่วนใหญ่ก็มีความต้องการที่จะปลูกอ้อย เพราะเป็นพืชที่ปลูกได้ราคาดี ผลผลิตต่อไร่สูง และให้ผลตอบแทนจากการปลูกสูงกว่าพืชอื่นๆ ที่ชาวบ้านเคยปลูก การลงทุนปลูกอ้อยครั้งเดียวสามารถตัดได้ถึง 3-4 ฤดูกาล และมีตลาดรองรับแน่นอน นอกจากนี้อ้อยยังทนแล้งได้ดี ปลูกจัยเหล่านี้ เชิญชวนให้ชาวบ้านปลูกอ้อยมากขึ้น

กรณีที่ 3 การปรับตัวในภาวะวิกฤต : อุทกภัย พ.ศ. 2545 ที่บ้านหนองลาย

ภาวะวิกฤต อาจเป็นช่วงเวลาหนึ่งที่เราสามารถทำความเข้าใจกับการปรับตัวของชุมชน และครอบครัวชาวนาได้ชัดเจน ในช่วงเดือนกันยายน – ตุลาคม พ.ศ. 2545 พื้นที่ภาคอีสาน หลายจังหวัดประสบภัยร้ายแรง พื้นที่วิจัยที่จังหวัดมหาสารคามก็เป็นพื้นที่หนึ่งที่ประสบภัยนี้ อุทกภัยที่ จ.มหาสารคามครั้งนี้ เป็นอุทกภัยที่รุนแรงที่สุดในรอบ 20 ปี ที่บ้านหนองลาย ซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยปรากฏว่าประมาณร้อยละ 70 ของที่นาของหมู่บ้านถูกน้ำท่วมเป็นเวลาเกือบเดือน ข้าวที่กำลังตั้งท้องเสียหายทั้งหมด เส้นทางเข้าหมู่บ้านถูกตัดขาดนานหลายสัปดาห์ ต้องใช้เรือ พายจึงจะติดต่อกับภายนอกได้

บ้านหนองลาย เป็นหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ในเขตชลประทานน้ำพอง-หนอง hairy ซึ่งเป็นพื้นที่รับน้ำชลประทานจากเขื่อนอุบลรัตน์ พื้นที่ของหมู่บ้านส่วนใหญ่มีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มแอ่งกะทะ ทางทิศเหนือของหมู่บ้านจะเป็นที่ดอนและเป็นที่ตั้งบ้านเรือน มีครัวเรือนทั้งสิ้น 104 ครัวเรือน ประชากรส่วนใหญ่ประกอบอาชีพทำนา โดยทำทั้งนาปี และนาปรัง อาชีพรองทำกรประมง ทำปลาร้าและค้าขายปลาร้า เนื่องจากเป็นหมู่บ้านที่มีแหล่งน้ำอุดมสมบูรณ์ คือ มีทั้งลำห้วยและหนองน้ำขนาดใหญ่อยู่ใกล้หมู่บ้าน อุทกภัยที่เกิดขึ้นในช่วงปลายของฤดูฝน พ.ศ. 2545 ได้ส่งผลให้ที่นาของประชาชน 100 หลังคาเรือน (ร้อยละ 96 ของครัวเรือนทั้งหมด) ถูกน้ำท่วม ข้าวเสียหายทั้งหมด คิดเป็นที่นาประมาณ 1,385 ไร่ จากพื้นที่หมู่บ้านรวม 1,884 ไร่ (ซึ่งรวมที่สาธารณูปโภค) และบ้านเรือนอีก 11 หลังคาถูกน้ำท่วมด้วย

อุทกภัยครั้งนี้มีผลต่อการดำรงชีวิตและจิตใจของชาวบ้านมาก เพราะความอุ่นรอด และความหวังของชาวนาส่วนใหญ่ ซึ่งอยู่กับนา มีการลงทุนไปมากแล้ว เพราะระยะเวลาที่น้ำท่วมเป็นช่วงที่ข้าวเริ่มตั้งท้องแล้ว และดูท่าทางว่าจะได้ผลผลิตดีในปีนี้ ครัวเรือนส่วนใหญ่เมื่อเจอกับภัยอุทกภัยจะมีความกังวลว่า จะมีข้าวที่ไหนกิน จะมีเงินจากไหนไปส่งหนี้ แต่อย่างไรก็ตาม ในที่สุดแล้ว ชาวนาบ้านหนองลายสามารถปรับตัวแก้ไขสถานการณ์ได้ และขณะนี้ เมื่อเริ่มฤดูปรัง ชาวนาทั้งหมดก็สามารถหาทุนมาทำการผลิตในฤดูเพาะปลูกถัดไปได้ ผู้วิจัยเห็นว่า ภาวะวิกฤตจากอุทกภัยครั้งนี้ จะทำให้เราสามารถทำความเข้าใจกับวิธีการปรับตัวของชาวนาได้เป็นอย่างดีว่า ในสภาพที่ชาวนาโดยทั่วไปไม่มีเงินออม และในยามปีก็ต่างดำรงชีวิตในลักษณะที่มีนักวิชาการบางคนกล่าวว่า อยู่ในสภาพที่เหมือนกับคนที่จมน้ำจนปริมหันต์ ชาวนาทำอย่างไรจึงสามารถพาตนเองและครอบครัวรอดได้

บริบทชุมชนบ้านหนองลาย

บ้านหนองลายตั้งอยู่ในเขตจังหวัดมหาสารคาม โดยตั้งอยู่ห่างจากตัวอำเภอ 13 กิโลเมตร และอยู่ห่างจากตัวเมืองขอนแก่นเพียง 20 กิโลเมตร พื้นที่ตั้งหมู่บ้านมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มเป็นแอ่งกะทะ มีแหล่งน้ำธรรมชาติที่อุดมสมบูรณ์คือ หนองลาย แก่งอีโล้น และห้วยกุดบักลาย และยังมีคลองชลประทาน ซึ่งได้รับน้ำจากเขื่อนอุบลรัตน์ หล่อเลี้ยงพื้นที่นาส่วนใหญ่ของหมู่บ้านด้วยปัจจุบัน บ้านหนองลายมีจำนวนประชากรทั้งสิ้น 583 คน 104 ครัวเรือน ครัวเรือนส่วนใหญ่คือจำนวน 102 ครัวเรือนทำนา แต่ครัวเรือนที่ระบุว่าทำนาเป็นอาชีพหลักมีเพียง 67 ครัวเรือน อาชีพหลักอื่นๆ ของครัวเรือนที่เหลือในหมู่บ้านคือ เลี้ยงสัตว์ (19 ครัวเรือน) ค้าขาย (6 ครัวเรือน) รับราชการ (2 ครัวเรือน) รับจ้าง (9 ครัวเรือน) และตัดเย็บเสื้อผ้า (1 ครัวเรือน) และเนื่องจากหมู่บ้านมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ อาชีพรองที่สำคัญอย่างหนึ่งคือการทำประมง และการทำปลาไว้เพื่อขายและบริโภค นอกจากนี้ มีการปลูกต้นหอมในถุดแล้งเพื่อขาย ส่วนพืชไร่อาชญา เช่น ปอ มันสำปะหลัง และข้อม ไม่มีปลูกเนื่องจากไม่มีพื้นที่ดอน

หมู่บ้านหนองลายก่อตั้งมาตั้งแต่ พ.ศ. 2463 มีครัวเรือนในระยะแรก 28 ครัวเรือน ซึ่งแยกมาจากบ้านแบก สาเหตุที่แยกมาตั้งหมู่บ้านใหม่ ก็เพื่อให้มาอยู่ใกล้ที่ทำกิน ในระยะต่อมา มีครัวเรือนที่เป็นสายญาติ ยกย้ายมาจากจังหวัดอุบลราชธานี และร้อยเอ็ดมาตั้งบ้านเรือนอยู่ร่วมด้วย เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์

การทำนาที่บ้านหนองลาย ทำได้ทั้งนาปีและนาปรัง มีครัวเรือนที่ทำทั้งนาปีและนาปรัง รวม 102 ครัวเรือน (ร้อยละ 98 ของครัวเรือนทั้งหมด) การทำนาปี ส่วนใหญ่ปลูกข้าวเหนียว ซึ่งผลผลิตส่วนใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคในครอบครัว และมีการปลูกข้าวเจ้าเพื่อขายด้วย แต่การปลูกข้าวเจ้าในถุดนาปี (ถุดฝน) จะปลูกในปริมาณไม่มาก เพราะเน้นการปลูกข้าวเหนียวให้พอกินก่อน สำหรับการปลูกข้าวนาปรัง จะเป็นการปลูกข้าวเจ้าเป็นหลัก ในด้านพันธุ์ข้าวนั้น พบร่วมพันธุ์ข้าวเหนียวนาปีที่นิยมปลูกคือ ข้าว กข. 6 และ กข. 8 ส่วนพันธุ์ข้าวเจ้านาปรังที่นิยมปลูกคือ ขัยนาท 1 สุพรรณ 1 กข. 23 และข้าวหอมมะลิ 05 การที่ครัวเรือนส่วนใหญ่ทำนาปลูกข้าวทั้งในถุดแล้ง และถุดฝน และยังมีการปลูกหอมแบ่งในถุดแล้งควบคู่ไปกับการทำนาปรัง รวมทั้งการจับปลา และทำปลาไว้ ทำให้สมาชิกในครัวเรือนที่ทำเกษตรกรรมเป็นหลักล้วนมีงานทำตลอดทั้งปีในร่อง แต่ก็จะมีสมาชิกบางส่วนในครัวเรือนที่ไม่ทำเกษตรกรรม ที่ประกอบอาชีพอื่นๆ ด้วย เช่น การปรับจัดต่างถิ่นระยะยาวย (ที่หมู่บ้านนี้นิยมไปทำงานส่วนปัล默ในภาคใต้) ค้าขาย เป็นต้น

การปรับตัวเมื่อประสบอุทกภัย

ดังได้กล่าวมาแล้วในตอนต้น อุทกภัยที่เกิดขึ้นในช่วงเดือนกันยายน-ตุลาคม พ.ศ. 2545 เป็นอุทกภัยที่ร้ายแรงที่สุดที่ชาวบ้านเคยประสบมาในรอบ 20 ปี ข้าวนาปีในพื้นที่นาประมาณร้อยละ 70 ของหมู่บ้านที่กำลังตั้งท้องอกรวงเสียหายทั้งหมด ซึ่งหมายถึงว่า ชาวนาเหล่านี้ได้สูญเสียเงินที่ลงทุนไปในการปลูกข้าว (ประมาณ 527 บาทต่อไร่) และไม่มีข้าวที่เตรียมปลูกไว้เพื่อการบริโภค ดังได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ชาวบ้านหนงลายร้อยละ 98 ทำนาทั้งในฤดูฝนและฤดูแล้ง โดยผลผลิตจากการทำนาในฤดูฝนจะใช้เพื่อการบริโภคเป็นหลัก โดยทั่วไปชาวนาจะขายผลผลิตส่วนหนึ่งทันทีหลังจากการเก็บเกี่ยว เพื่อใช้หนี้ที่เกิดจากการทำนา เช่นค่าปุย ค่าแรงเก็บเกี่ยวและสีข้าวจากวง และหลังจากนั้น อาจมีการขายข้าวบางในบ้านจำเป็นที่ต้องใช้เงิน ซึ่งรวมถึงการใช้เงินลงทุนในการเพาะปลูกครั้งต่อไปในฤดูนาปรังด้วย ส่วนใหญ่ การทำนาปีในฤดูฝนจะใช้วิธีการทำนาด้ำ ซึ่งจะเริ่มเตรียมดินเพื่อเพาะกล้าข้าวตั้งแต่เดือนมิถุนายน และเริ่มดำเนินเดือนมิถุนายน โดยอาศัยน้ำจากคลองชลประทานและน้ำฝน และสามารถเก็บเกี่ยวข้าวได้ในเดือนพฤษจิกายน พอดีเดือนมกราคม ชาวนาจะห่วนข้าวเพื่อทำนาปรัง และเก็บเกี่ยวในเดือนพฤษภาคม การทำนาปรังจะนิยมใช้การทำนาห่วน และต้องมีการดูแลแปลงนาอย่างดี ทั้งในเรื่องระดับน้ำ แมลง สัตว์รบกวนต่างๆ และโรคพืช ถ้าไม่ดูแลให้ดีผลผลิตข้าวจะเสียหาย ไม่คุ้มกับการลงทุน

อุทกภัย พ.ศ. 2545 เกิดขึ้นในเดือนกันยายนถึงเดือนตุลาคม เป็นช่วงที่ข้าวนาปีที่ดีไว้ออยู่ในระยะตั้งท้องอกรวง การสูญเสียผลผลิตครั้งนี้ จึงหมายถึงการสูญเสียทั้งข้าวที่ปกติจะมีไว้ใช้บริโภคตลอดปี และไม่มีพันธุ์ข้าวปลูกสำหรับฤดูนาปีกัดไปด้วย นอกจากนี้ เงินหมุนเวียนสำหรับการทำนาปรังส่วนหนึ่งจะได้มาจากการขายข้าวนาปีด้วย (ส่วนที่เหลือจะได้จากการรับจ้างหรือการประกอบอาชีพอื่นผสมกันไป รวมทั้งอาจได้มาจากการซื้อขายในครัวเรือนที่อพยพไปทำงานต่างถิ่นด้วย) การปรับตัวในภาวะวิกฤตของชาวนาจึงเป็นประเด็นที่น่าจะได้รับความสนใจมากขึ้น

จากการวิเคราะห์ข้อมูลจากการสำรวจและสัมภาษณ์เชิงลึกสามารถสรุปได้ว่า แบบแผนการปรับตัวของชาวบ้านหนงลายในภาวะวิกฤตพิเศษได้ดังต่อไปนี้

1. การนำแรงงานและทักษะที่มีอยู่ไปใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติที่เปลี่ยนไป โดยยังคงอยู่กับภาคการเกษตร กิจกรรมที่สำคัญคือการทำประมง

อุทกภัยทำให้ชาวนาเสียหาย แต่อุทกภัยก็สร้างโอกาสใหม่ คือการจับปลาตามแม่น้ำหนงหน้าที่มีน้ำเอ่อทัน รวมทั้งตามทุ่งนาที่มีน้ำท่วม ปกติในยามน้ำหลักเช่นนี้ก็จะมีปลามากตามตามธรรมชาติอยู่แล้ว แต่ชาวบ้านหนงลายส่วนหนึ่งเล่าว่า มีปลามากกว่าปกติและปลาตัว

โดย เนื่องจากน้ำได้ท่วมบ่อเลี้ยงปลา ทำให้ปลาเลี้ยงจากที่อื่นว่ายมาตามกระแสน้ำด้วย ครัวเรือนที่ออกไปจับปลา มีทั้งพวกราชที่ทำประมงเป็นอาชีพอยู่แล้ว และมีเรือและคุปการณ์จับปลาพร้อมอยู่แล้ว และยังมีพวกราชที่หันมาหาปลาโดยมีคุปกรณ์ง่ายๆ จับปลาตามริมฝั่ง ด้วยเบ็ดและตาข่าย นอกจากนี้ ยังมีครัวเรือนที่ลงทุนซื้อเรือใหม่รวม 16 ครัวเรือน ลงทุนซื้อเรือละ 3,000 บาท

“การจับปลาโดยใช้เรือทำให้ไปจับปลาได้ใกล้ๆ ในที่น้ำลึกจะมีปลาตัวใหญ่มากร่วมกัน จึงออกไปกางคง (ตาข่ายดักปลา) ตอนบ่าย พอตอนตี 2 ถึง 6 โมงเช้าก็ไปเก็บกุ้งด่าง การวางแผนก็ใช้วิธีดักบัต้นไม้หรือกิ่งไม้ที่สามารถยึดคงไว้ได้ พอยึดได้ ข้างหนึ่ง ก็วางแผนไปตามน้ำหรือทวนน้ำก็ได้ ปลาที่จับได้ก็มี ปลาหลด ปลากระเบน ปลาช่อน ปลาโนน ปลาโนล ปลาใน ปลาตะเพียน พอกุ้งด่างได้ ก็เอาไปให้แม่บ้านและสมาชิกที่บ้านปลดปลาจากด่าง ส่วนใหญ่ช่วงน้ำท่วมพวกราชจะออกจับปลาทุกวัน”

ปลาที่จับได้ จะนำไปขายที่ตลาดที่ตัวอำเภอ ซึ่งอยู่ห่างจากหมู่บ้านประมาณ 13 กิโลเมตร หรือนำไปปรับรูปเป็นปลาแห้ง และปลาร้าว ทั้งปลาแห้งและปลาร้าวสามารถเก็บไว้ได้นาน สำหรับการบริโภค ขาย และแลกเป็นข้าว

“ถ้าจับปลาได้ตัวโตมาก และยังไม่ตาย ก็จะรีบนำปลาสดไปขายที่ตลาดที่อำเภอ ปลาที่ไปขายมีพวกรากระเบน กิโลละ 40-50 บาท ปลาหลดกิโลละ 80 บาท ปลาช่อนกิโลละ 50 บาท ถ้าปลาช่อนตัวโตตาย ก็จะทำเป็นปลาช่อนหมักเกลือ ขายกิโลละ 30-40 บาท ถ้าปลาตัวเล็ก ก็นำมาทำปลาร้าวไว้ เอาไว้ขายหรือแลกข้าวเปลือก”

ผู้ที่มีเรือสามารถจับปลาขายได้รายได้เฉลี่ยประมาณวันละ 600 บาท (ต่ำสุด 300 บาท สูงสุด 1,000 บาท) ตลอดระยะเวลา 2 เดือนที่น้ำท่วม มีรายได้เฉลี่ยประมาณ 30,000 – 35,000 บาท ในระยะเวลาประมาณ 2 เดือน และยังมีรายได้จากการทำปลาร้าวขาย ซึ่งครัวเรือนที่มีเรือสามารถสร้างรายได้จากการทำปลาร้าวขาย (จากการจับปลาในช่วงน้ำท่วมเป็นเวลา 2 เดือน) ประมาณ 16,000 บาท นับเป็นรายได้ที่ดีที่เดียว แต่ก็ได้มาจากการทำงานหนักอย่างไรก็ตาม มีบางครัวเรือนที่ลงทุนซื้อเรือและตาข่ายจับปลา ด้วยความหวังว่าจะหาเงินจากการจับปลาและการทำปลาร้าวขายได้มาก แต่ผลไม่เป็นไปตามที่คาดหมายไว้ เช่น กรณี

หนึ่ง ลงทุนซื้อเรือ 3,000 บาท แต่จับปลาทำปลาร้าได้เพียง 2 โถง (โถงละ 800 บาท) เท่านั้น แต่ตัวเข้าเองก็ไม่ได้เสียดายเงินที่ลงทุนไป เพราะคิดว่าจะสามารถเก็บเรือและตาก่ายไว้ใช้ได้อีกนาน

2. การใช้ภูมิความรู้ที่มีอยู่ในการแปรรูปผลผลิต

การแปรรูปป้านบเป็นภูมิปัญญาที่สำคัญของชาวอีสานมาช้านาน ชาวอีสานสามารถแปรรูปปลาเป็นอาหารได้หลายอย่างทำให้มีรสชาติหลากหลายไม่น่าเบื่อ เช่น ปลาร้า ปลาส้ม ปลาแห้ง ปลาแดดเดียว และทำให้ปลาที่จับได้สามารถเก็บไว้บริโภคหรือขายได้เป็นระยะเวลานาน ทำให้ไม่ต้องรีบขายจนราคายกตกลงไม่มีข้อต่อรองกับพ่อค้า สำหรับบ้านหนองลายนั้น เนื่องจากมีภูมินิเวศที่อยู่ใกล้แหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ จึงมีการสะสมภูมิปัญญาด้านการแปรรูปป้านมาอย่างต่อเนื่อง มีการทำปลาร้า ปลาแห้ง ปลาส้มของขายและเล็กข้าวมานาน จนมีเครือข่ายการค้าและแลกปลาร้าอยู่อย่างกว้างขวาง และมีผู้ทำอาชีพค้าปลาร้าเป็นอาชีพหลักและอาชีพรองหลักรายบ้างครั้ง ปลาที่จับได้ไม่พอกับการขาย ผู้ที่ค้าปลาร้าเป็นอาชีพหลักถึงกับมีการไปรับหัวปลาร้าจากจังหวัดกาฬสินธุ์ มาผูกกับปลาที่ทำขึ้นในหมู่บ้าน

3. การทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหลากหลาย

3.1 การค้าขาย

3.1.1 การค้าขายปลาร้า

จากการที่ในช่วงน้ำท่วมมีการจับปลาได้มาก ประกอบกับบ้านหนองลายก็เป็นหมู่บ้านที่มีการจับปลา การทำปลาร้า และการค้าขายปลาร้ามาเดตเดิม ทำให้มีประสบการณ์ด้านอาชีพเดิมที่สะสมมาของชุมชน โดยทั่วไปครัวเรือนที่จับปลารายย่อยๆ ก็มักจะเอาปลาเล็กป้านอยามาหมักปลาไว้เพื่อกีบไว้บริโภค ถ้ามีมากก็จะขายให้แก่ผู้ที่ทำอาชีพค้าขายปลาร้า หรือขายให้กับผู้ที่ออกไปค้าขายในตลาด บางที่ถ้ามีญาติพี่น้องที่ออกไปค้าขายก็จะให้ชื่อว่า "ฝากไปขาย" จึงเห็นได้ว่า ไม่ใช่ทุกครัวเรือนที่มีการจับปลาและทำปลาร้า จะมีอาชีพค้าขายปลาร้า ทั้งนี้เนื่องจากผู้ที่ออกไปจับปลา ก็มีงานเต็มมือ ไม่มีเวลาที่จะไปขายปลาร้า

สำหรับผู้ที่ประกอบอาชีพค้าขายปลาร้านั้น มักจะไปกันเป็นกลุ่ม โดยนัดหมายเวลาไปด้วยกัน และเหมารถไปโดยช่วยกันออกค่าใช้จ่ายในการเหมารถ การออกไปขายแต่ละครั้งจะใช้เวลา 1-2 อาทิตย์ นำปลาไปประมาณ 10-20 ปีบต่อกัน ออกไปเป็นกลุ่มๆ ละประมาณ 7-8 คน เสียค่ารถคันละประมาณ 500 บาท ไปตามต่างจังหวัด เช่น ขอนแก่น กาฬสินธุ์ อุดรธานี ร้อยเอ็ด

โดยเลือกเขตที่ไม่มีแหล่งหาปลา และลงขายหมู่บ้านละ 1 คน การขายจะขายเป็นเงินสด หรือแลกเป็นข้าว ถ้าขายเป็นเงิน จะขายปลาร้าในราคากิโลกรัมละ 20 บาท ถ้าแลกเป็นข้าว จะมีตະกร้าไว้ตวงข้าว ที่ชาวบ้านเรียกว่า “ເປາະ” ปลาร้า 1 กิโลกรัมจะแลกข้าวได้ 2 ເປາະ หรือปลาร้า 2 กิโลกรัมต่อข้าวเปลือก 2 ຖຸງປຸ່ຍ หรือปลาร้า 1 ປັບຕ่อข้าวเปลือก 3 ຖຸງປຸ່ຍ

การนำปลาร้าไปแลกข้าวของบ้านหนองลายทำกันมานานแล้ว เนื่องจากหมู่บ้านนี้มักประสบกับปัญหาน้ำท่วมข้าวเสียหายอยู่เป็นระยะ เพราะที่นาอยู่ในที่ลุ่ม นานเข้าก็พัฒนามาเป็นอาชีพ ในช่วงน้ำท่วม คนที่ปราดมีได้ออกไปขายปลาร้าหรือไปแลกข้าว ก็จะร่วมติดกลุ่มไปด้วย ชาวบ้านบอกว่า การไปแลกข้าวนั้น แรกๆ ก็อย แต่ทำไปหลายครั้งเข้าก็ชินไปเอง เมื่อถึงวันที่มาขายปลาร้า ชาวบ้านแล้วว่า

“ອຸປກຮົນທີ່ເຂົາໄປ ກົມໄນ້ຄານໝາມປັບປລາຮ້າ ຊັ້ນໜ້າໜຶ່ງຄຸ່ງ ຖຸງປຸ່ຍເປົ່າໄສຂ້າວ ແລະ ເປາະ ຕວງຂ້າວ ພອລົງເດີນເຂົ້າໜຸ່ມບ້ານແລ້ວ ຕອນແຮກກົດາມສາວທຸກໆສຸກດີບກ່ອນວ່າ “ອູ່ໜ້າບາຍ ຕີ່ປີ” “ມາເດືອມເຂົາຂອງຝາກ ມາເນີ່ງປລາແດກນຳແນ ໄດ້ປລາແດກມາ” ບາງທີ່ກີ່ເປັນຄໍາພຸດຂອແລກເປົ່າຍືນຂ້າວ “ມາຂອຂ້າວໄປກິນ ນ້ຳທ່ວມຂ້າວ ບໍ່ມີຂ້າວກິນ ຄ້າໄດ້ຂ້າວເປົ່າຍືນ ຈະຂອໄປເຂັດແນວ (ທຳພັນຮູ້) ຄ້າຂ້າວສາຮັກຈະເຂົາໄປກິນສືບມື້ອີປີ” “ແລກຕ່າງຂອ ບໍ່ມີຂ້າວ ກິນ ຈຶ່ງມາໃຫ້ເຫັນໜ້າ” ແບນີ້ແລະ”

นอกจากนี้ ในการเข้าໄປตามหมู่บ้านเพื่อขอแลกข้าว บางที่ก็จะໄປขออนุญาตຜູ້ໃຫຍ່ບ້ານ ให้ประกაศบอกชาวบ้านว่าມີชาวบ้านจากบ้านหนองลายເຂົາປລາຮ້າມາແລກຂ້າວ ຂ້າວທີ່ໄດ້ຈາກການແລກນັ້ນ ຄ້າມີຂ້າວພອກິນແລ້ວກີ່ຈະຂາຍອອກໄປ

3.1.2 ກາຮຮັບຊື່ອຸປກຮົນໄປຂາຍໃນຕາດ

ครัวເວືອນທີ່ຮັບຊື່ອຸປກຮົນໄປຂາຍທີ່ຕາດມີ 2 ຄົວເວືອນ ຄົວເວືອນທີ່ຮັບຊື່ອຸປກຮົນໄປຂາຍສົງທີ່ຕາດ ອີກຄົວເວືອນທີ່ຮັບຊື່ອຸປກຮົນໄປຂາຍປຶກທີ່ຕາດ ທັງ 2 ຄົວເວືອນນີ້ແມ່ຈະທຳອາຊີພັດ້າຂາຍ ແຕ່ກີ່ຍັງທຳນາຖຸກປີ ແລະມີກາຮຈັບປລາດ້ວຍ

ครัวເວືອນທີ່ຮັບຊື່ອຸປກຮົນໄປຂາຍສົງທີ່ຕາດດຳເນົາ ທຳກິຈການນີ້ 2 ດົກຕົກສາມີແລະກວຽຍ ວັບຊື່ອຸປກຮົນໄປຂາຍສົງທີ່ຕາດເຊົາທີ່ຕົວດຳເນົາ ໃນເດືອນທີ່ມີປລາມາກ ກີ່ຈະຮັບປລາໄປຂາຍດ້ວຍ ກາຮຂາຍເປັນການຂາຍສົງໃຫ້ແກ່ພົກຄ້າແມ່ຄ້າຮາຍຍ່ອຍ ອອກເດີນທາງຈາກໜຸ່ມບ້ານປະນາມ 23.00-24.00 ນ. ເດີນທາງ

ด้วยรู摸อเตอร์ไซค์พ่วงรถเข็นน้ำของตนเอง ใช้เวลาเดินทางประมาณครึ่งชั่วโมงถึงตลาด จะขายสินค้าอยู่ที่ตลาดประมาณ 5-6 ชั่วโมง กำไรที่ได้ในแต่ละวันประมาณ 200-300 บาท โดยไปขายทุกวัน ในช่วงที่น้ำท่วมทางขาดก็จะนั่งเรือยนต์ไปลงที่อีกหมู่บ้านหนึ่ง แล้วต่อรถรับจ้างไปตลาดคิดเป็นรายได้ประมาณเดือนละ 6,000 - 7,000 บาท เงินที่หาได้ส่วนใหญ่ในช่วงน้ำท่วมจะเก็บไว้ลงทุนทำงานปัจจุบัน

ครัวเรือนนี้ที่นาถูกน้ำท่วมไปเป็นส่วนใหญ่ ที่น่าสนใจคือพ่อค้าขายส่งผลผลิตผู้นี้ จะออกไปจับปลาและนำปลาไปขอกลอกข้าวกับลูกค้าของตนด้วย

“น้ำท่วมข้าวหมด ชื้อข้าวกิน เอกเงินจากที่ค้าขาย หรือจับปลาไปซื้อข้าว นำไปได้ ก็เอามาขอกลอกข้าวกับลูกค้าที่มาซื้อของ (เข้า) ให้ปลา 2-3 กิโลกลอกเปลี่ยนข้าว จะได้ข้าวประมาณ 2-3 ถุงปุ่ย ขอเข้าไป ขอข้าวกินแน น้ำท่วมข้าว กลอกข้าวกับลูกค้าได้ข้าว 10 ถุงปุ่ย”

3.2 การทำงานรับจ้างชั่วคราวในท้องถิ่น

แรงงานในครอบครัวเป็นทุนที่สำคัญของชุมชน เมื่อไม่สามารถทำการผลิตในร้านของตนเอง เนื่องจากน้ำท่วมไว้นาเสียหาย ก็จะออกไปหาวับจ้างแรงงาน งานวับจ้างในท้องถิ่นที่พบมากคือการรับจ้างเกี่ยวข้าว นอกจากนี้ยังมีงานรับจ้างขายรองเท้าไวร์ รับจ้างสร้างบ้าน รับจ้างเย็บผ้า งานเหล่านี้ทำให้ชาวบ้านมีรายได้และเงินเก็บเติ่มไปสำหรับการกินอยู่ ชื้อข้าวสาร และสำหรับการลงทุนเพาะปลูก

3.2.1 การรับจ้างเกี่ยวข้าว

งานวับจ้างในท้องถิ่นในฤดูเก็บเกี่ยวข้าวเป็นงานชั่วคราวที่หาได้ง่าย เนื่องจากในช่วงเวลาเร่งด่วนของการเก็บเกี่ยวผลผลิต ภาคอีสานก็ยังมีการขาดแคลนแรงงานอยู่มาก ถึงขนาดที่ว่าต้องมีการจัดหาแรงงานมาเพิ่มจากภาคกลาง สาเหตุที่มีการขาดแคลนแรงงานในฤดูเก็บเกี่ยว ก็เนื่องมาจากการปัจจุบัน ได้มีการปลูกข้าวโดยใช้เมล็ดพันธุ์ที่ทางราชการส่งเสริมเพียงไม่กี่สายพันธุ์ เช่นข้าวเหนียว กข. 6 และข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 เป็นต้น ทำให้ข้าวสุกในเวลาไม่ถึงกัน สำหรับข้าว กข. 6 ซึ่งเป็นข้าวที่นิยมปลูกกันมากนั้นเป็นข้าวที่เมื่อสุกแล้วจะต้องรีบเก็บเกี่ยว มิฉะนั้นต้นข้าวจะล้ม และเมล็ดข้าวจะกรอบแตกง่ายเวลาสี ทำให้ราคาตก ดังนั้น ในช่วงเกี่ยวข้าว ทุกครัวเรือนจะต้องรีบเกี่ยวข้าวในนาของตน ถ้าไม่ทันก็ต้องจ้างแรงงานเพิ่มเติม

ชาวนาบ้านหนองลายออกไปรับจ้างเกี่ยวข้าวเพื่อหารายได้มาสำหรับการซื้อข้าวบริโภค และเตรียมไว้สำหรับการลงทุนปลูกข้าวนานปีรังต่อไป มีครัวเรือนที่ออกไปรับจ้างเกี่ยวข้าว ประมาณ 30 ครัวเรือน การไปรับจ้างแบบนี้ จะนิยมไปกันเป็นกลุ่มใหญ่ ผู้ที่มาว่าจ้างส่วนใหญ่ เป็นญาติพี่น้องต่างหมู่บ้าน ที่รู้ว่าหมู่บ้านนี้น้ำท่วม ชาวบ้านว่างงาน ไม่ต้องเกี่ยวข้าวในนาตัวเอง ก็จะเข้ามาติดต่อกับทางผู้ใหญ่บ้าน ค่าแรงวันละ 120-140 บาท ส่วนใหญ่เวลาทำงานคือ 8.30-16.30 น. ถ้าทำงานล่วงเวลาจากที่ตกลงไว้ จะได้อีกชั่วโมงละ 30 บาท

“ผู้ใหญ่บ้านก็จะออกหอกรายชาวยาข้าว เช่น วันมะรืนจะมีคนต้องการจ้างแรงงานเกี่ยวข้าว ประมาณ 50 คน ครัวเรือนไหนต้องการทำงาน ก็เตรียมตัวห่อข้าว พอกินข้าว กินปลาตอนเข้าเสร็จ ก็รับออกมาก่าที่นัดหมาย นายจ้างจะมีรถมารับมาส่ง ไม่ต้องเสียค่ารถ กับข้าวกลางวันนายจ้างก็เตรียมไว้ทั้งหมด ชาวบ้านหนองลายจะออกไปรับจ้างเกี่ยวข้าวแบบนี้ทุกวัน จนหมดข้าวที่จะเกี่ยว นำก้อนดินดี กันยุดไปรับจ้าง เตรียมตัวทำงานปั่งต่อ”

ผู้ที่รับจ้างเกี่ยวข้าวจะมีรายได้เฉลี่ยประมาณ 120-130 บาทต่อวัน ในฤดูกาลเก็บเกี่ยวข้าวนานปีนี้ ส่วนใหญ่จะออกไปรับจ้างกันคนละประมาณ 30 วัน ซึ่งเป็นการออกไปรับจ้างที่มากกว่าปกติ เนื่องจากไม่ต้องเกี่ยวข้าวในนาต้นเอง เฉลี่ยแล้วมีรายได้ประมาณ 3,600-3,900 บาทต่อคน แต่ละครัวเรือน ออกไปรับจ้างประมาณ 1-2 คน อย่างมาก 3 คน สรุปแล้วมีรายได้จากการรับจ้างเกี่ยวข้าวประมาณ 7,000-7,500 บาทต่อครัวเรือน

3.2.2 การรับจ้างเร่ขายรองเท้า หรือ ไปนาบรองเท้า

ในหมู่บ้านหนองลายมีพ่อค้ารองเท้าเร่ 1 ราย วิธีประกอบกิจการค้าขายรองเท้าของพ่อค้าชาวบ้านผู้นี้คือการรับรองเท้าจากแหล่งขายส่ง และนำรองเท้าไปเร่ขายตามชุมชนต่างๆ ในภาคกลาง โดยนำชาวบ้านจากบ้านหนองลาย (และบ้านไก่ลีด) ติดรถไปด้วยเพื่อไป “นาบรองเท้า” การเอกชนไปนาบรองเท้า ก็คือการหาคนไปซื้อยี่ห้อรองเท้านั้นเอง โดยการนำคนไปปล่อยไว้ตามจุดต่างๆ ให้เดินนาบรองเท้าเร่ขาย ในบ้านหนองลายมีชาวบ้านประมาณ 10 รายที่ทำงานนาบรองเท้าหรือรับจ้างขายรองเท้าเป็นอาชีพเสริม เมื่อว่าจักการทำงาน

ก่อนที่จะกล่าวถึงผู้ที่มีอาชีพเสริมรับจ้างขายรองเท้า จะขอกล่าวถึงพ่อค้ารองเท้าซึ่งเป็นผู้สร้างงานให้แก่ผู้รับจ้างขายรองเท้าก่อน พ่อค้ารองเท้าผู้นี้อายุ 37 ปี เดย์ไปรับจ้างต่างถิ่น ต่อ

มากลับบ้าน และทำงานอยู่ได้ 3-4 ปี แต่รายได้น้อยไม่พอ กิน จึงหันมาประกอบอาชีพค้าขายรองเท้า มีผู้แนะนำเข้าสู่อาชีพคือเพื่อนที่อยู่อีกหมู่บ้านหนึ่ง (บ้านแบกซึ่งเป็นบ้านแม่ของบ้านหนองลาย คือเป็นบ้านเดิมที่บ้านหนองลายแยกตัวออกมา) เข้าไปรับรองเท้ามาจาก “เด็กแก่” ในหมู่บ้านแห่งนั้น ในอำเภอโภสุมพิสัย จ. มหาสารคาม การรับรองเท้าไปขายไม่ต้องจ่ายเงินสด แต่ใช้ “เครดิต” คือขายรองเท้าได้แล้วจึงค่อยนำเงินไปให้เด็กแก่ ในปัจจุบัน พ่อค้ารองเท้าผู้นี้จะนำรองเท้าออกขายเดือนละ 2 เที่ยว ละประมาณ 7 วัน การไปแต่ละเที่ยวจะรับรองเท้าจากเด็กแก่ไปประมาณ 1,000 คู่ แต่จะขายได้ประมาณเที่ยวละ 900 คู่ ที่ต้องรับไปเพื่อมาการนำรองเท้าไปขายต้องนำไปให้ครบทุกเบอร์ในแต่ละแบบ โดยแต่ละแบบจะมี 9 เบอร์ รองเท้าที่รับไปขายนั้น ราคา ráบจากเด็กแก่ประมาณคู่ละ 30-40 บาท อย่างแพง 80 บาท เมื่อรับรองเท้ามาแล้ว ก็จะออกขาย โดยหาคนขายรองเท้าติดรถไปด้วย ประมาณ 2-4 คน ไปขายตามพื้นที่ชนบทในภาคกลาง โดยพ่อค้าผู้นี้จะเป็นผู้รับผิดชอบค่าใช้จ่ายในการเดินทางทั้งหมด ในกรณีรองเท้านี้ พ่อค้าจะเอากำไรคู่ละ 10 บาท ส่วนคนขายรองเท้าจะไปขายในราคาน้ำท่าได้ ในแต่ละเที่ยว พ่อค้าจะมีรายได้ประมาณ 9,000 บาท จากการขายเฉลี่ยประมาณ 900 คู่ต่อเที่ยว สำหรับรายจ่ายนั้น จะเป็นรายจ่ายค่าน้ำมันและค่าอาหารของตนเองและลูกจ้าง ค่าใช้จ่ายเฉลี่ยประมาณ 800 บาทต่อวัน (ค่าน้ำมัน 300 ค่าอาหารและค่าน้ำค่าไฟที่จ่ายให้แก่วัดที่ไปพักพิง วันละ 500 บาท) การไปขายแต่ละเที่ยกวินาทีประมาณ 7 วัน ดังนั้นแต่ละเที่ยวจะมีรายจ่ายประมาณ 5,600 บาท พ่อค้ารองเท้าได้กำไรสุทธิจากการขายรองเท้าเฉลี่ยเที่ยวละ 3,000-4,000 บาท โดยทั่วไป พ่อค้าจะหาคนไป帮忙รองเท้าให้ไม่ยังนัก คนขายรองเท้าจะต้องมีความอดทนต่องานหนักและสามารถปรับตัวต่อความไม่สงบต่างๆ เพราะต้องเดินทางไปกลับ ไปพักค้างคืนตามศาลากลาง ต้องแบกรองเท้าหนัก และต้องมีศิลปะในการขายสินค้าด้วย ถ้าคน帮忙รองเท้าขายไม่เก่ง พ่อค้าก็จะได้กำไรน้อยหรือขาดทุน เพราะมีรายจ่ายทุกวัน คนที่ขายเก่งๆ พ่อค้าจะต้อง “งอนจ้อ” ให้ไป帮忙รองเท้าให้ จากการสัมภาษณ์คน帮忙รองเท้าคนหนึ่ง พบว่า เขายารองเท้ามาตั้งแต่ พ.ศ. 2540 (ประมาณ 6 ปี) และเคยขายรองเท้าให้แก่พ่อค้ารองเท้าถึง 4 คน คนล่าสุดเป็นพ่อค้ารองเท้าบ้านหนองลาย

“เจ้าของรถเขามาชวนเรา เข้าบอกให้ไปขึ้นรถเขา ไป帮忙รองเท้าขายให้เขา---帮忙รองเท้า 9 เบอร์ เราก็หาบ 9 ถุง หาบซึ่งละ 5 ข้างละ 4 ถุง รองเท้า 9 ถุง ก็ 9 แบบ เข้าต้องให้เราครบ เราก็หาบขายตามต้องตามน้ำอย---ลูกค้าบางคนเข้าสนใจ เขาก็บอกว่า ขอหน่อย ลูกค้าบางคนก็อยากใช้รองเท้าหาบ เพราะบางคนใช้แล้วบวกกว่ามัน

ทนอีหลี ของหานนีมันดี รองเท้าทัน เรากับอกกว่า รองเท้าเย็บมือเอง ไม่ใช่รองเท้าติด กาว มันทัน เขาก็เรียกเพื่อนมาซื้อ คนภาคกลางนิยมของเราจริงๆ บางจุดก็ไม่ค่อยซื้อ เพราะลูกค้าไม่เคยใช้ บางคนกับอกกว่า ว่าซื้อตั้งนานแล้ว ทำไมไม่มาซักที"

"ปัญหาไม่มีหรอก นอกจากพระวัดได้ไม่ให้นอน มันจึงเป็นปัญหา ต้องรีบหัวด้วยไปเปลี่ยนหมานอน ตรงศาลาเข้าสร้างไว้พักผ่อน ก็ต้องได้นอน ลำบากก็ใช่ ไม่ลำบากก็ใช่ เงินรองเท้าได้นำมาแก้ปัญหาได้เร็ว ลำบากก็พอไป มันคุ้ม แต่ว่าคนที่ขายไม่ได้มันก็ไม่คุ้ม คนที่ขายไม่ได้นี่ วันหนึ่งบางที่ 100 บาทก็ไม่ได้"

ที่บ้านหนองลาย มีผู้ที่ไปรับจ้างหานบรองเท้าประจำประมาณ 10 คน คนที่ขายเก่งๆ จะมีรายได้ประมาณ 4,000-5,000 ต่อเที่ยว เนื่องจากคนหานบรองเท้าสามารถตั้งราคาขาย โดยบวกกำไรอีกประมาณคู่ละ 20-100 บาท การที่ชานาจากภาคอีสานต้องร่อนเร่หานบรองเท้าไปต่างถิ่น ใกล้ถึงภาคกลาง (บางครั้งไปถึงภาคเหนือ) ก็ทำให้คนซื้อมีความเห็นใจและแสดงน้ำใจแก่คนหานบรองเท้าเป็นอย่างดี

"สมมุติเจ้าของรถส่งรองเท้าให้เราราคา 90 บาท เราก็ไปขายเพิ่มเป็น 100-199 บาท ราคา 50 บาท เราก็ไปขาย 90-100 บาท และแต่ละคนจะขาย บางคนใจดีเขาก็บอกว่าไม่ต้องหอนหรอก บางคนเราขายคู่ละ 100 บาทให้ 200 บาทก็มี เจօอาسئี่ยใจดี เขางสสาร เขากับเขามีเงินทอง บางคนสงสาร คนก็มีหลายแบบ เจօหั้นคนดีคนชั้น เจօคนดีก็หลาย บางคนหาน้ำให้กิน ห่อข้าวให้ หอน้ำให้ เพื่อนมีน้ำใจหลายอีหลี เวลาเราไป เจօคนดี เขาก็บอกว่า อย่าเข้าไปเด้อ ชอยนั้น พากยาน้ำมันเยอะ ชอยอันตราย เขากับให้ไป เขานบรองเท้าดีอุ่น"

การไปเร่ขายรองเท้าต่างถิ่น คนหานบรองเท้าได้พบหั้งผู้มีน้ำใจและแล้งน้ำใจ และบางครั้งก็รู้สึกกลัวอันตราย โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อขายไปหลายวันและเริ่มมีเงินจากการขายรองเท้ามากขึ้น แต่กระนั้น จากการสัมภาษณ์ชานาอีสานที่มีอาชีพเสริมขายรองเท้า เราก็จะเห็นได้ถึงจิตใจที่เป็นนักสู้ กล้าเดี่ยงกับโอกาสใหม่ๆ ที่มีมาถึง รวมทั้งการมองโลกในแง่ดีของผู้หานบรองเท้าเหล่านี้

“ยาน้ำมันเยอะ บางที่ขายขายรองเท้าได้เยอะ มีเงินติดตัวเยอะ ยายก็กลัวอยู่ กลัวมันมาจี๊มไปล้าน ยามเห็นอยู่มากคนเรานอนไม่รู้ตัว กลัวคนขายาสลบมาให้ดม แล้วปล้นเอาเงิน เพราะมันเคยมีมาก่อน ต้องระวัง ถ้าตอนที่ยังไม่มีเงินก็ไม่กลัวหรอก แต่ถ้าขายรองเท้าได้มาก ก็กลัวเหมือนกัน”

“บางที่ไปขายรองเท้า ยายเอาเงินไป 20 บาทก็มี ไม่ต้องซื้ออะไรหรอก เล้าแก่เข้าเลี้ยงเอง ไปลงขายเจ้าของรถเข้าก็หาข้าวให้กิน กินอิ่มแล้วก็ห่อข้าวไป วันไหนขายดีลืมกินข้าวกินน้ำ ขายเห็นอยู่ ได้เงิน มีกำลังใจ มีแต่อยากสู้ต่อ เจ้าของรถนัดเจอตอนเที่ยง ขายดีจนเจ้าของรถต้องวิงวอนหาเรา”

“การขายรองเท้านี่คิดแล้วมันคุ้ม เพราะว่าเราไม่ต้องลงทุนอะไรทั้งสิ้น มีแต่ลงแรงขายเอา เราขยันขายขยันเดิน เราก็ได้เงินหลาย เรารอแต่กิน รอแต่ขายข้าวไม่ได้ น้ำท่วมแล้วจะรอให้หลังมาช่วยไม่ได้ เราต้องช่วยเหลือตัวเองก่อน”

รายได้จากการไปห้าบรองเท้าขายเฉลี่ยประมาณเที่ยวละ 4,000-5,000 บาทต่อการไป 7 วัน แต่ในช่วงน้ำท่วม ภาระในไร่นามีน้อย และความต้องการเงินมีสูง การไปขายรองเท้าในบางเที่ยวจึงขายไปถึงเที่ยวละ 9 วัน ซึ่งคนห้าบรองเท้าก็สามารถมีรายได้ถึง 6,300 บาทต่อเที่ยว ในช่วงที่น้ำท่วม 2 เดือน รายได้ของผู้ห้าบรองเท้าต่ำประมาณ 12,000 บาทโดยเฉลี่ย ส่วนใหญ่ก็จะเก็บไว้เป็นเงินใช้จ่ายประจำวัน และลงทุนทำนา รวมทั้งซื้อข้าวสารเตรียมไว้สำหรับการบริโภค และใช้หนี้กองทุนหมุนบ้านด้วย แต่หากไม่ประสบกับภาวะน้ำท่วม บางคนก็สามารถนำเงินที่สะสมได้จากการห้าบข้าวไปซื้อรถไถนา หรือตู้เย็นก็มี

โดยสรุป การไปห้าบรองเท้าขายเป็นอาชีพเสริมที่สร้างรายได้ที่ดีแก่ชาวบ้าน แม้ว่าไม่ใช่ทุกคนที่จะสามารถทำงานนี้ได้ ปัจจุบันเล้าแก่และเจ้าของรถยังคงมีความต้องการได้คนห้าบรองเท้าเก่งๆมาทำงานด้วยอยู่เสมอ การสัมภาษณ์ผู้ห้าบรองเท้าได้เปิดเผยให้เห็นถึงจิตใจของชาวนาอีสานที่กล้าเข้าสู่อาชีพใหม่ ที่ไม่คุ้นเคยมาก่อน แม้ว่าจะเป็นงานหนัก และต้องปรับตัวและปรับสภาพจิตใจในด้านอาชีพเป็นอย่างมาก นอกจากนี้ ยังสะท้อนให้เห็นว่า ในการเข้าสู่อาชีพของชาวนาที่กล้ายกเป็นผู้ห้าบรองเท้าก็ต้องมีความตั้งใจและมุ่งมั่น พร้อมที่จะรับภาระความเสี่ยงที่มาพร้อมกับอาชีพนี้ ไม่ใช่แค่การหาเงินเพื่อการอยู่อาศัย แต่เป็นการสร้างรายได้และรายรับให้กับครอบครัว ทำให้ชาวนาสามารถพัฒนาชีวิตและสังคมในท้องถิ่นได้มากยิ่งขึ้น

ผลประโยชน์จากการประกอบอาชีพอย่างเป็นที่พ่อใจของทุกฝ่าย โดยอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัว และความไว้ใจกันเป็นพื้นฐาน ซึ่งเป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ นอกจากราชการค้าขายของผู้ที่มีทุนรองน้อย ก็ยังสามารถอาชีวศึกษาสถาบันทางสังคม เช่น วัด เป็นแหล่งพักพิง ให้ที่พัก ที่หุงหาอาหาร ด้วยค่าใช้จ่ายที่ต่ำ รวมทั้งน้ำใจของคนในถิ่นที่ไปเยือน ที่ยังเข้าใจวิถีชีวิตการต่อสู้ดินแดนของชาวชนบท ทำให้การค้าขนาดเล็กของชาวนาที่เริ่มเข้าสู่อาชีพการเป็นพ่อค้าเป็นไปได้

3.2.3 รับจำจ้างเย็บผ้า

งานรับจำจ้างเย็บผ้ามีคนทำเป็นส่วนน้อย เพราะเป็นงานที่ต้องใช้เวลาและฝีมือ และต้องมีจักษรเย็บผ้า การเย็บผ้าแบบที่บ้านหนองลายจะทำในลักษณะที่มีนายจ้างงานมาส่งให้ที่บ้าน ได้ค่าจ้างเฉลี่ยตัวละ 16 บาท โดยจะเย็บได้ประมาณวันละ 20 ตัว มีรายได้ประมาณ 320 บาท ต่อวัน หรือประมาณ 9,000-9,600 บาทต่อเดือน การจะทำงานให้ได้เงินมากหรือน้อยก็แล้วแต่ เวลาและความขยันของแต่ละคน ผ้าที่นายจ้างนำมาให้เย็บเป็นผ้าฝ้ายซึ่งนายจ้างรับซื้อมาจาก หมู่บ้านที่ทอผ้าฝ้ายแล้วนำมาให้ชาวบ้านหนองลายเย็บ ส่วนใหญ่ผู้ที่ทำงานเย็บผ้าถือว่ามีรายได้ดี และมักมีเงินเก็บสะสม

3.2.4 รับจำทัวไบในเมืองใกล้ๆ

การออกไปรับจำในเมืองขอนแก่น ซึ่งตั้งอยู่ไม่ไกลนักเป็นที่นิยมในหมู่ผู้ที่ไม่มีภาระเรื่อง การดูแลบ้าน ทำนา เลี้ยงสัตว์ หรือจับปลา การหางานส่วนใหญ่จะได้ข้อมูลจากญาติพี่น้อง งานที่ทำส่วนใหญ่เป็นงานประเทกกรรมกรก่อสร้าง หรือลูกจ้างตามร้านค้า รายได้ประมาณวันละ 120-130 บาท ส่วนใหญ่ที่ไปทำงานแบบนี้มักไปพักอยู่ในเมือง และกลับบ้านประมาณ 2-3 เดือนต่อครั้ง ส่วนใหญ่ที่ไปทำงานเป็นลูกจ้างตามร้านค้าจะสามารถเก็บเงินใช้หนี้ หรือเก็บเงินมาลงทุนทำนาได้ เพราะนายจ้างจะออกค่ากินอยู่ให้ทั้งหมด

3.3 การประกอบกิจการอิสระ

ในปัจจุบัน การประกอบกิจการอิสระในหมู่บ้านหนองลายเริ่มมีมากขึ้น ที่สำคัญได้แก่ การรับเหมาสร้างบ้าน การทำกิจการบริการดูดส้วม การรับสีข้าวเปลือกออกจากโรง

3.3.1 การรับเหมาสร้างบ้าน

ชาวบ้านหนองลายประมาณ 7 ครัวเรือนที่รวมกลุ่มกันรับเหมาสร้างบ้าน บ้านที่รับเหมาสร้างมีทั้งบ้านชั้นเดียวและ 2 ชั้น บ้านปูนชั้นเดียวราคา 27,000 บาท บ้านสองชั้นราคา 47,000 บาท ค่าจ้างนี้เป็นค่าแรงเท่านั้น วัสดุต่างๆ ผู้ว่าจ้างจะต้องเป็นผู้จัดหา ในช่วง 2 เดือนที่น้ำท่วม

ช่างกลุ่มนี้ได้รับเหมาสร้างบ้านรวม 2 หลัง เงินค่ารับเหมาที่ได้มาจะนำมาราบบ่อกัน เพราะฝีมือ และความสามารถของช่างในกลุ่มนี้เท่าๆกัน และช่างทุกคนต้องเก่งทุกด้าน การสร้างบ้านหนึ่ง หลังจะใช้เวลาประมาณ 20-30 วัน แต่ถ้าผู้ว่าจ้างติดขัดเรื่องเงินชื้อวัสดุก่อสร้าง งานก็อาจจะล่าช้าไปกว่านี้ ส่วนใหญ่ช่างกลุ่มนี้จะรับงานเฉพาะในหมู่บ้านเท่านั้น เพราะมีภาระรับผิดชอบที่บ้านไว่นา หรืองานส่วนรวมของหมู่บ้าน เช่นเป็นกรรมการต่างๆ ทำให้ไม่สามารถเดินทางไปรับเหมา งานไกลๆได้

3.3.2 การทำกิจการบริการดูดส้วม

บ้านหนองลายมี 2 ครัวเรือนที่ทำกิจการรับดูดส้วม ซึ่งต้องมีเงินลงทุนซื้อรถดูดส้วม โดยออกไปบริการตามหมู่บ้านทั่วทั้งเขตอำเภอ คิดค่าบริการท่อละ 50 บาท การออกไปแต่ละครั้งจะมีค่าใช้จ่ายเป็นค่าน้ำมันประมาณ 100-150 บาท การออกไปแต่ละครั้งมีผู้ติดรถไปประมาณ 2 คน คือคนขับและผู้ช่วย ซึ่งเป็นแรงงานในครัวเรือนไม่ต้องมีภาระจ้าง ทั้ง 2 ครัวเรือนที่มีรถดูดส้วมจะเป็นการออกไปทำงานของพ่อค้าลูกชายนั่นที่น้ำท่วม ซึ่งเป็นคุณฝันจะมีผู้ต้องการใช้บริการมาก ต้องออกทำงานแต่เช้า มีรายได้เฉลี่ยวันละ 500 บาท รายได้ต่อเดือนเฉลี่ยประมาณ 10,000-15,000 บาท

สรุป

จากการนับบ้านหนองลายที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นได้ว่า เมื่อประสบกับภาวะวิกฤต ครอบครัวชาวนาอีสานต่างพยายามดันรุนเรื่องอาชีวิตรับดูดทุกวิถีทาง ที่สำคัญคือการมองหาโอกาสใหม่ในสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป โดยอาศัยภูมิความรู้ ทักษะและความชำนาญที่มีมาแต่เดิมไปใช้ประโยชน์จากทุนธรรมชาติ อันเป็นวิสัยของเกษตรกร ในกรณีของบ้านหนองลาย โอกาสที่เปิดขึ้นใหม่จากอุทกวัยซึ่งทำให้ชาวนาต้องสูญเสียข้าวที่ปลูกไว้ในไวน้ำ ก็คือการทำประมง จับปลา และทำปลาร้าข้ายและแลกข้าว และในขณะเดียวกัน เนื่องจากในระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน ระบบตลาด มีความสำคัญมากยิ่งขึ้น ซึ่งก็เป็นอีกช่องทางหนึ่งที่ชาวนาจะเข้าไปใช้ประโยชน์ได้ ชาวนาหลายคนเริ่มปรับตัวสู่อาชีพการเป็นพ่อค้าแม่ค้ารายย่อย ทำการรับซื้อและขายผลผลิตทางการเกษตรต่างๆ เป็นแม่ค้าขายข้าว แม่ค้าขายปลา บางคนก็ขายเป็นพ่อค้าแม่ค้าขายรองเท้า เป็นต้น การรับจ้างทั้งในและนอกการเกษตรก็เป็นอีกทางเลือกหนึ่ง ซึ่งในส่วนตัวของชาวบ้านแล้วเป็นอาชีพที่ใช้แต่การลงแรง ไม่ต้องมีการลงทุน จึงไม่มีความเสี่ยงใดๆ

นอกจากการปรับตัวให้เข้ากับธรรมชาติและระบบตลาดแล้ว สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งจะไม่กล่าวถึงไม่ได้เลยคือ คือความสำคัญของทุนทางสังคมที่มีต่อชีวิตและการปรับตัวของ

ชาวนา จากที่บรรยายมาในตอนต้น จะเห็นได้ว่า กิจกรรมทางเศรษฐกิจของชาวนาส่วนใหญ่ ล้วนต้องอิงกับภูมิพื้นท้องและเพื่อนบ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในภาวะวิกฤต ระบบการซ่วยเหลือพึ่งพิงระหว่างกันยิ่งปรากฏชัดเจนขึ้น การออกไปหาปลาสำลี ต้องออกไปกันเป็นกลุ่ม เพื่อที่จะช่วยเหลือกันได้ เมื่อจับปลามาได้มาก หากขายปลาสดหรือปลาร้าโดยการ “ฝาก” ภูมิพื้นท้องเพื่อนบ้านไปขาย ย่อมได้ราคาดีกว่าการขายปลาให้แก่แม่ค้า แม่ค้าที่เอาปลาและผลผลิตทางการเกษตรไปขายที่ตลาดในอำเภอ ก็ยังสามารถเอาปลาของตนไปขายแลกเป็นข้าวจากลูกค้าได้ และย่อมได้ข้าวมากินกว่ามูลค่าจริงของปลาที่เอาไปแลก เนื่องจากลูกค้าก็ต้องคิดว่าชาวนาหรือแม่ค้าเปลี่ยนที่พัฒนาตัวเองมาจากการเป็นชาวนา จึงเข้าใจในความยากลำบากของเพื่อนชาวนาที่ประสบอุทกภัย และมีวัฒนธรรมร่วมกันของชาวนาที่จะต้องช่วยเหลือกันในภาวะวิกฤต โดยเฉพาะอย่างยิ่ง มีความเข้าใจในวัฒนธรรมการแลกข้าวเป็นอย่างดี จะเห็นได้ว่า มีชาวนาเป็นจำนวนมากที่ได้อาศัยการแลกข้าว หรือการหยิบยื่นข้าวจากภูมิพื้นท้อง เสียเงล็อกในท้องถิ่นใกล้ๆ โดยเอาปลาเป็นประกัน ทำให้สามารถมีข้าวบริโภค และมีพันธุ์ข้าวปลูก ทำให้ชาวนาเหล่านี้สามารถนำพาชีวิตของตนและครอบครัวผ่านความยากลำบากไปได้ โดยแทบไม่ได้รับความช่วยเหลือใดๆจากภาครัฐ

กรณีที่ 4 سانสัมพันธ์ของทุนชุมชนในยุคเศรษฐกิจเพื่อการค้า การปั้นครกที่บ้านนาดี จังหวัดนครพนม

การปั้นครกที่บ้านนาดี จ.นครพนม เป็นมรดกทางความรู้และทักษะที่ตกทอดมาจากอดีต ในพื้นที่ของหมู่บ้านนาดีที่มีแหล่งดินเหนียวที่มีคุณภาพดีขนาดใหญ่ และชาวบ้านรู้จักวิธีปั้นครกมานานแล้วนับแต่บรรพบุรุษ มีเชื้อเดิมเป็นที่รู้จักกันดีในเขตนี้ว่า สามารถปั้นครกได้มีคุณภาพดี แข็งแกร่ง ไม่แตกง่าย ถึงขนาดที่เรียกว่า “บันдинให้เป็นหิน” ด้วยเหตุนี้ ครกจากที่นี่จึงเป็นที่ต้องการของผู้บริโภคและพ่อค้า ระบบการผลิตครกจำต้องใช้แรงงานมากในช่วงการเผา คือต้องมีการควบคุมดูแลไฟในเตาให้มีอุณหภูมิที่เหมาะสมอย่างต่อเนื่องตลอดวันและตลอดคืนเป็นเวลา 5-6 วันในการเผาแต่ละรุ่น ทำให้ระบบการซ่อมแซมเหลือกันในการผลิตยังคงทำงานอยู่มาจนถึงปัจจุบัน เป็นทุนทางสังคมที่สำคัญ เป็นพื้นฐานที่ทำให้ชาวบ้านนาดีสามารถร่วมกันกำหนดราคากลางของครกในหมู่บ้าน โดยพ่อค้าที่มารับซื้อครกไม่สามารถใช้วิธีการตัดราคากลางได้ อาจถือได้ว่า เป็นตัวอย่างที่ดีของการการผลstanทุนชุมชนที่สำคัญอันได้แก่ ทุนความรู้ ทุนทรัพยากรธรรมชาติ และทุนสังคม นับเนื่องจากอดีตมาจนปัจจุบัน

บริบทชุมชนบ้านนาดี

บ้านนาดีเป็นชุมชนของชาวไทยถื้อ ตั้งอยู่ในจังหวัดนครพนม เป็นชุมชนเก่าแก่มีอายุประมาณ 200 ปี ปัจจุบันมีประชากร 674 คน 163 หลังคาเรือน ที่ตั้งหมู่บ้านนับว่าเป็นพื้นที่อุดมสมบูรณ์ คือมีหนองน้ำสาธารณะขนาดใหญ่ ขนาดประมาณ 1400 ไร่ เป็นหนองที่มีน้ำตลอดทั้งปี เป็นน้ำที่ไหลมาจากลักษณะห้วย ซึ่งมีทางน้ำต่อไปยังแม่น้ำโขง แต่มีจังหวะคือในยามน้ำหลากในเดือนสิงหาคม-กันยายน น้ำจากแม่น้ำโขงจะไหลย้อนขึ้นมาตามห้วย ทำให้น้ำในหนองมีระดับสูงขึ้นจนท่วมทางเข้าหมู่บ้าน ต้องใช้เรือท่องเที่ยวในการเดินทาง และบางปีน้ำจะท่วมนาข้าวเสียหายด้วย นอกจากหนองน้ำขนาดใหญ่ก็ยังมีหนองน้ำขนาด 100 ไร่อีกหนึ่งแห่ง นอกจากมีแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์แล้ว หมู่บ้านนี้ยังตั้งอยู่ใกล้พื้นที่สาธารณะขนาดใหญ่ ซึ่งเดิมเคยเป็นป่าที่ชาวบ้านเข้าไปเก็บ ล่า หาอาหารได้ แต่ปัจจุบันได้มีชาวบ้านนาดีเข้าไปจับจองพื้นที่บางส่วนมาใช้ประโยชน์เป็นที่ที่บ้าน ทำสวนสับปะรด และสวนยางพาราประมาณ 1820 ไร่ คงเหลือพื้นที่สาธารณะประมาณ 1000 ไร่ ลักษณะดินของหมู่บ้าน เป็นดินที่ชาวบ้านเรียกว่า “ดินขี้มอด” เป็นดินปนทราย เนื้อดินมีสีดำ ร่วนซุย เหมาะสมแก่การเพาะปลูก พบรากบวบน้ำป่าดอนและพื้นที่ทำสวน (สับปะรด ยางพารา) ในปัจจุบัน สวนดินที่อยู่บริเวณน้ำจะเป็นดินแดง ปนดินเหนียวมีกรวดผสมอยู่ด้วย ไม่เหมาะสมแก่การเพาะปลูก ชาวบ้านใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์สาธารณะของหมู่บ้าน แต่ลักษณะป่าประมาณ 1 เมตรจะเป็นดินเหนียว ชาวบ้านสามารถนำดินเหล่านี้มาทำเครื่องปั้นดินเผา จนกลายเป็นอาศีพที่สำคัญของหมู่บ้าน

อาชีพที่สำคัญของชาวบ้านนาดีคือการทำนา ปลูกสับปะรด ปลูกยางพารา ทำเครื่องปั้น ดินเผา และทำปะรัง นอกจากรสีเมืองที่ทำกันเป็นส่วนน้อยได้แก่ ค้าขาย รับจำจง และรับราชการ (ตาราง 2.4) สำหรับการทำนาจะ ทำกันทุกครัวเรือน เป็นการทำนาปี มีพื้นที่ทำนาทั้งหมด 400 ไร่ อยู่ในเขตที่ดอนใกล้ป่าและที่ลุ่มใกล้หนองน้ำ นาที่ลุ่มประมาณ 400 ไร่ ถูกน้ำท่วมไม่ได้ผลผลิตติดต่อกันมา 3 ปีแล้ว แต่ชาวบ้านจะมีที่นาในที่ดอนด้วย ข้าวที่ปลูกจะมีทั้งข้าวเจ้าและข้าวเหนียวประมาณครึ่งต่อครึ่ง ข้าวเหนียวจะปลูกไว้บริโภคเป็นหลัก ส่วนข้าวเจ้าจะปลูกข้าวหอมมะลิ 105 เพื่อขาย

สำหรับการทำสวนสับปะรดนั้น ปลูกกันประมาณ 140 ครัวเรือน มีเนื้อที่ปลูกสับปะรดประมาณ 2,000 ไร่ แต่เดิมชาวบ้านนาดีทำนา ทำปะรัง และบ้านเครื่องบ้านดินเผาเป็นอาชีพหลัก เพิ่งมาปลูกสับปะรดเมื่อประมาณ พ.ศ. 2509-2530 นี้เอง โดยมีชาวบ้านรายหนึ่งทดลองนำสับปะรดมาปลูกที่บริเวณชายป่า ปรากฏว่าได้ผลผลิตดี มีรสมหาน้ำจิ้น จึงเพิ่มพื้นที่ปลูกมากขึ้น และน้ำไปขายในตลาดในตัวอำเภอ ชาวบ้านรายอื่นๆ จึงเอาอย่างบ้าง จนขยายไปทั่วหมู่บ้าน มีพื้นที่ดินที่ปลูกสับปะรดเป็นประจำ กล้ายเป็นอาชีพหลักของหมู่บ้านและตำบล สับปะรดที่ปลูกเป็นสับปะรดพันธุ์ปัตตาเวีย นอกจากการปลูกสับปะรด ยังมีการปลูกยางพารา ซึ่งเริ่มมาประมาณ 10 ปี โดยการส่งเสริมของเกษตรอำเภอ แต่ชาวบ้านไม่เนี่ยมปลูก มีผู้ปลูกต่อเนื่องมาถึงปัจจุบันเพียง 1 ครัวเรือนเท่านั้น ต่อมาในพ.ศ. 2541 ได้มีการส่งเสริมจากทางการอีกเป็นรอบที่สอง โดยชาวบ้านจะได้รับพันธุ์ต้นยางพาราและปุ๋ยเคมีฟรี ครัวนี้มีผู้ปลูกเพิ่มขึ้นประมาณ 15 ครัวเรือน แต่ก็มีพื้นที่ปลูกประมาณ 100 ไร่ เท่านั้น เนื่องจากชาวบ้านยังไม่มั่นใจเรื่องผลผลิต แต่เมื่อเกษตรกรรายแรกที่ร่วมโครงการสามารถก็ได้ (ต้นยางจะใช้เวลาประมาณ 4 ปีจึงจะกรีดออกน้ำยางได้) และมีตลาดรับซื้อยางคือองค์การส่งเคราะห์ผู้ทำสวนยางเข้ามารับซื้อน้ำยางสดและยางแห้งถึงหมู่บ้าน ชาวบ้านจึงเริ่มรู้สึกว่ายางเป็นพืชเศรษฐกิจที่น่าสนใจ แต่เนื่องจากยางเป็นพืชที่ต้องมีการลงทุนสูงในครั้งแรกในการซื้อพันธุ์และปุ๋ย ผู้ที่สนใจจึงรอจังหวะที่ทางการจะเข้ามาส่งเสริมในรอบต่อไป

ตารางที่ 2.4 อาชีพของครัวเรือน

อาชีพ	จำนวนครัวเรือน	ร้อยละของครัวเรือน
ทำนา	163	100

ทำไร่สับปะรด	140	85.9
ทำสวนยางพารา	15	9.2
ทำเครื่องปั้นดินเผา	64	39.3
ประมงเพื่อขาย	5	3.1
เลี้ยงสัตว์ (ควาย หมู)	15	9.2
ค้าขาย (ร้านค้า, เร่ขายสินค้า)	10	6.1
รับจำนำ	15	9.2
รับราชการ (เจ้าหน้าที่สาธารณสุข 1 ทหาร 1 ครู 3)	5	3.1

ตารางที่ 2.5 ระยะเวลาในการประกอบอาชีพ

การประกอบอาชีพ	มค	กพ	มีค	เมย	พค	มิย	กค	สค	กย	ตค	พย	ธค
ทำนาปี												
ทำสวนสับปะรด												
กวาดยางพารา												
ทำเครื่องปั้นดินเผา												
รับจำนำดำเน												
รับจำนำเกี่ยวข้าว												
รับจำนำกวาดยางพารา												
จับปลา												
ขายของป่า												

การทำเครื่องปั้นดินเผา

การทำเครื่องปั้นดินเผาเป็นมรดกทางความรู้ที่สำคัญของชาวบ้านน้ำดี ไม่มีใครรู้ว่าทำกันมาแต่เมื่อใด รู้แต่ว่าพ่อเกิดมาก็เห็นพ่อแม่ทำแล้วมีพ่อแม่พ่อทำหรือสอนให้ทำ โดยการชุดเอกสารนี้เนี่ยจะบริเวณริมหนองน้ำของหมู่บ้านมาปั้นและเผาในเตาที่สร้างด้วยดินเหนียว กัน ในอดีตจะปั้นเป็นไฟปากกว้าง ไหอิ่ง และแอง ปั้นไว้ใช้เอง และไว้สเปลาร้าไปแลกข้าว เนื่องจากนาที่หมู่บ้านนี้จะถูกน้ำท่วมข้าวเสียหายเป็นประจำ แต่เมื่อปัจจุบันแล้ว จึงมีการจับปลาทำปลาร้าใส่ไฟไว้ไปแลกข้าว จนมีคำกล่าวว่า “ไฟปลาเดกแลกนาท่ง (ทุ่ง)” ต่อมามีการขายให้โดยเฉพาะ โดยแบกไปขายให้

พ่อค้าชาวญี่ปุ่น และต่อมาก็มีพ่อค้าจากตลาดในตัวเมืองมารับซื้อ แต่ในการปั้นขายซึ่งน้ำเกี๊ยวยังปั้นทั้งครกและไห จนกระทั่งเมื่อประมาณ 5-6 ปีที่ผ่านมา จึงได้มีการเปลี่ยนมาปั้นครกเป็นหลัก เพราะครกเป็นที่ต้องการของตลาดมากกว่า การปั้นครกยังประยัดเนื้อที่ในเตา นอกจากนี้ เวลาเผาอัตราส่วนของครกที่แตกยังมีน้อยกว่าไหอีกด้วย

สำหรับการทำเตาน้ำเกี๊ยวยังมีการปรับเปลี่ยนไปเพื่อแก้ไข คือในอดีตการเผาจะใช้วิธีดูดดินเป็นไฟร้อนแล้วเผาอยู่ได้ดี แต่ปัจจุบัน เมื่อมีความต้องการสินค้ามากขึ้น จึงมีการก่อติดน้ำมันเป็นเตาขนาดใหญ่ สามารถเผาครกได้ครั้งละประมาณ 2,000 ใบ โดยชาวบ้านประมาณ 7-8 ครัวเรือน จะรวมกลุ่มกันสร้างเตาและหมุนเวียนกันนำครกที่ปั้นเสร็จแล้วเข้าไปเผา การปั้นจะแยกกันปั้น และครกที่เผาออกมาก็จะเป็นของครัวเรือนที่ปั้น แต่จะลงแขกซวยกันเวลาเผา การเผาแต่ละรุ่น จะใช้เวลา 5 วันและปล่อยให้เย็นอีก 2 วัน ระหว่างการเผาจะต้องคอยเฝ้าดูแลใส่ฟืนในเตาตลอด เพราะถ้าฟืนน้อย ครกที่เผาออกมายังเป็นสีขาว ไม่เป็นสีดำ และครกที่เป็นสีขาวจะขายไม่ได้ราคาดังนั้น แม้ต่อนกลางคีนก็ต้องมีคนเฝ้าอยู่หน้าเตา 2 คน โดยเจ้าของครกจะเป็นฝ่ายจัดหาอาหารเลี้ยง และไม่มีการจ่ายค่าจ้าง การเผาครกจะเผาในช่วงถดถ卜 คือหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จในเดือนธันวาคมไปจนถึงเดือนเมษายน แต่ละครัวเรือนจะเตรียมปั้นครกไว้รอเข้าเตา มีการจัดลำดับกันไว้ว่าใครจะมาครกเข้าเผา ก่อนหลัง ระยะเวลาในการปั้นอาจกินเวลาตั้งแต่ 1 เดือนถึง 3 เดือน ในแต่ละปีครัวเรือนหนึ่งอาจจะเผาครกได้อย่างต่อต้า (ครั้ง) แต่ถ้าขยันและมีแรงงานมาก ก็อาจจะได้ถึง 3-4 เตา

“จัดคิวภัณฑ์ไปเรื่อยๆ ซวยกัน ถ้าครองลง (เผา) ก็จะต้องซวยกันในกลุ่ม ผมเป็นคิวที่ 4 กลางคีนก็ต้องไปอยู่เวียนไปบนอนอยู่ที่นั่น 2 คน”

“เตานี่ได้ประมาณ 2,000 ลูก ต้องซวยกัน ไม่ซวยไม่ได้ ไม่ได้คิดค่าแรง แต่ซื้ออาหารไปให้กิน--คนที่ลงเตาเป็นคนจ่ายค่าอาหาร เหล้า บุหรี่ ลักษณะลงแขก”

“ตอนเอกสารลงเตาจะคุยกันได้เต็มที่ เพราะได้กินข้าวด้วยกัน นอนด้วยกัน 2 คืน ใส่ฟืนตลอด ถ้าฟืนน้อยก็ใส่หันที่ ดีมสุรา สูบบุหรี่คุยกัน คุยสัพเพเหรไปเรื่อยๆ”

ในการผลิตครกแต่ละเตา ซึ่งจะได้ครกประมาณ 2,000 ใบนั้น ผู้ผลิตจะต้องลงทุนประมาณ 5,000-10,000 บาท ขึ้นอยู่กับว่ามีการจ้างแรงงานและการซื้อปัจจัยการผลิตมาก

น้อยเพียงใด การลงทุนที่มากที่สุดคือค่าฟืน รองลงมาได้แก่ค่าจ้างชุดดิน ขันดิน นวดดิน และค่าอาหารทั้งที่เลี้ยงคนที่มาลงแขกและที่กินในครัวเรือน ซึ่งชาวบ้านจะคิดรวมเข้ามาเป็นค่าใช้จ่ายด้วย เพราะในยามที่เร่งปั้นและเผา จะต้องใช้วิธี "ซื้อกินตลอด" ไม่ได้ทำกินหรือไปหาเก็บล่ามากิน สำหรับครกที่ปั้นขายจะมีขนาดต่างๆกัน ได้แก่

ครกตีอก ราคาใบละ 10 บาท

ครกตีก ราคาใบละ 12 บาท

ครกจั่น ราคาใบละ 14 บาท

ครกใหญ่ ราคาใบละ 18 บาท

โดยเฉลี่ยจะขายครกได้เตาละ 20,000 บาท คิดเป็นกำไรเตาละ 10,000-15,000 บาท ซึ่งถ้าสามารถปั้นได้เร็ว และเผาได้หลายเตา (ครั้ง) ก็จะได้กำไรมากขึ้นไปตามลำดับ

เพื่อให้เข้าใจถึงรูปแบบการใช้แรงงานและการลงทุนในการผลิต จะขอยกตัวอย่างการผลิตครกของครอบครัวนายทองใบ (นามสมมุติ) อายุ 46 ปี ในครัวเรือนมีนายทองใบ ภรรยา และบุตรชายหนึ่ง หญิงหนึ่ง กำลังเรียนอยู่ชั้นมัธยมทั้งสองคน

“ปีหนึ่งปั้นครกเข้าเตาเผาได้ประมาณ 3 ครั้งๆละประมาณ 2,000 ลูก ขายได้เงินประมาณ 60,000 บาทต่อปี แต่ก็ต้องจ่ายค่าฟืน ค่าดิน ค่าลูกนองนวดดินให้ ตอนเข้าดินขึ้นมาต้องตากแดดให้แห้ง แล้วนำมาเซ็น้ำให้เปื่อย เพื่อมานวดโดยแช่ในไหประมาณ 2 ชั่วโมง แล้วก็นวด ต้องใช้แรงมากๆ เลยจ้างเขามานวดให้ เนพะคนหนุ่มเท่านั้น---เสาร์อาทิตย์ลูกก็มาช่วยนวดดิน ตื่นขึ้นมาก็ช่วยนวดดินก่อนที่จะไปโรงเรียนแต่ก็เสียค่านวดดินเหมือนเดิม เพราะนวดคนเดียวไม่พอ ต้องใช้คนนวดเพิ่มอีก---เตาหนึ่งใช้ดินสิบล้อรถไถเดินตาม เราก็ไม่ต้องจ้างขัน ได้แต่จ้างชุด ขันเอง---ถ้าคนไม่มีรถก็ต้องได้จ้างทุกอย่าง ทำให้รายจ่ายเพิ่มขึ้นมาก---ค่าจ้างนวดจ้างเป็นเตา จ้างค่าฟืน 5,000 บาท ค่าคนนวดอีก 5,000 บาท จะมีเงินเหลือ (กำไร) ประมาณ 10,000 บาทต่อเตา”

สำหรับการขายครกที่ผลิตได้แล้ว จะมีพ่อค้ามารับซื้อที่หมู่บ้าน เป็นการซื้อขายที่ทำกันมานาน แต่ละเตา ก็จะมีพ่อค้ารับซื้อที่คุ้นเคยกัน มีการจับจองสินค้าข้ามปี และเมื่อเผาเสร็จเอกสารออกจากเตา ชาวบ้านก็จะโทรสัพท์แจ้งพ่อค้าให้มาซื้อครกได้ ในสมัยก่อนจะมีการวางแผนมัดจำล่วงหน้า แต่ปัจจุบันไม่จำเป็นต้องมีการวางแผนมัดจำ เพราะติดต่อกันมาก่อนจนเชื่อกัน ชาว

บ้านจะไม่ขายครกให้พ่อค้าคนอื่น เพราะต้องการรักษาสายสัมพันธ์ที่ดีไว้ แต่ถ้ามีคนมาขอซื้อใบสองใบเอาไปใช้เอง ก็จะขายให้ได้ เพราะเป็นการซื้อไปใช้ ไม่ใช่การซื้อไปขาย

ประเด็นที่นำสนใจในระบบการซื้อขายครกที่บ้านนัดคือ ชาวบ้านเป็นคนกำหนดราคาเอง และจะเป็นราคาเดียวกันทั้งหมู่บ้าน แม้ว่าจะมีเตาเผารวมถึงประมาณ 9 เตา (และเตาครอบครัวอีก 2-3 เตา ซึ่งเป็นครอบครัวใหญ่) และครกจะหยอดออกสู่ตลาดในช่วงระยะเวลา 4 เดือน อย่างไรก็ตาม ถ้าครกไม่ได้คุณภาพ คือมีสีขาว บางที่พ่อค้าก็จะไม่รับซื้อ หรือซื้อในอีกราคาหนึ่ง แต่ก็เป็นสิ่งที่ชาวบ้านยอมรับได้ เพราะรู้ว่าเป็นครกที่ไม่ได้มาตรฐาน เพราะใช้ฟืนน้อยไป พ่อค้าที่เป็นเจ้าประจำจะมาจากการจังหวัดหนองคาย นอกจากนี้ ยังมีที่มาจากการวิถีอีกด้วย และสกัดน้ำด้วย

“พ่อค้าเขาจะมีลูกค้าประจำ เขา(พ่อค้า) ตามกันมาต่อๆ ว่าครกอยู่ที่ไหน แล้วเขาก็จะมาซื้อกับชาวบ้าน ซื้อประมาณพันลูกแต่ละรอบ และมาหลายรอบ จนคนปั้นเลิกปั้น พ่อค้าจึงเลิกซื้อ มารับເเอกสารโดยถึงหมู่บ้าน”

“คนที่ทำไม่เคยเอาไปขาย มีแต่แม่ค้าในหมู่บ้านเข้าซื้อไปขายต่อที่ตลาดก็มี ไปส่งที่ร้านที่อำเภอ ก็มี และที่ตลาดในอำเภอมาซื้อที่นี่ก็มี---เวลาขายไม่ได้ขายแข่งกัน ราคาเท่ากัน เราเป็นคนกำหนดราคาเอง ไม่เหมือนสับปะรด เพราะสับปะรดพ่อค้าคนกลางเป็นคนกำหนดราคา”

จากการที่บ้านนัดมีซื้อเสียงในการปั้นครก และชาวบ้านมีความขยันขันแข็ง และมีการรวมกลุ่มแบบไม่เป็นทางการเป็นพื้นฐานอยู่แล้ว ทำให้มีหน่วยราชการต่างๆเข้ามาสนับสนุนอย่างต่อเนื่อง เช่น สำนักงานพัฒนาชุมชนก็ได้มาสนับสนุนให้มีการจัดตั้งเป็นกลุ่มอาชีพ ชื่อ “กลุ่มผู้ผลิตเครื่องปั้นดินเผา” มีสมาชิกทั้งสิ้น 64 คนเรือน มีกรรมการบริหารกลุ่มรวม 9 คน มีกิจกรรมที่สำคัญคือการพัฒนาฝีมือและผลิตภัณฑ์ การหาตลาดให้สมาชิก และการกำหนดราคาเครื่องปั้นดินเผาให้เป็นราคาเดียวกัน นอกจากนี้ กลุ่มยังได้รับการสนับสนุนงบประมาณจากองค์กรบริหารส่วนตำบล เป็นทุนให้ยืมจำนวน 100,000 บาท โดยให้ส่งคืนปีละ 20,000 บาท เป็นเวลา 5 ปีไม่มีดอกเบี้ย ซึ่งกลุ่มก็ได้นำเงินจำนวนนี้มาเป็นทุนหมุนเวียนซื้อผลิตภัณฑ์จากเตาของสมาชิกเก็บไว้รอพ่อค้าจากต่างจังหวัดมาซื้อ โดยกลุ่มจะขายให้พ่อค้าโดยคิดราคาเพิ่มไปละ 1 บาท กำไรที่ได้รับ ก็จะนำมาปันผลให้แก่สมาชิกต่อไป สำหรับพ่อค้านั้น ก็จะซื้อจากสินค้าตรงชาวบ้านก่อน พอกลืนค้าหมดจึงไปซื้อจากกลุ่ม

เมื่อเงินกองทุนหมุ่บ้านและชุมชนเมืองเข้ามาที่หมู่บ้าน จึงมีคนบางคนที่คิดว่า เงินส่วนนี้ น่าจะเก็บไว้เป็นกองกลางสำหรับซื้อครรภากาชาดบ้าน และขายต่อให้ฟอร์ค้า ซึ่งจะทำให้เงินทุนมี การ梧กอย่างรวดเร็ว และจะเป็นการเพิ่มอำนาจต่อรองของผู้ผลิตครรภ์ด้วย เช่น สามารถต่อ รองให้ฟอร์ค้าซื้อครรภ์ได้ทั้งหมด โดยไม่ต้องคัดครรภากาชาดออก แต่อย่างไรก็ตาม แนวคิดนี้ไม่สามารถ ทำให้สำเร็จได้ เนื่องจากครัวเรือนที่ไม่ได้บันครรภ์มีเป็นจำนวนมาก ซึ่งต้องการใช้เงินไปทำการ อย่างอื่น และยังเป็นการขัดกับระบบที่บังคับกองทุนอีกด้วย แต่อย่างไรก็ตาม เมื่อกองทุนเข้าไปที่สอง ก็ ปรากฏว่า ได้มีชาวบ้านสองกลุ่มที่เป็นกลุ่มเตาเดียวกัน ใช้วิธีการกู้เงินครัวเรือนละ 10,000 บาท (หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านใหญ่ มีคนต้องการกู้เงินมาก ดังนั้น วงเงินกู้สูงสุดที่สามารถกู้ได้คือครัว เรือนละ 10,000 บาท ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าเป็นจำนวนที่น้อยเกินไป และขายครรภ์เพียง 1 เตา ก็ สามารถใช้หนี้ได้แล้ว) และนำไปรวมให้ครัวเรือนหนึ่งลงทุนซื้อครรภ์น้ำเตาไปขายเอากำไรจากพ่อ ค้า กำไรที่ได้ส่วนหนึ่งก็นำมาแบ่งให้คนอื่น ชาวบ้านอธิบายว่าเป็นการ “ทำแบบเล่นแชร์” (ผู้ที่มี อาชีพปลูกสับปะรดก็มีการทำแบบนี้เช่นกัน แต่จะเอาเงินไปซื้อรถไถเดินตามซึ่งราคากันละ ประมาณ 40,000 บาท) รวมกันก็เห็นว่าเป็นการไม่คิดกู้ระหว่างบ้าน เพราะเป็นข้อตกลงระหว่าง สมาชิกกันเอง เป็นการแก้จุดอ่อนที่วงเงินกู้น้อยเกินไป การจะทำเช่นนี้ ทำให้กลุ่มเตาที่เดิมรวม กันเพื่อการผลิตเท่านั้น ได้ก้าวไปสู่การร่วมกันค้าขายด้วย โดยมีการแบ่งปันผลประโยชน์แบบ ถ้อยที่ถ้อยอาศัย ซึ่งจะเกิดขึ้นไม่ได้โดย หากปราศจากความไว้วางใจกันเป็นพื้นฐาน จึงนับได้ว่า ทุนทางสังคมของชุมชน ได้ทำให้สมาชิกสามารถปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าได้เป็น อย่างดี โดยมีการค้ายาเรียนรู้ และใช้ประโยชน์จากโอกาสที่สถานการณ์อำนวยให้

อีกประเดิมหนึ่งที่ผู้วิจัยขอกล่าวถึงคือเรื่องของทุนความรู้ จะเห็นได้ว่า ชาวบ้านในกลุ่ม นั้นมีความรู้และทักษะในเรื่องการทำเครื่องปั้นดินเผาอย่างดี และสามารถปรับเปลี่ยนรูปแบบ ของผลิตภัณฑ์ให้สอดคล้องกับการใช้สอยและสถานการณ์ที่เปลี่ยนไป จากการปั้นไฟปลาไว้เพื่อ การแปรรูปอาหารนำไปแลกข้าว มาเป็นการปั้นไฟเพื่อการค้าโดยตรง และมาเป็นการปั้นครรภ์ใน ปัจจุบัน นอกจากนี้ ยังมีการปรับเปลี่ยนในเรื่องเตาเผาให้เหมาะสมกับการเผาเพื่อการค้าจำนวนมาก ความสามารถในการสะสม ถ่ายทอด และสร้างความรู้ใหม่ ทำให้การปั้นครรภ์ที่บ้านนัดยังมี ความหมายต่อชีวิตของชาวบ้านสืบเนื่องมาจนปัจจุบัน ชาวบ้านสามารถเลือกที่จะรับและไม่รับ ความรู้บางอย่างที่ทางราชการมาส่งเสริม ความรู้ที่รับมาปรับใช้ ดือการทำเตาเผา ส่วนความรู้บาง อย่างที่ชาวบ้านประเมินดูแล้วว่าไม่เหมาะสม เช่น ทางราชการมาแนะนำให้ทำเครื่องเคลือบดินเผา แบบใหม่กร แต่ปรากฏว่าได้คุณภาพไม่ดี และขายไม่ได้ ชาวบ้านจึงเลิกทำ

“ที่เข้าแนะนำมันต้องเคลือบเหมือนไขมังกร แต่มันใส่ปลาร้าไม่ได้ และขายไม่ได้ ขายไม่ออก พอแต่ให้สนใจได้ แต่ใส่ของเดิมไม่ได้---เคลือบเพื่อให้มันสวยงาม เขาว่า มันสวย และไม่เปลี่ยนฟื้น ต่อมากายไม่ได้ เลยไม่ได้ทำ---ทำโดยไม่ได้เคลือบเลยก็ขายได้ เคลือบแล้วมันไม่สุกถึงข้างใน มันแตกง่าย ดินไม่สุก”

โดยสรุป จะเห็นได้ว่า นับเนื่องจากอดีต ชาวบ้านนادีได้สร้างและสะสมทุนความรู้เพื่อประโยชน์ในการดำรงชีพ บนพื้นฐานของทรัพยากรธรรมชาติที่แวดล้อมชุมชนอยู่ ความจำเป็นในการร่วมมือกันในการผลิตเครื่องปั้นดินเผาได้ถูกลายเป็นเงื่อนไขที่สำคัญที่สืบทอดกันมา ให้ทุนสังคมในหมู่บ้านมีการสืบทอดและพัฒนาอย่างต่อเนื่อง เมื่อชุมชนบ้านนادีได้เข้าสู่พัฒนารัฐบาล การค้ามากขึ้น ทุนทางสังคมนี้ก็ยังแสดงบทบาทภายเป็นเกราะ ป้องกันชุมชนเป็นอย่างดี และยังทำให้ชุมชนสามารถก้าวไปข้างหน้าได้อย่างมั่นใจ

บทที่ 3

ยุทธศาสตร์ครอบครัวและทุนชุมชน

การศึกษาเรื่องยุทธศาสตร์ครอบครัว หรือยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัว (household survival strategies) เป็นการศึกษาที่ได้มีการวิจัยมาในประเทศไทยและติดอเมริกามาตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 1970-ทศวรรษ 1980 แต่ในประเทศไทยการศึกษาวิจัยโดยอาศัยแนวคิดนี้โดยตรงแทบไม่มีปรากฏ ลักษณะงานที่พอกจะใกล้เคียงจากปรากฏในงานของกลุ่มวัฒนธรรมชุมชนในช่วงหลัง คือในช่วงปลายทศวรรษ 1900 ซึ่งหันมาสนใจในเรื่องระบบเศรษฐกิจชุมชน โดยเริ่มมีการศึกษาถึงกลไกภายในเศรษฐกิจครอบครัวเรื่องมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จากที่แต่เดิมจะให้ความสนใจต่อประเด็นที่เกี่ยวกับระบบสังคมและวัฒนธรรมชุมชนเป็นอย่างมาก แต่อย่างไรก็ตาม อาจกล่าวได้ว่า ในปัจจุบัน เรายังไม่มีความเข้าใจชัดเจนต่อประเด็นที่ว่า ในสภาพที่ชุมชนบทโดยทั่วไปประสบปัญหาความไม่มั่นคง และความเสี่ยงต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความผันผวนในด้านราคากลาง (ดังกรณีการปลูกแตงกวา สับปะรด พริก ที่เสนอในบทที่ 3) ภัยธรรมชาติ (เช่นกรณีอุทกภัยที่บ้านหนองลาย) นโยบายของรัฐ (เช่น การสร้างเขื่อนที่ทำให้บ้านหนองพระฤกษ์อพยพ) และงดงามชีวิตของครอบครัว นั้น ชุมชนมีวิธีการอย่างไรในการเอาชีวิตครอบครัวให้อยู่รอดได้ โดยไม่สร้างปัญหาในสังคมเลย จริงๆแล้ว หากเราคำนวณดูรายได้รายจ่ายของเกษตรกรในชนบท เรามักจะมีคำถามเกิดขึ้นเนื่องจากว่า ชุมชนบทเหล่านี้เลี้ยงชีวิตให้รอดได้อย่างไร และเมื่อพิจารณาถึงโครงการพัฒนาต่างๆที่มักไม่ได้ให้ความช่วยเหลือชุมชนบทได้อย่างตรงประเด็น รวมทั้งระบบสวัสดิการต่างๆที่มาถึงเกษตรกรน้อยมาก เรายังมักจะต้องตั้งคำถามว่า แล้วชุมชนบทเหล่านี้มีชีวิตอยู่ได้อย่างไร ระบบวัฒนธรรมที่เข้มแข็ง ที่เน้นการช่วยเหลือเกื้อกูลกันเพื่อให้สามารถอยู่รอดร่วมกัน เป็นคำตอบหนึ่ง แต่ยังไม่เพียงพอ ดังนั้น ในบทนี้ ผู้วิจัยจะพยายามหาข้อสรุปในประเด็นนี้ ซึ่งรายละเอียดของกรณีศึกษาที่ได้ให้ไว้ในบทที่แล้ว ก็เป็นภาระพื้นเพื่อนำมาสรุปเข้าสู่ประเด็นในบทนี้ และผู้วิจัยจะได้อ้างถึงกรณีศึกษาดังกล่าวในการอภิปราย พร้อมทั้งให้รายละเอียดเพิ่มขึ้นในบางประเด็น เมื่อเราได้ทำความเข้าใจกับประเด็นยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของชุมชนบทแล้ว เราจะหันมาดูว่า กองทุนหมู่บ้านที่ลงไปสู่ชุมชนและครอบครัวเรื่องของชุมชนบท ได้มีส่วนช่วยเหลือสร้างหรือตอบสนองยุทธศาสตร์ของครอบครัวเรื่องอย่างไร ถ้ากองทุนหมู่บ้านถูกออกแบบมาในลักษณะที่สามารถนำไปใช้ในการสนับสนุนยุทธศาสตร์ครอบครัวได้ ก็เท่ากับว่า กองทุนหมู่บ้านได้มีส่วนสำคัญในเชิงยุทธศาสตร์ ที่ช่วยให้ชุมชนบทบรรลุเป้า

หมายของครอบครัว และอาจถือได้ว่า เป็นความสำเร็จที่สำคัญจากทางเลือกและมุ่งมองของชาวชนบทเอง

ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครอบครัวชนบท

ในปัจจุบัน การดำรงชีวิตของชาวนาหรือเกษตรกรในชนบทได้เปลี่ยนไปจากที่แต่เดิมเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ มาสู่ระบบเศรษฐกิจที่ชาวนาได้เข้าร่วมในการผลิตเพื่อการค้ามากยิ่งขึ้น แต่กระนั้นก็ตาม ในภาคอีสานในสถานการณ์ปัจจุบัน ประชากรในหมู่บ้านชนบทก็ยังลังเลที่จะเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าอย่างเต็มตัว เนื่องจากตลาดผลผลิตทางการเกษตรยังมีความผันผวนในด้านราคาเป็นอย่างมาก จนไม่สามารถสร้างหลักประกันได้แก่ชาวนาได้ ด้วยเหตุนี้ ยุทธศาสตร์ในการอยู่รอดของชาวชนบทคือ การยังคงการผลิตเพื่อยังชีพไปพร้อมๆกับการเข้าร่วมในเศรษฐกิจแบบตลาด กล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นรูปรวมคือ ชาวชนบทส่วนใหญ่ในภาคอีสานยังคงมีการผลิตข้าวเพื่อบริโภคต่อไป และขณะเดียวกันก็ทำการผลิตทางการเกษตรอื่นๆเพื่อเป็นสินค้าหรือเพื่อขายในตลาด แต่การทำการเกษตรอย่างเดียวันนี้ยังอาจไม่สามารถสร้างผลผลิตหรือรายได้อย่างเพียงพอ เนื่องจากในปัจจุบัน ขนาดของที่นาต่อครัวเรือนมีขนาดเล็กลง จากการขยายตัวของครอบครัวและการเพิ่มขึ้นของประชากรโดยรวม ในขณะที่ที่ดินมีจำกัดและไม่สามารถบุกเบิกขยายออกได้อีกต่อไป ครอบครัวชาวชนบทส่วนใหญ่จึงต้องมีการจัดสรรスマชิกส่วนหนึ่งออกไปทำงานนอกภาคการเกษตรด้วย เช่น การรับจำจ้างในท้องถิ่น และการอพยพไปรับจำจ้างต่างถิ่นทั้งแบบชั่วคราวและกึ่งถาวร นอกจากนี้ ยังมีชาวชนบทส่วนหนึ่งที่สามารถลงทุนประกอบกิจการต่างๆ เช่น การทำการค้า การประกอบกิจการบริการที่เกี่ยวเนื่องกับการเกษตรและการดำรงชีวิตแบบใหม่ เช่น การบริการรถสีขาว โรงสี ร้านซ่อมจักรยานยนต์ บริการตัดผม ไปจนถึงบริการดูดส้วม เป็นต้น อย่างไรก็ตาม กิจการเหล่านี้ยังมักเป็นกิจการขนาดเล็ก ใช้แรงงานในครัวเรือนเป็นหลัก และไม่ได้ก่อผลในด้านการจ้างแรงงานในชนบทมากนัก การจ้างงานในชนบทส่วนใหญ่จึงมักเป็นการจ้างงานในภาคเกษตรเป็นสำคัญ ลักษณะที่สำคัญอีกประการหนึ่งในการเข้ารอดของชาวชนบทคือ การที่ครัวเรือนหรือครอบครัวมีบทบาทที่สำคัญในการต่อสู้เพื่อการดำรงชีพ มิใช่เอกบุคคล スマชิกในครัวเรือนทุกคนจะต้องช่วยกันสร้างฐานะ และมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันออกไป ตามลักษณะของเพศ วัย ทักษะด้านอาชีพ ประสบการณ์ ตลอดจนการศึกษา นอกจากนี้ ในเรื่องของกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนนั้น ยังพบว่าไม่มีครัวเรือนใดที่มีอาชีพเดียว ครัวเรือนทั้งหมดมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่หลากหลาย เปลี่ยนไปตามรอบดูถูกากและรอบวงจรชีวิตของครอบครัว โดยสรุป ยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนในภาคอีสาน มีองค์ประกอบดังนี้

1. การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวไปพร้อมๆ กับการผลิตเพื่อการค้า
2. การแต่งกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลากหลาย ทั้งนอก
'ใน' และนอกภาคการเกษตร
3. การพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้
4. การรักษาบทบาทของครอบครัวไว้ในฐานะเป็นหน่วยในการจัดสรรแรงงานและ
ทรัพยากรที่หาได้
5. การดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนพื้นฐานทุนชุมชน ดีอทุนชุมชนชาติ ทุนความรู้
และทุนสังคม

ยุทธศาสตร์ที่ 1 การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวไปพร้อมๆ กับ การผลิตเพื่อการค้า

ชาวอีสานเดิมมีการผลิตเพื่อการบริโภคเป็นหลัก การผลิตเพื่อการค้าเติบโตขึ้นอย่างช้าๆ ในระยะแรก (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) และมีอัตราเร่งสูงขึ้นในระยะหลัง จนปัจจุบัน อาจกล่าวได้ว่า การผลิตเพื่อการค้าได้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตรากฐานเศรษฐกิจของชาวชนบทอีสานแล้ว ทุกครัวเรือนมีความต้องการรายได้เพื่อใช้ในชีวิตประจำวัน ในการซื้อหาเครื่องอุปโภคบริโภค ใน การศึกษาของบุตร การรักษาพยาบาล และอื่นๆ รวมไปจนถึงการลงทุนในการผลิต ก็ต้องอาศัย ปัจจัยการผลิตต่างๆ ที่ได้มาจากการซื้อขายในระบบตลาด แต่กระบวนการนี้ก็ตาม ชาวชนบทยังรักษา การผลิตเพื่อการบริโภคไว้เป็นส่วนที่สำคัญในระบบเศรษฐกิจของครัวเรือน ครัวเรือนชาวนาอยังคง ดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจส่วนหนึ่ง โดยตระหนักรู้ว่าต้องมีผลค่าใช้สอยมากกว่ามูลค่าแลกเปลี่ยนเชิงการค้า ซึ่งเป็นการสะท้อนให้เห็นถึงระบบคิดที่คำนึงถึงการอยู่รอดและความต้องการใน การตอบสนองการบริโภคมากกว่าการสะสมทุน

1.1 การผลิตและการหาอาหารจากธรรมชาติแวดล้อมเพื่อการบริโภค

การผลิตเพื่อบริโภคที่สำคัญที่สุดในระบบเศรษฐกิจครอบครัวของชาวชนบทอีสานคือการ ทำนาปลูกข้าว นอกเหนือจากข้าว ชาวอีสานยังมีการปลูกพืชผักสวนครัว การเลี้ยงสัตว์ โดย เฉพาะอย่างยิ่งสัตว์ปีก เช่น ไก่ เป็นอาหาร นอกจากราก ยังคงมีการเก็บ แลและ หาอาหารจากทุ่ง นา ป่าละเม้าะ ลำห้วย หนองบึงต่างๆ เพื่อนำมาเป็นอาหารอยู่โดยทั่วไป การหาอาหารจาก ธรรมชาติโดยการหาและเก็บเอ้า (gathering) เป็นส่วนที่สำคัญในการดำรงชีวิตประจำวันของชาว นามาแต่อดีต และในปัจจุบัน เมื่อชาวนาได้เข้าสัมพันธ์กับการผลิตเพื่อการค้า การหาอาหารจาก

ธรรมชาติก็ยังคงมีความสำคัญอยู่มาก ในครัวเรือนส่วนใหญ่ ซึ่งมีรายได้หลักจากการทำการเกษตร และมีรายได้เสริมจากการรับจ้างและการเข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจของการเกษตรเป็นครั้งคราวนั้น การพึงพิงอาหารจากระบบตลาดเป็นหลักจะดูเป็นการฟุ่มเฟือยที่เดียว

1.2 การคงไว้ซึ่งการผลิตข้าวนาปี

ข้าวเป็นพืชอาหารที่สำคัญ การดำรงชีวิต ความเชื่อ และพิธีกรรมต่างๆของชาวอีสานผูกพันแนบแน่นกับการผลิตข้าว แม้ในท้องที่ที่มีสภาพภูมิประเทศที่ไม่เหมาะสมกับการปลูกข้าว เช่น มีความแห้งแล้งจัด ก็ยังพบว่ามีการทำนาต่อเนื่องกันมาทุกปี ข้อมูลจากการวิจัยใน 10 หมู่บ้านในภาคอีสานพบว่า ครัวเรือนที่ยังคงทำการผลิตข้าวเพื่อการบริโภคเป็นประจำต่อเนื่องในทุกๆปีมีสูงถึงร้อยละ 90 (ดูตารางที่ 3.1) หากพิจารณาถึงภาพรวมของภูมิภาค โดยอาศัยข้อมูลจากสำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร จะพบว่าสัดส่วนของพื้นที่ทำนาจากพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมดในภาคอีสาน มีการเปลี่ยนแปลงน้อยมากนับจากอดีตถึงปัจจุบัน กล่าวคือ ใน พ.ศ. 2498 สัดส่วนของพื้นที่ทำนาในภาคอีสานคิดเป็นร้อยละ 64.3 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (15 ล้านไร่จาก 23.38 ล้านไร่) ในอีก 20 ปีต่อมาคือใน พ.ศ. 2518 สัดส่วนของพื้นที่นาในภาคอีสานคิดเป็นร้อยละ 71.6 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (34.14 ล้านไร่จาก 47.68 ล้านไร่) และในอีก 20 ปีต่อมา คือใน พ.ศ. 2538 สัดส่วนของพื้นที่นาคิดเป็นร้อยละ 65.5 ของพื้นที่ทำการเกษตรทั้งหมด (37.9 ล้านไร่จาก 57.8 ล้านไร่) (สำนักงานเศรษฐกิจการเกษตร, 2522; 2529/30; 2541/2542) ถึงแม้ว่าขนาดของพื้นที่ทำนาจากสถิติของทางราชการนี้จะรวมพื้นที่นาที่ทำการผลิตทั้งเพื่อขายและเพื่อบริโภค ไว้ด้วยกัน แต่ตัวเลขนี้ก็ย่อมบ่งชี้ถึงความสำคัญของการผลิตข้าวในเศรษฐกิจครัวเรือนของชาวชนบทอีสาน นอกจากนี้ งานวิจัยในระดับจุลภาคหลายชิ้นได้ระบุตรงกันว่า ในการผลิตข้าวนาปี ของชาวอีสาน ผลผลิตส่วนใหญ่จะใช้เพื่อการบริโภคเป็นหลักก่อน ส่วนที่เหลือจากการบริโภคและ การใช้หนี้ (ซึ่งส่วนหนึ่งเกิดจากการลงทุนทำนา) จึงนำไปขายทีละเล็กละน้อย ตามความจำเป็นในการใช้เงินแต่ละครั้ง แต่ในหมู่บ้านที่อยู่ในเขตแห้งแล้งไม่มีระบบชลประทาน แม้จะมีการทำนาเพื่อการบริโภค ผลผลิตที่ได้อาจไม่เพียงพอต่อการบริโภค ก็ต้องมีการซื้อข้าวบริโภคประกอบด้วย โดยอาศัยรายได้จากการทำเกษตรรวมอื่นและการรับจ้าง

ตารางที่ 3.1 ร้อยละของครัวเรือนที่ทำงานและสัดส่วนของการบริโภคภายในหมู่บ้าน
ที่ต้องซื้อ

หมู่บ้าน	จังหวัด	จำนวน ครัวเรือน	ร้อยละของ ครัวเรือนที่ ทำงาน	สัดส่วนของการบริโภคภายในหมู่บ้านที่ต้องซื้อ			
				ข้าว	ผัก	ไก่	ปลา
หนองพระ	ขอนแก่น	125	88	1/4	1/2	0	0
หนองหิน	ขอนแก่น	86	95.0	1/4	1/2	0	1/4
ห้วยโนน	อำนาจเจริญ	139	81.2	1/4	0	0	0
ห้วยไคร้	อุบลราชธานี	65	95.4	0	0	0	0
ห้วยหาด ¹	นครพนม	250	80.0	3/4	มากกว่า3/4	มากกว่า 3/4	1/4
นาดี	นครพนม	163	100	1/2	1/4	1/4	0
ปางสา	ขัยภูมิ	192	89.0	0	1/4	0	0
แก้ว	ขอนแก่น	172	100	1/2	3/4	1/4	3/4
หนองลาย	มหาสารคาม	104	100	0	1/4	0	0
บึง ²	มหาสารคาม	231	86.6	1/2	3/4	3/4	3/4

จากข้อมูลข้างต้น จะเห็นได้ว่า ทุกหมู่บ้านยังคงมีการทำนา โดยสัดส่วนของครัวเรือนที่ทำงานมีถึงประมาณร้อยละ 91 โดยเฉลี่ย หมู่บ้านที่มีการทำนาน้อยที่สุดคือบ้านห้วยหาด ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ห่างจากเขตเทศบาลเมืองนครพนมเพียง 6 กิโลเมตร เป็นหมู่บ้านเก่าแก่จึงมีที่นาจำกัด ทำให้ครัวเรือนส่วนหนึ่งหันไปประกอบอาชีพอื่นซึ่งสร้างรายได้ประจำ เช่นการเป็นลูกจ้างในหน่วยราชการ หรือการประกอบอาชีพอิสระในภาคบริการต่างๆ ซึ่งมีลูกค้าที่สำคัญคือประชาชนในตัวเมืองนครพนม ขณะเดียวกันจะเห็นได้ว่า บ้านบึง ซึ่งเป็นที่ตั้งของเทศบาลอำเภอ แต่เป็นอำเภอขนาดเล็ก กลับมีครัวเรือนที่ยังคงทำนาอยู่สูงถึงร้อยละ 86.6 สาเหตุที่ครัวเรือนที่ทำงานยังมีอยู่มากก็เนื่องมาจากการและระดับความเจริญของเมืองในกรณีหลังยังไม่สามารถสร้างงานที่มีความมั่นคงได้ นอกจานนี้ ที่นาของบ้านบึง เป็นที่นาในเขตชลประทานซึ่งสามารถทำงานได้ปีละ 2 ครั้ง ทำให้ประสิทธิภาพในการใช้ที่ดินรวมทั้งประสิทธิภาพในการใช้แรงงานบนที่ดินมีสูงกว่าบ้านแรก

ในหมู่บ้านที่อยู่ในเขตแห่งแล้งและไม่มีระบบชลประทาน แม้จะมีการทำนาเพื่อการบริโภคแต่ผลผลิตที่ได้อาจไม่เพียงพอต่อการบริโภค ก็ต้องมีการซื้อข้าวบริโภคประกอบด้วย โดยอาศัยรายได้จากการทำเกษตรกรรมอื่นและการรับจำจ้าง ดังกรณีบ้านแก้วซึ่งเป็นเขตอับฝน ไม่เหมาะสมกับ

¹ อยู่ห่างจากตัวจังหวัด 6 กิโลเมตร

² อยู่ในเขตเทศบาลอำเภอ

การทำา กลับปรากว่ามีการทำาทุกครอบครัว แต่เป็นการทำาที่ได้ผลผลิตต่ำ ไม่เพียงพอต่อ การบริโภค ขนาดที่นาต่อครัวเรือนก็มีขนาดเล็ก เพราะพื้นที่เป็นที่ดอนเป็นส่วนใหญ่

หมู่บ้านส่วนใหญ่ไม่ต้องซื้ออาหารประเภทผัก ไก่ ปลา หรือถ้ามีการซื้อส่วนใหญ่ก็เป็นการซื้อในปริมาณที่น้อยคือประมาณ $\frac{1}{4}$ การบริโภคทั้งหมด นอกจานนี้ ยังพบว่าหมู่บ้านที่ไม่มีการซื้อไก่และปลาโดยมีถึงร้อยละ 60 เป็นที่น่าสังเกตว่า หมู่บ้านที่มีการซื้ออาหารบริโภคในสัดส่วนที่มาก คือบ้านหัวยหาดและบ้านบึง นั้นเป็นหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมืองทั้งสองหมู่บ้าน ขณะเดียวกัน ที่บ้านแก้วซึ่งตั้งอยู่ในเขตอับฝน พื้นที่เป็นที่ดอนซึ่งใช้เป็นที่ปลูกมันสำปะหลังเป็นหลัก ก็มีการซื้ออาหารประเภทผักในปริมาณที่มากเช่นกัน โดยอาศัยรายได้จากการอพยพไปรับจ้างตัดอ้อยในฤดูแล้ง แต่โดยภาพรวมแล้ว จะเห็นได้ว่าหมู่บ้านในภาคอีสานส่วนใหญ่ ยังมีการผลิตเพื่อการบริโภค自家 อยู่ และยังสามารถพึ่งตนเองในด้านอาหารได้มาก

ข้อมูลจากการศึกษาเรื่องการทำาหลายชนิดระบุว่า การทำาเป็นการลงทุนที่มีกำไร น้อยมาก ในบางพื้นที่ที่สภาพภูมิประเทศและภูมิอากาศไม่เอื้ออำนวย เมื่อคำนวณต้นทุนในการทำาเบรียบเทียบกับผลผลิตที่ได้รับ บางครั้งจะเห็นว่าชាយนาขาดทุน แต่เพราเหตุใดชាយนาจึงยังคงทำาอยู่ นี่เป็นคำถามที่หลายคนอาจสงสัย การที่ชាយนาภาคอีสานยังคงมีการผลิตข้าวเพื่อบริโภคอยู่มาก มีสาเหตุจากหลายปัจจัยด้วยกัน ปัจจัยที่สำคัญที่สุด คือ ลักษณะภูมิประเทศทางการผลิตที่สืบทอดมาจากอดีต สังคมอีสานในอดีต เป็นสังคมชាយนา ทำการผลิตเพื่อยังชีพเป็นหลัก พืชอาหารที่สำคัญที่สุด คือ ข้าว ซึ่งมีการผลิตโดยระบบเกษตรกรรม ขณะที่อาหารอื่นส่วนใหญ่ได้มาจากการเก็บ ล่า และหาจากธรรมชาติแวดล้อม การเพาะปลูกข้าวจึงเป็นพื้นฐานทางเศรษฐกิจ พื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคม และพื้นฐานของการจัดองค์กรทางสังคมที่สำคัญของชាយนา รวมไปถึงระบบคิด และระบบคุณค่าต่าง ๆ ชាយนาอีสานมีประเพณีมากมายที่สัมพันธ์กับการทำปลูกข้าว เช่น ในบุญประเพณี 12 เดือน (ยี่ต 12) มีบุญที่สัมพันธ์กับขันตอนของการปลูกข้าวถึง 5 บุญด้วยกัน คือ คุณคุณล้าน หรือบุญคัมข้าวใหญ่ (เดือนยี่) บุญข้าวจี (เดือนสาม) บุญบั้งไฟ (เดือนหก) บุญข้าวประดับดิน (เดือนเก้า) และบุญข้าวสาก (เดือนสิบ) ผู้ที่ไม่ได้ปลูกข้าวจะไม่สามารถเข้าร่วมในงานบุญเหล่านี้อย่างเต็มภาคภูมิ

แม้ชាយนาอีสานจะได้เข้าร่วมในระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้าผ่านการปลูกพืชเศรษฐกิจ การรับจ้าง และการค้าขาย แต่ลักษณะของการผลิตเพื่อยังชีพก็ยังดำรงอยู่อย่างหนึ่งไว้ ควบคู่ไปด้วย ที่เป็นเช่นนี้ เพราะ ความผันผวนของราคาสินค้าเกษตรซึ่งมีมาอย่างต่อเนื่อง ตลอดระยะเวลา 40 ปี ที่ชាយนาอีสานได้เข้ามาร่วมในการผลิตเพื่อการค้า ไม่สามารถสร้างความมั่นใจให้แก่ชាយนาอีสานในการที่จะเข้าสู่ระบบตลาดอย่างเต็มตัว แม้การอพยพออกไปทำงานในเมืองก็ได้ให้หลัก

ประกันไดๆ ดังปรากฏอยู่โดยทั่วไปว่า ผู้อพยพไปทำงานในเมืองส่วนใหญ่มากต้องกลับคืนสู่ภูมิลำเนา เมื่ออายุย่างเข้าวัยกลางคน เพราะสาเหตุหลักคือ คนในวัยนี้ไม่เป็นที่ต้องการของตลาดแรงงานต่อไป

1.3 การผลิตด้านการเกษตรเพื่อการค้ามีมากขึ้น

ชีวิตของชาวชนบทในปัจจุบัน ได้เข้าไปสัมพันธ์กับระบบตลาดและระบบเงินตราอย่างแยกไม่ออก เมื่อมีความพอดีในระดับหนึ่งในด้านอาหาร แต่ก็ยังมีส่วนอื่นๆ อีกมากในชีวิตที่ต้องใช้เงินตราในการซื้อขาย จึงมีการผลิตเพื่อขายมากขึ้น แต่มักตกเป็นเปี้ยล่างในระบบความสัมพันธ์แบบการค้า เป็นความพยายามแบบ “ล้มลุกคลุกคลาน” ที่จะผลิตเพื่อขายให้ได้ แต่ส่วนใหญ่มักประสบปัญหาด้านตลาดและราคา ในการค้าขายผลผลิตหลายชนิด โดยเฉพาะอย่างยิ่งพืชผลที่เน่าเสีย เสื่อมราคาได้ง่าย เช่น แตง พริก ผักต่างๆ ผู้ผลิตมักค่อนข้างขาดดิบขาดด้นโดยจำใจสมัคร เพื่อให้แน่ใจว่าจะมีหลักประกันเรื่องผู้รับซื้อสินค้าเกษตรของตน แต่กรณีเช่นนี้ยังมักไม่เกิดกับพืชที่เป็นผลผลิตที่สำคัญของชาวนา คือ ข้าว เนื่องจากข้าวเป็นผลผลิตที่เก็บได้นานเป็นปี และมีตลาดรับซื้อที่กว้างขวาง

ชาวนาในภาคอีสานได้เข้าร่วมในการผลิตเพื่อการค้ามานาน ตั้งแต่ก่อนที่ทางรถไฟจะสร้างผ่านที่อุษาดงพญาไฟเข้ามาสู่ภูมิภาค ก็ได้ปรากฏว่ามีการค้าขายระหว่างภูมิภาคแล้ว โดยผ่านนายข้อยค้าชาวไทยและพ่อค้าชาวจีน การผลิตข้าวเพื่อการค้ามีมากขึ้นภายหลังจากมีการสร้างเส้นทางรถไฟเชื่อมภูมิภาคนี้กับภาคกลางเมื่อ พ.ศ. 2443³ และเมื่อมีการเริ่มต้นยุคของการพัฒนาพร้อมๆ กับการสร้างถนนมิตรภาพ⁴ ก็ปรากฏว่าได้มีการปลูกพืชเศรษฐกิจเพื่อการค้ากันอย่างกว้างขวาง เริ่มตั้งแต่ปอแก้ว มันสำปะหลัง อ้อยในงาน สับปะรด แตงโม รวมไปจนถึงพืชไร้อายุสั้นต่างๆ ในเขตที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ เช่น ถั่วต่างๆ พริก แตงกวา ยางพารา เป็นต้น การเข้าสู่ระบบการผลิตเพื่อการค้านี้ในด้านหนึ่งก็เป็นเครื่องบ่งชี้ว่า เกษตรกรอีสานมีความกระตือรือร้นที่จะปรับตัวเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจการตลาด (แม้ว่าเพื่อความปลอดภัยก็จะยังต้องรักษาการผลิตเพื่อบริโภคไว้ด้วย) พืชชนิดใดที่มีสัญญาณบอกว่า สามารถปลูกขึ้นได้งอกงามพอสมควร มีตลาดรับซื้อ และมี

³ เส้นทางรถไฟจากกรุงเทพฯ ได้ขยายมาถึงโครงข่ายใน พ.ศ. 2443 จากกรุงเทพทางรถไฟถูกสร้างต่อไปทางทิศตะวันออก จนไปถึงจังหวัดอุบลราชธานี ใน พ.ศ. 2473 ส่วนอีกเส้นทางหนึ่งสร้างขึ้นไปทางทิศเหนือของภูมิภาค ไปถึงจังหวัดขอนแก่น ใน พ.ศ. 2476

⁴ ถนนมิตรภาพ สร้างมาถึงจังหวัดนครราชสีมาใน พ.ศ. 2500 และขยายต่อไปถึงจังหวัดขอนแก่นใน พ.ศ. 2503 และขยายต่อไปยังจังหวัดหนองคายใน พ.ศ. 2508

ราคادي ก็จะมีครัวเรือนส่วนหนึ่งที่อาจจะอยู่ในสภาวะที่ล่อแหลมน้อยกว่าครัวเรือนอื่นๆ (เช่น มีฐานะทางเศรษฐกิจดีกว่า สามารถต้านทานต่อการสูญเสียได้มากกว่า) ทดลองปลูกดู ถ้าทำแล้วได้ผลดี ก็จะค่อยๆ มีเกษตรกรรายอื่นกล้าลองผลิตบ้าง ในระยะแรกอาจทำในพื้นที่ขนาดเล็กๆ และค่อยๆ ขยายใหญ่ขึ้น หากมีผู้ผลิตมาก หรือพืชผลนั้นมีราคาตกต่ำ เกษตรกรก็จะค่อยๆ เลิกปลูกไป

ในหมู่บ้านที่ผู้วิจัยได้ศึกษา พบภาวะเช่นนี้เกิดขึ้นในทุกหมู่บ้าน เช่น ที่บ้านหนองพระจังหัดขอนแก่น มีพืชที่เกษตรกรผลิตเพื่อการค้าและเลิกผลิตไป ตามลำดับเวลา คือ แตงกวา แตงไทย มะเขือเทศ ถั่วฝักยาว ถั่วเหลือง และแตงกวาผลใหญ่ ที่บ้านหนองหิน มีการปลูก ปอ ข้าวโพด เทียน ถั่วเขียว หม่อนไหม (เพื่อการค้า) และพริก การผลิตแบบนี้ ชาวบ้านที่บ้านหนองพระได้ให้ข้อมูลว่า “เกษตรรั้มลูกคลุกคลาน” โดยนัยยะของคำนี้ คือเกษตรกรได้ใช้ความพยายามครั้งแล้วครั้งเล่าที่จะผลิตพืชผลทางการเกษตรเพื่อการค้า แต่ก็ต้องประสบความล้มเหลวไปทุกๆ ครั้ง แต่กระนั้น ความพยายามนั้นก็ยังมีอยู่ต่อไป

ส่วนใหญ่การที่เกษตรกรจะปลูกอะไรก็ตามเป็นหลัก คำแนะนำจากพ่อค้าจึงมีความสำคัญ

“---ทางรัฐไม่ได้มานะน้ำใจในการเลือกอาชีพหรือการเลือกปลูกต่างๆ มีแต่พ่อค้าจากตลาดหนองแก่ที่เข้ามาซื้อผลผลิตจากชาวบ้าน พอเห็นพ่อค้าซื้ออะไรดี ชาวบ้านก็หันไปทำตาม สมมติว่าพ่อค้าซื้อปอราคาดี พวกราบบ้านก็หันไปปลูกปอตามกันหมดได้ความรู้เรื่องการปลูกพืชก็มาจากพ่อค้าทั้งนั้น ส่วนเมล็ดพันธุ์คั้งแรกก็จะซื้อ ต่อไปก็เก็บพันธุ์ไว้เอง---“

“---ระบบเศรษฐกิจที่เป็นแบบใหม่นี้พ่อค้าเป็นคนนำเข้ามา--- ผู้คนเดยตั้งคำตามกับเจ้าหน้าที่เกษตรที่เป็นญาติกันว่า หน่วยงานของเกษตรนั้นมันเป็นเครื่องมือของพวกร่อค้าจริงไหม เข้าอกกว่า “มันก็ทำนองนั้นแหละ” พวกรู้สึกต้องไปโฆษณาให้เข้า กรมส่งเสริมกิจต้องไปหาพวกรนายทุนว่าเข้าต้องการอะไร แล้วก็มาส่งเสริมชาวบ้านให้ผลิตขึ้นไปหนาแน่น---“

การผลิตเพื่อการค้าของเกษตรกรอีสานในปัจจุบันเป็นการผลิตตามกระแสตลาด โดยที่เกษตรกรไม่มีหลักประกันใดๆ ยกเว้นกรณีการผลิตในระบบพันธุ์สัมภูติ เช่นการผลิตอ้อยโรง

งานซึ่งในความรู้สึกของชาวบ้านจะเห็นว่าการผลิตในระบบนี้เป็นระบบที่ดีกว่าการผลิตพืชแบบสูมเสียง เพราะมีติดต่อกันต่อเนื่อง ในการผลิตพืชผลบางชนิดที่ไม่ใช่ระบบพันธุ์สัญญาณแต่เดิม เกษตรกรก็ต้องจ่ายเงินเดือนให้กับพ่อค้าเพื่อนำตัวเองเข้าสู่ระบบผู้ผลิตแบบกึ่งพันธุ์สัญญา เนื่องจากต้องการหลักประกันเรื่องตลาด เช่นกรณีการปลูกแตงกวาผลใหญ่ และการทำประมง เป็นต้น (ดูรายละเอียดในบทที่ 2) จะเห็นได้ว่า ในระบบการผลิตเช่นนี้ เกษตรกรมักตกอยู่ในสภาวะเบี้ยล่างในตลาด เพราะปราศจากการรวมกลุ่มต่อรอง หรือเครือข่ายมือต่อรองได้ยิ่งถ้าเป็นผลิตผลทางการเกษตรที่เน่าเสียง่าย และไม่มีการแปรรูปในชุมชน เกษตรกรก็ยิ่งอ่อนแอมาก พืชผลบางอย่างที่สามารถแปรรูปได้ง่าย เช่นพรวิจ จึงเป็นที่นิยมของเกษตรกร ด้วยเหตุนี้ จึงไม่แปลงที่เกษตรกรส่วนหนึ่งจะยังคงผลิตข้าวต่อไป ทั้งเพื่อการบริโภคเพื่อให้เป็นหลักประกันในการมีชีวิตรอดของตน และทั้งเพื่อการค้า เพราะข้าวเป็นพืชผลที่สามารถเก็บไว้ได้นานเป็นปี และยังมีราคาค่อนข้างแน่นอน แม้จะมีสัดส่วนของการทำกำไรมาก่อนข้างต่ำ

ในการผลิตเพื่อการค้า เกษตรกรจะต้องมีการลงทุนสูงขึ้น เนื่องจากคุณภาพของผลผลิตจะต้องสอดคล้องกับความต้องการของตลาด เช่นการผลิตแตงกวาที่บ้านหนองพระ จะต้องเลือกพันธุ์ที่ให้ผลในรูปลักษณะที่ตลาดต้องการ เช่น มีผลใหญ่ (ขนาดความยาวประมาณ 20 ซ.ม. เส้นผ่านศูนย์กลางประมาณ 3 ซ.ม.) ทรงตรง สีเขียวไม่เข้ม มีข้าวแซม เป็นต้น ซึ่งการจะได้ผลผลิตเช่นนี้ จะต้องมีการเลือกใช้เมล็ดพันธุ์ที่ผลิตโดยบริษัทที่ผลิตเมล็ดพันธุ์จำหน่าย และต้องมีการใส่ปุ๋ยยาฆ่าแมลง รวมทั้งย้อมในต่างๆ ทำให้การลงทุนปลูกแตงกวาต่อไร่ มีการลงทุนสูงถึงประมาณ ไร่ละ 28,000 บาท ในขณะที่ผลตอบแทนต่อไร่จะอยู่ระหว่าง 30,000-40,000 บาท ขึ้นอยู่กับราคาแตงในตลาดซึ่งมีการขึ้นลงไม่แน่นอน โดยสิ่งที่จะทำให้มากมีอยู่ แต่โอกาสที่จะขาดทุนก็มี

ลักษณะการผลิตพืชเศรษฐกิจ จึงมีเฉพาะคนบางกลุ่มเท่านั้นที่จะเข้าร่วมในการผลิต คือผู้ที่มีปัจจัยพื้นฐานที่เอื้อต่อการเสี่ยงได้มากกว่า พืชที่ลงทุนต่ำและมีความเสี่ยงน้อยจะมีคนเข้าร่วมมาก เช่น มันสำปะหลัง แต่พืชที่มีความเสี่ยงสูง แม้อาจจะให้ผลตอบแทนสูง กลับมีคนเข้าร่วมน้อยกว่า ปัจจัยพื้นฐานที่เอื้อต่อการกล้าเสี่ยงที่สำคัญคือทุน ทุนที่สำคัญคือทุนเงินตรา ทุนที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือแรงงาน ซึ่งใช้ในการผลิตและยังสามารถยืกย้ายไปทำงานรับจ้างต่างถิ่นได้หากประสบภัยขาดทุน สำหรับที่ดินนั้น ก็มีความสำคัญเช่นกัน เพราะการผลิตพืชเศรษฐกิจจำต้องอาศัยที่ดินที่เหมาะสมต่อการปลูกพืชแต่ละชนิด⁵ แต่ก็มีในบางกรณี เช่นการ

Maniema (2000) พบว่า ตัวแทนของบริษัทเลือกครัวเรือนเข้าร่วมโดยคุณภาพของคนเป็นอันดับหนึ่ง (เป็น

ปลูกแตงที่บ้านหนองพระ หรือการปลูกผักที่บ้านปางสา ซึ่งหมู่บ้านจะมีการจัดสรุบที่ดินสาธารณะ ของหมู่บ้านที่มีคุณภาพเหมาะสมมาก สมมำใช้เป็นพื้นที่เพาะปลูกโดยครัวเรือนต่างๆ สามารถเข้าไปใช้พื้นที่ได้โดยการตกลงยินยอมร่วมกันในชุมชน เช่นพื้นที่วิมพัลลั่นน้ำในถุดน้ำลาด เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป การผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้าได้กลายเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่สำคัญของครัวเรือนในชนบท ครัวเรือนเหล่านี้หันมาผลิตเพื่อการค้าเพื่อที่จะได้รายได้ที่เป็นเงินตรามาใช้จ่ายในครัวเรือน พืชที่มีการผลิตเพื่อการค้าที่กว้างขวางที่สุดในภาคอีสานคือข้าว ซึ่งเป็นพืชที่ชาวนาเคยผลิตเพื่อบริโภคมาแต่เดิม การผลิตข้าวเพื่อบริโภคและเพื่อการค้าไปด้วยมีความเสี่ยงน้อยกว่าการผลิตพืชอื่นๆ แต่ให้ผลตอบแทนไม่มากนัก เกษตรกรบางส่วนจึงมีการลงทุนปลูกพืชเพื่อการค้าอื่นๆ ด้วย เช่น มันสำปะหลัง อ้อย ถั่ว สับปะรด แตง พakis ฯลฯ การผลิตพืชที่ให้ผลตอบแทนสูง มากมีการลงทุนสูง และมีความเสี่ยงสูงตามไปด้วย เนื่องจากความไม่แน่นอนของตลาดและราคา นอกจากรากนี้ การใช้สารเคมีต่างๆ ในการเพาะปลูกยังมีผลกระทบเชิงลบต่อสภาพแวดล้อมในไนโตรเจนพื้นที่ส่วนรวมของชุมชน เช่น แหล่งน้ำและดิน ซึ่งกลับมามีผลต่อระบบเกษตร แหล่งอาหารธรรมชาติ และระบบการดำรงชีวิตที่ยังคงอยู่กับการทำอาหารกินกับทรัพยากรธรรมชาติ แวดล้อมเป็นอย่างมาก

ขุนศำสตร์ที่ 2 การแทรกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลาภหลาย หันออกไร่นาและนอกการเกษตร

ในสภาพที่ครัวเรือนมีความจำเป็นต้องใช้เงินตราในการดำรงชีพ ขณะที่การทำการเกษตรเพื่อการค้าไม่สามารถสร้างรายได้ที่มากเพียงพอ และบางทีก็ไม่คุ้มทุน ทำให้ครัวเรือนในชนบทต้องพยายามแทรกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลาภหลาย โดยงานที่ทำจะสัมพันธ์กับครอบครัวก่อการทำการเกษตรและวงจรชีวิตของครอบครัวซึ่งจะเป็นตัวกำหนดขนาดแรงงานและความจำเป็นในการบริโภค (ดูตอนต่อไป) จากที่เคยทำการเกษตรเป็นหลักก็ต้องหันไปทำงานนอกการเกษตรทำด้วย แต่ขณะเดียวกันก็ไม่ได้ละทิ้งการทำการเกษตรไปเสียที่เดียว เป็นการทำกิจกรรมหลาภหลายๆ อย่างไปในขณะเดียวกัน ตามความจำเป็นในการบริโภคและขนาดของแรงงานในครัวเรือน

คนที่ไว้ใจได้ โดยตัวแทนบริษัทให้คนในเครือข่ายผู้ปลูกเดิมเป็นผู้ช่วยพิจารณาเลือก) และดูจากความเหมาะสมของพื้นที่ที่จะทำการเพาะปลูกเป็นอันดับที่สอง

กิจกรรมนอกการเกษตรที่สำคัญของครัวเรือนในชนบทอีสานได้แก่ การรับจ้าง การลงทุนประกอบกิจการอิสระซึ่งรวมถึงการค้าขายด้วย และการทำหัตถกรรมเพื่อการค้า การเข้าร่วมในกิจกรรมหลายอย่างนี้ จะยึดหยุ่นตามขนาดและความจำเป็นของแรงงานที่สัมพันธ์กับครอบครุกusal ในการทำการเกษตร ดังนั้น ในรอบปีหนึ่งๆ สมาชิกแต่ละคนในครัวเรือนจะมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่แตกต่างกันออกไป ขึ้นอยู่กับคุณลักษณะทางเพศ วัย ทักษะ และประสบการณ์ในการทำงาน

2.1 การรับจ้าง

แบบแผนการรับจ้างที่สำคัญคือการรับจ้างในหมู่บ้านและในท้องถิ่นใกล้เคียง และการออกไปรับจ้างต่างถิ่นใกล้ๆ หรือการอพยพแรงงานทั้งแบบชั่วคราวและกึ่งถาวร ซึ่งจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

2.1.1 การรับจ้างในท้องถิ่น

การรับจ้างในท้องถิ่นในที่นี้หมายถึงการรับจ้างในหมู่บ้านและพื้นที่ใกล้เคียงที่สามารถเดินทางไปกลับได้ภายในวันเดียว การรับจ้างในท้องถิ่นส่วนใหญ่ยังเป็นการรับจ้างในภาคการเกษตร ส่วนการรับจ้างในกิจการนอกรากคือการเกษตรยังมีอยู่น้อย ทั้งนี้ เนื่องจากในพื้นที่ชนบทภาคอีสาน ส่วนใหญ่ กิจการนอกรากคือการเกษตรสามารถพัฒนาขึ้นได้อย่างจำกัดมาก ที่มีอยู่ก็มักเป็นกิจการขนาดเล็กใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก (ซึ่งจะอธิบายในตอนต่อไป) งานรับจ้างในภาคการเกษตรในแต่ละพื้นที่จะมีลักษณะแตกต่างกันและมีมากน้อยต่างกัน ขึ้นอยู่กับประเภทของพืชที่ปลูก ในท้องที่ซึ่งมีพืชที่เหมาะสมต่อการทำการเกษตร เช่น พืชที่มีระบบชลประทานและมีการทำการเกษตรตลอดปี และมีการทำการเกษตรเพื่อการค้ามาก จะมีการขาดแคลนแรงงานในบางช่วงเวลา ในการผลิตเพื่อการค้า ครัวเรือนที่ขาดแคลนแรงงานจะต้องใช้วิธีการจ้างแรงงานหรือการใช้เครื่องจักรเท่านั้น จะไม่สามารถขอแรงจากเพื่อนบ้านได้เลย แต่อาจจะพอยใช้วิธีการแลกเปลี่ยนแรงงานแบบต่างตอบแทนได้โดยการนับแรงงานตอบแทนอย่างถ้วนชัดเจน ในพื้นที่ที่ทำการวิจัย จะเห็นได้ว่าในหมู่บ้านในเขตชลประทาน เช่น บ้านหนองลาย และชุมชนบึง จะมีการผลิตตลอดทั้งปี คือในฤดูฝนทำนาปี ฤดูแล้งทำนาปรังและปลูกผักเพื่อขาย เช่น หอมแบ่ง ผักกาด ในหมู่บ้านทั้งสองนี้ (รวมทั้งหมู่บ้านอื่นๆ ในเขตชลประทานเดียวกัน) จะมีการขาดแคลนแรงงานในช่วงปีก็ตามและช่วงเกี่ยวข้าว จนต้องมีระบบจัดหาแรงงานจากที่อื่นๆ เข้ามารับจ้าง ส่วนแรงงานในการเก็บ และตกแต่งหอมแบ่งเพื่อเตรียมส่งตลาดมักใช้แรงงานวัยกลางคนที่เป็นหญิงในหมู่บ้าน

เป็นส่วนใหญ่ ส่วนบ้านหนองพระที่มีการทำนาปี นาปรัง(บางครัวเรือน) และการปลูกแตงกวain ฤดูแล้ง ก็มีการจ้างแรงงานดำเนิน เกี่ยวข้าวเช่นกัน โดยใช้แรงงานในท้องถิ่น สำหรับแรงงานใน การปลูกแตง ปักไม้ค้างแตง บรรจุผลผลิตแตงใส่ถุง และแบกถุง จะเป็นแรงงานในหมู่บ้าน ครัวเรือนที่ไม่ได้ทำนาปรังหรือไม่ได้ปลูกแตงก็จะสามารถไปรับจ้างทำงานเหล่านี้ได้ ค่าจ้างในการดำเนิน และเกี่ยวข้าว จะคิดเป็นรายวัน ส่วนค่าจ้างในการทำงานเกี่ยวกับห้อมแบ่งและแตง瓜จะคิดเป็นชั่วโมง (เหมา) ซึ่งโดยเฉลี่ย ผู้ที่ทำงานรับจ้างจะมีรายได้ประมาณ 120-160 บาทต่อวัน กล่าวโดยสรุปในพื้นที่ที่สามารถทำการเกษตรได้เต็มที่ตลอดทั้งปี จะมีแหล่งจ้างงานภาค การเกษตรในท้องถิ่น และครัวเรือนที่ต้องการงานทำก็จะพอยางงานทำได้ แต่อย่างไรก็ตาม เป็นที่น่าเสียดายว่า ชุมชนที่มีลักษณะเช่นนี้มีไม่มากนักในภาคอีสาน ดังนั้น การไปรับจ้างต่างถิ่น จึงเป็นทางออกที่สำคัญสำหรับครัวเรือนในชนบท

2.1.2 การยกย้ายไปรับจ้างต่างถิ่น

เมื่อโอกาสในการรับจ้างแรงงานในหมู่บ้านและในท้องถิ่นถูกจำกัดอยู่แต่ในด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก เพราะการเติบโตของวิสาหกิจประเวทที่น่าสนใจ ในชนบทและในเมืองต่างๆ ของภาคอีสาน ยังเป็นไปในขอบเขตที่จำกัดมาก ดังนั้น ชาวอีสานส่วนใหญ่ซึ่งต้องการหารายได้เพิ่มเติมจาก การทำเกษตรกรรม จึงต้องอพยพออกไปหาจ้างต่างถิ่น ตามเขตที่มีการพัฒนาด้านอุตสาหกรรม พานิชยกรรม และบริการสูงกว่าที่อื่นๆ คือ กรุงเทพมหานครและปริมณฑล รวมทั้งภาคตะวันออกของประเทศไทย นอกจานนี้ แรงงานอพยพส่วนหนึ่งจะไปทำงานในฟาร์มเกษตรกรรมแบบทุนนิยม ในพื้นที่บางจังหวัดในภาคกลางและภาคตะวันตก เช่น จังหวัดสุพรรณบุรี อุทัยธานี กาญจนบุรี ซึ่ง มีการปลูกอ้อยในงานมาก และเป็นแหล่งงานสำหรับผู้อพยพแรงงานจากอีสานที่อพยพมาทำงาน ในเฉพาะฤดูแล้ง ในระหว่างเดือนธันวาคม-เมษายน ซึ่งเป็นช่วงที่ว่างจากการทำงาน

การอพยพแรงงานของชาวอีสาน สามารถจำแนกออกได้เป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ ได้ดังนี้

(1) การยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นแบบชั่วคราว

การยกย้ายไปทำงานต่างถิ่นแบบชั่วคราว มักจะทำในช่วงที่ว่างจากการทำงาน ในระหว่างเดือนธันวาคม ถึงเดือนเมษายน หรือพฤษภาคม คือการเดินทางไปหลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว และกลับมาในช่วงฤดูทำนา ซึ่งจะเริ่มประมาณเดือนพฤษภาคม-มิถุนายน

งานรับจ้างต่างถิ่นที่ไปเฉพาะฤดูกาลและสอดคล้องกับวงจรการทำงานมากที่สุดคือการไปตัดช้อด ดังนั้นจึงเป็นงานที่ชาวนาภาคอีสานนิยมไปกันมาก วงรอบของการปลูกอ้อยจะเริ่มปลูกในเดือนพฤษภาคมและเก็บเกี่ยวในเดือนธันวาคมถึงเมษายน ซึ่งช่วงเดือนธันวาคมถึงเมษายนก็

เป็นช่วงเวลาที่ชาวนาอีสานว่างจากการทำงานอดีต การเก็บเกี่ยวอ้อยเป็นงานที่ต้องการแรงงานคนมาก เพราะจะต้องทำภายในช่วงฤดูที่บอ้อยของโรงงานน้ำตาล และเจ้าของไร่อ้อยจะต้องวางแผนการตัดอ้อยและส่งอ้อยให้ทันตามกำหนด ไร่อ้อยขนาดใหญ่ที่ต้องการแรงงานจำนวนมากอยู่ในเขตแห่งน้ำในภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย จังหวัดสุพรรณบุรี คุ้ยฐานี กาญจนบุรี ในหมู่บ้านในภาคอีสานที่เกษตรกรไม่ได้ทำการเกษตรในช่วงหน้าแล้ง เมื่อเก็บเกี่ยวข้าวนาปีเสร็จในเดือนพฤษจิกายนหรือต้นธันวาคม ชาวนาจะรีบเตรียมตัวไปทำงานตัดอ้อย การไปทำงานแบบนี้เป็นการทำแบบต่อเนื่องกันมานานนับสิบปี จึงมีเครือข่ายของการทำงานดำเนินอยู่ ครัวเรือนที่ต้องการไปทำงานสามารถนัดแนะและเตรียมการได้ล่วงหน้าผ่านระบบเครือข่ายนี้ ซึ่งมีลักษณะไม่ซับซ้อน คือเจ้าของไร่อ้อยจะว่าจ้างบุคคลที่ไว้ใจในห้องถินหรือในแต่ละหมู่บ้าน คนเหล่านี้อาจเคยเป็นคนทำงานตัดอ้อยมาก่อนแต่เป็นคนเก่ง มีลักษณะเป็นผู้นำ มีความรับผิดชอบ และได้รับความเชื่อถือไว้วางใจจากคนในหมู่บ้าน คนแบบนี้จะถูกว่าจ้างให้ทำหน้าที่เป็นคนกลางในการประสานงานหานคนไปทำงานให้ได้ตามที่เจ้าของไร่อ้อยต้องการ และดูแลจัดพากงานไปส่งถึงไร่อ้อย ทำการนัดหมายวันไปทำงานและจำนวนคนที่จะไปทำงานซึ่งในอดีตอาจใช้จดหมายหรือโทรเลข แต่ปัจจุบันสามารถทำได้ง่ายดายทางโทรศัพท์ ในกรณีที่มีภารขาดเคลื่อนแรงงานมาก เจ้าของไร่อ้อยและตัวแทนก็จะใช้เทคนิคต่างๆเพื่อที่จะทำให้ได้แรงงานตามต้องการ เช่น การจ่ายเงินค่าแรงล่วงหน้าบางส่วนไปก่อน ซึ่งส่วนใหญ่แล้วในช่วงฤดูเก็บเกี่ยวข้าวนาจะมีความจำเป็นต้องใช้เงินในการจ้างเกี่ยวหรือสื้อข้าวจากชาวนา นอกจากนี้ ในการที่หัวหน้าครัวเรือนจะออกเดินทางไปก็มีความจำเป็นที่จะต้องให้เงินไว้แก่คนที่บ้านด้วย ส่วนค่ารถนั้นไม่จำเป็นเพรำทางเจ้าของไร่อ้อยเป็นผู้รับผิดชอบจัดรถและค่าใช้จ่ายในการเดินทางให้ งานตัดอ้อยที่มีลักษณะเฉพาะฤดูกาลนี้ เป็นงานที่ເອົ້າให้คนในช่วงอายุ วัย สถานภาพสมรส และระดับความรับผิดชอบในครอบครัว ต่างๆกันสามารถเข้าร่วมได้ ผิดกับการอพยพไปทำงานระยะยาวเป็นปีตามโรงงานต่างๆซึ่งมักเป็นแรงงานสีสอดในวัยหนุ่มสาว ใน การไปตัดอ้อย คนหนุ่มสาว คนในวัยกลางคนที่ยังแข็งแรง คนสีสอด คนที่แต่งงานแล้วและมีลูกแล้ว ก็สามารถไปทำงานได้หากสามารถจัดการกับภาระในครอบครัวข้างหลังได้ ในพื้นที่วิจัยหมู่บ้านที่มีการอพยพแรงงานไปตัดอ้อยกันมากคือบ้านแก้ว ส่วนใหญ่จะนิยมไปตัดอ้อยที่ภาคกลางซึ่งมีการทำไร่อ้อยขนาดใหญ่

สำหรับการรับจ้างนอกการเกษตรแบบชั่วคราวในช่วงที่ว่างจากการทำงานนั้น ที่สำคัญคือ การไปรับจ้างทำงานก่อสร้าง ซึ่งผู้ไปส่วนใหญ่จะมีเครื่องข่ายการทำงานอยู่กับผู้รับเหมา ก่อสร้าง ดูแลซึ่งเป็นช่วงที่ชวนว่างจากการทำงานก็เป็นช่วงเวลาที่มีการก่อสร้างมากเข่นกัน ดังนั้นจึง เป็นโอกาสที่ผู้ที่มีพื้นความรู้และทักษะด้านช่างสามารถทำงานทำได้ ผู้ที่ไม่มีทักษะพิเศษก็

สามารถทำงานเป็นกรรมกรเบกหาม ในช่วงนี้นายจ้างที่เป็นผู้รับเหมา ก่อสร้างที่เคยรู้จักและว่าจ้างกันมาในปีก่อน ก็มักจะติดต่อกันมา บางที่ถ้าไม่รู้จักกันมาก่อน ก็ใช้วิธีติดต่อผ่านคนงานประจำของตนบอกผ่านมาตามสายญาติต่างๆ นอกจากนี้ ยังมีชาวบ้านที่เคยเป็นลูกจ้างทำงานก่อสร้าง บางคนที่พัฒนาตัวเองขึ้นมาเป็นผู้รับเหมา ก่อสร้างรายอยู่ รับเหมา ก่อสร้างทั่วไปในที่ต่างๆ เป็นแหล่งจ้างงานที่สำคัญอีกแหล่งหนึ่ง

(2) การอพยพไปทำงานต่างถิ่นแบบกึ่งถาวร

การอพยพไปทำงานต่างถิ่นแบบกึ่งถาวร เป็นการไปทำงานระยะยาว อาจกินเวลาตั้งแต่ 1 ปีไปจนถึง 10 ปี ส่วนใหญ่เป็นการไปทำงานของคนในวัยหนุ่มสาว ซึ่งบางส่วนพอแต่งงาน มีลูก ก็อาจกลับมาอยู่ในหมู่บ้านและเปลี่ยนไปทำงาน และทำงานต่างถิ่นแบบชั่วคราวแทน แต่ก็มีบางส่วนที่ทำงานต่างถิ่นจนเข้าวัยกลางคน โดยนำลูกมาฝากเลี้ยงไว้ที่บ้าน มีน้อยรายที่สามารถตั้งตัวได้ และตั้งถิ่นฐานถาวรอよุ่นในต่างถิ่น

ลักษณะงานของผู้อพยพไปทำงานต่างถิ่น จะมีความหลากหลาย ในพื้นที่วิจัย พบว่า สถานที่ที่ไปทำงานกันมาก ยังคงเป็นกรุงเทพมหานคร นอกจากนั้นได้แก่ เขตปริมณฑลของกรุงเทพฯ และภาคใต้ของไทย การไปทำงานต่างถิ่น เช่นนี้ ผู้ที่ไปมักยังคงรักษาความสัมพันธ์กับญาติพี่น้อง ในหมู่บ้านของตนไว้ เช่น หนุ่ม-สาว มักกลับบ้านทุกปี หรือ 2 ปี ในช่วงเทศกาลสำคัญ เช่น บุญสงกรานต์ มีการส่งเงินกลับมาให้แก่พ่อแม่และครอบครัว บางที่ก็มีการจัดผ้าป่ารวมเงินกันในหมู่ที่อพยพไปทำงานและเพื่อนฝูง ทำผ้าป่ามาทอตีวัดในหมู่บ้าน เช่น ผู้อพยพแรงงานจากบ้านหนองพระ ในเครือข่ายการทำงานชุดหนึ่ง จะจัดผ้าป่ามาทอตีหมู่บ้านทุกปี โดยในปีล่าสุดได้จัดทอผ้าป่าชื่อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้โรงเรียนประจำหมู่บ้าน

การอพยพไปทำงานนี้ จะไปกันตามสายงาน หรือเครือข่ายการทำงาน โดยอาจมีผู้ที่เคยไปทำงานต่างถิ่นแล้ว ได้งานที่ดี มีรายจ้างดี ก็มักจะได้รับการสนับสนุนจากนายจ้างให้หาคนที่ไว้ใจได้ ให้ไปทำงานเพิ่มขึ้นอีก เป็นการสนองประโยชน์ทั้งฝ่ายนายจ้างและชาวบ้านที่ต้องการหางานทำ เพิ่มภาระการไปทำงานผ่านคนรู้จัก เพื่อนบ้าน หรือญาติพี่น้อง จะทำให้รู้สึกอบอุ่น มั่นคง และสามารถเรียนรู้เรื่องการทำงานและการปรับตัวได้ดีกว่า ในหมู่บ้านหนึ่งๆ อาจมีเครือข่ายการทำงานหลายเครือข่าย เช่น ที่บ้านหนองพระ มีเครือข่ายการทำงานต่างกัน 5 เครือข่าย หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า “สาย” คือ

สายห้องอาหารบ้านเชียง

กรุงเทพฯ

สายบริษัทรักษาความปลอดภัยเดอะมอลล์

กรุงเทพฯ

สายบริษัทรักษาราชความสะอาด NAP	กรุงเทพฯ
สายห้างเดอэмอลล์	กรุงเทพฯ
สายพะเนว (บัวเรียน)	กรุงเทพฯ

เนื่องจากการพอยพไปทำงานต่างถิ่นของชาวอีสาน ไม่กินซึ่งระยะเวลาภาระงานมากในแต่ละคน ดังนั้น ในแต่ละสายจึงมีคนหมุนเวียนกันไป รวมทั้งผู้ที่เป็นหัวหน้าสาย ก็จะเปลี่ยนไปหลังจากเวลาฝ่านไป 4-5 ปี เพราะตัวหัวหน้าสายเองก็อาจจะเคลื่อนย้ายตัวเองกลับคืนสู่หมู่บ้านหัวหน้าสายเหล่านี้มักเป็นผู้ที่ชาวบ้านให้ความยอมรับนับถือ ว่าเป็นคนดี มีคุณธรรม

2.2 การประกอบกิจการอิสระแบบผู้ประกอบการรายย่อย

นับเนื่องมาแต่อดีต กิจการค้าขายและการลงทุนในกิจการนอกราชการเกษตรต่างๆในภาคอีสานเป็นการลงทุนประกอบการโดยชาวบ้านเป็นหลัก ชาวชนบทอีสานมีพื้นฐานด้านอาชีพคือการทำเกษตรกรรม มีการปรับตัวจากการทำเกษตรเพื่อยังชีพไปสู่เกษตรเพื่อการค้าผสมกับเกษตรยังชีพ และขยายออกไปสู่การรับจำนำของภาคการเกษตร ส่วนการลงทุนด้านการค้า การผลิต และการบริการนั้นมีอยู่อย่างจำกัดมาก การลงทุนในการประกอบกิจการอุตสาหกรรมขนาดย่อม เช่น การแปรรูปผลผลิต เป็นกิจกรรมที่มีความสำคัญต่อเศรษฐกิจชนบท เช่นกิจการด้านการแปรรูปผลผลิตจะเป็นการเพิ่มมูลค่าของผลผลิตของเกษตรกร สงผลให้เกษตรกรมีทางเลือกไม่ต้องตกเป็นเบี้ยล่างของพ่อค้า ส่วนกิจการที่ไม่เกี่ยวข้องกับการเกษตร ก็อาจเป็นแหล่งจ้างงานในท้องถิ่นสร้างรายได้ให้แก่เกษตรกรได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งแรงงานที่ไม่สามารถพอยพไปทำงานทำต่างถิ่นได้

ในปัจจุบัน มีชาวชนบทอีสานที่หันมาลงทุนในการประกอบกิจการอิสระต่างๆมากขึ้นและหลากหลายมากขึ้นไปตามระดับความซับซ้อนของการผลิตและการดำเนินชีวิต แต่กระบวนการก็ตาม ยังอาจกล่าวได้ว่าการลงทุนในกิจการแบบนี้ยังเกิดขึ้นในขอบเขตที่จำกัด ครอบคลุมชาวชนบทอีสานที่พอมีฐานะ พอใจที่จะนำเงินไปลงทุนในด้านการศึกษาของลูกมากกว่าที่จะนำเงินไปลงทุนประกอบกิจการธุรกิจ กิจการที่มีอยู่มักเป็นกิจการขนาดเล็กที่ไม่มีความต้องมากนัก กิจการที่พบในพื้นที่วิจัยได้แก่ การเปิดร้านค้าของชำในหมู่บ้าน โรงสีข้าว กิจการทำปลา กิจกรรมนวดข้าว ร้านซ่อมจักรยานยนต์ ร้านตัดผมทำผมชายหญิง กิจการรับซื้อ-ขายส่งปลา กิจการค้าขายรองเท้า กิจการเย็บจักกุญแจสาน และกิจการเจียระไนผลอย เป็นต้น ส่วนใหญ่ผู้ลงทุนที่

พัฒนาขึ้นมาจากการเป็นเกษตรกรเหล่านี้ มักจะไม่ละทิ้งการทำเกษตรกรรมไปเสียที่เดียว แต่จะยังคงการผลิตข้าวเพื่อบริโภคไว้เป็นหลักประกันความเสี่ยงด้วย โดยบางครั้งจะใช้วิธีการจ้างทำงานหรือใช้วิธีให้คนเช่าทำงานแบบแบ่งผลผลิต ในหลาย ๆ กรณีเราจะพบว่า ผู้ประกอบการเหล่านี้มักเป็นผู้ที่มีประสบการณ์ในการออกไปทำงานต่างถิ่น หรือมีตำแหน่งหน้าที่ที่ทำให้มีโอกาสได้เรียนรู้และมีประสบการณ์ชีวิตและการทำงานในรูปแบบใหม่ๆ มากกว่าชาวนาทั่วไป นอกจากนี้ยังเป็นบุคคลที่มีความกล้าเสี่ยงลงทุน และมีเครือข่ายทางสังคมที่เอื้อต่อการลงทุนประกอบกิจการ ในที่นี่จะอยู่ตัวอย่างบางกรณีของการลงทุนประกอบกิจกรรมให้เห็นภาพพอสังเขป

กรณีการเย็บจักรอุตสาหกรรมในครัวเรือน

กิจการเย็บจักรอุตสาหกรรมที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นของนายนิยม (นามสมมุติ) อายุ 52 ปี ตั้งอยู่ที่บ้านบึง จังหวัดมหาสารคาม บ้านนี้มีจักรเย็บผ้าอุตสาหกรรม 2 หลัง และจักรธรรมดา 3 หลัง การผลิตใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ยกเว้นในช่วงเวลาที่มีงานเร่งด่วนจะจ้างลูกจ้างเย็บผ้าจำนวน 2 คน มีกำไรเฉลี่ยเดือนละ 5,000-6,000 บาท

ครอบครัวนายนิยมมีอาชีพทำนามาตั้งแต่บรรพบุรุษ มีพี่น้อง 11 คน พ่อเรียนหนังสือจบชั้นป. 4 ก็ออกจากโรงเรียนช่วยพ่อแม่ทำงาน นายนิยมชอบชกมวยมาก ชอบไปหัดชกมวยกับนักมวยรุ่นพี่ในหมู่บ้าน พี่ชายนายนิยมเห็นเขามีหน่วยก้านต์จึงนำตัวไปฝึกไว้ที่ค่ายนักมวยที่กรุงเทพ เขาได้เข้าชกหลายเที่ยงมวยไทยอาชีพและมวยสากลสมัครเล่น รวมกิจกรรม 287 ครั้ง และได้เป็นตัวแทนเขต 4 ไปชกที่จังหวัดนครสวรรค์ด้วย ชกมวยได้ 3 ปีกับลับบ้าน พ่อแม่ให้ไปเรียนเย็บผ้าที่ร้านเย็บผ้าที่ตัวอำเภอและชกมวยไปด้วยเพื่อหาเลี้ยงครอบครัว ต่อมานายชัยที่ย้ายไปอยู่ที่จังหวัดอุดรธานีเปิดร้านตัดเย็บเสื้อผ้าและขอให้เข้าไปช่วยงาน เขายังไปทำงานกับพี่ชายที่จังหวัดอุดรธานีรวม 7 ปีเต็ม จึงกลับมาบ้าน และแต่งงานกับผู้หญิงในหมู่บ้านเดิมซึ่งทำงานเป็นช่างเย็บผ้าด้วย ทั้งสองจึงประกอบอาชีพด้วยการรับจ้างเย็บผ้า และมีอาชีพอีกอย่างหนึ่งคือการขายปลาโดยรับซื้อปลามาจากการตลาดจังหวัดขอนแก่นมาขายในตลาดระดับอำเภอที่จังหวัดมหาสารคาม แต่ปลาสมัยนั้นขายไม่ค่อยดี และรายจ่ายมีมากขึ้นเพราะลูก 2 คนอยู่ในวัยเรียน จึงเป็นช่วงที่ลำบากมาก

ต่อมาในพ.ศ. 2531 นายนิยมจึงได้ชวนภรรยาเปิดร้านขายไก่ย่างส้มตำและรับเย็บเสื้อผ้าไปด้วย โดยขอมาอยู่ที่ห้องแ阁ลี่พ่อแม่แบ่งให้อยู่ (ชุมชนนี้เป็นชุมชนที่ถนนตัดผ่าน และได้ก่อสร้างที่ตั้งของเขตเทศบาลอำเภอขนาดเล็ก) ช่วงนี้ฐานะความเป็นอยู่ดีขึ้น และเริ่มนิรชื่อจักรอุตสาหกรรมมาเย็บเสื้อผ้าให้ เงินที่นำมารื้อจักรได้มาจากภารชาติพ่อแม่ให้เป็นมรดก ขายไป

ทั้ง 3 ตัวได้เงิน 25,000 บาท และต่อมามาได้กู้เงินจากธนาคารออมสิน (โครงการธนาคารประชาชน) 15,000 บาท เพื่อเป็นทุนเพิ่มเติมในการจัดซื้ออุปกรณ์ในการเย็บผ้า เช่น ด้าย เข็ม

ต่อมาในพ.ศ. 2544 ได้กู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง จำนวน 10,000 บาท นำไปซื้อจักรกรรมด้า 1 หลังให้ภารยาอับดั้ดเสื้อผ้าชุดทำงานต่างๆ เป็นรายได้เสริม เพราะลูกๆ ต้องเรียนหนังสือ พ่อถึงกดูทำงานก็ให้ภารยาไปทำนา บางทีก็จ้างคนทำ เพราะ “ทำมาหากินเอง ไม่ต้องซื้อข้าวกิน แบ่งหน้าที่กันไป ได้ข้าวมากก็ไม่ต้องไปขาย เก็บไว้กินในครัวเรือน”

กรณีการเจียระไนพโลย

การเจียระไนพโลยเป็นอาชีพที่นิยมทำกันมากในภาคอีสานและจังหวัดขอนแก่น อุดรธานี กาฬสินธุ์ ในช่วงพ.ศ. 2534-2539 แต่ต่อมามาอาชีพนี้ได้ลดความนิยมลง ยังเหลือคนที่ประกอบอาชีพนี้อยู่ไม่นัก ที่บ้านหนองหิน จังหวัดขอนแก่นในปัจจุบัน ครัวเรือนที่ประกอบกิจการเจียระไนพโลยคงเหลืออยู่ร่วม 25 ครัวเรือน โดยทุกครัวเรือนเป็นเจ้าของกิจการเองโดยใช้แรงงานในครัวเรือน ในขณะที่ในอดีต จะมีเจ้าของกิจการประมาณ 10 ครัวเรือน และรับคนงานที่เป็นชาวบ้านในหมู่บ้านเข้ามาทำงานในโรงงานเจียระไนพโลยเล็กๆ ของตน ในช่วงที่กิจการเจียระไนพโลยเพื่องพูที่สุด คือ พ.ศ. 2535-2539 เกือบทุกครัวเรือนในหมู่บ้านจะมีสมาชิกเข้าทำงานในโรงงานเจียระไนพโลยเล็กๆ เหล่านี้

ชาวบ้านบ้านหนองหิน จังหวัดขอนแก่นได้รับรู้เกี่ยวกับการขยายตัวของอุตสาหกรรมการเจียระไนพโลยว่าเป็นกิจการที่สร้างรายได้ที่ดี เนื่องจากหมู่บ้านตั้งอยู่ไม่ห่างจากตลาดคำเกอ หนองแกซึ่งเป็นตลาดรับซื้อพโลยที่สำคัญ นอกจากนี้ ยังได้รับรู้เรื่องนี้จากชาวบ้านในน่าท่าเรือ ซึ่งเป็นหมู่บ้านแรกๆ ที่มีการทำพโลย ชาวบ้านโนนท่าเรือเคยมาขอแลกข้าวจากบ้านหนองแก ในช่วงที่หมู่บ้านโนนท่าเรือประสบภัยทุกภัยหนัก และจากเหตุอุทกภัยนี้เอง ที่ชาวบ้านจากบ้านโนนท่าเรือได้ไปติดต่อกับพ่อค้าที่ตลาดหนองแกให้ช่วยสอนวิธีการเจียระไนพโลยให้เพื่อเป็นอาชีพหารายได้มาเลี้ยงครอบครัว ในการเรียนรู้ของการเจียระไนพโลย ชาวบ้านจะต้องนำข้าวสารไปให้พ่อค้ารับซื้อพโลย 1 กะรัสตอบ และต้องไปทำงานเจียระไนพโลยให้พรีๆ 3 เดือน เมื่อทำเป็นแล้วก็ต้องลงทุนซื้ออุปกรณ์และเครื่องมือต่างๆ และรับพโลยมาเจีย ปรากฏว่าได้รายได้ดี จนไม่ต้องอพยพไปทำงานต่างถิ่น เมื่อชาวบ้านหนองหินรู้เรื่องนี้จึงสนใจที่จะประกอบกิจการนี้บ้าง

บ้านหนองหินเป็นหมู่บ้านที่มีองค์กรพัฒนาเอกชนเข้ามาร่วมทำงานด้านการพัฒนาชนบท ดังนั้น ผู้ใหญ่บ้านหนองหินจึงได้ประสานงานขอให้องค์กรพัฒนาเอกชนจัดการฝึกอบรมอาชีพให้ซึ่งก็ได้รับการตอบสนองด้วยดี และยังมีหมู่บ้านใกล้เคียงได้รับการอบรมด้วยรวมทั้งหมด 5 หมู่

บ้าน เมื่อบวມแล้วชาวบ้านก็พร้อมที่จะเข้าสู่อาชีพนี้ พลอยที่กล่าวถึงนี้เป็นพลอยอัดเม็ดหรือ พลอยรัสเซีย ซึ่งชาวบ้านจะต้องซื้อพลอยจากพ่อค้ามา และลงทุนซื้อตีบเจียร์ในพลอย อุปกรณ์ และวัสดุที่ต้องใช้ในการเจียร์ในเองทั้งหมด เช่น ปั๊มไม้ทวน กาว แป้ง กากเพชรขัดเงา เป็นต้น

พอทำอาชีพนี้มาได้สักระยะหนึ่ง ก็เกิดปัญหากับพ่อค้าซึ่งเป็นหัวรับชี้พลอยที่เจียร์ใน แล้วแต่ผู้ขายพลอยอัดดิบให้แก่ผู้เจียร์ใน คือพอชาวบ้านลงทุนซื้อตีบและอุปกรณ์เจียร์ใน พลอยมากขึ้น พ่อค้าจะเริ่มไม่น่าวัตถุดิบมาส่งให้ ต่อจากนั้นก็จะนำมาส่งที่ลามากา ชาวบ้าน ก็จะรีบเจียร์ในพลอยเป็นจำนวนมาก แต่พอเขางานไปส่ง พ่อค้าก็จะติว่าไม่ได้ขนาดหรือไม่ได้ คุณภาพ และถือโอกาสกดราคา

“พลอยมันกินไม่ได้ ทำไปแล้วก็ต้องยอมขายในราคากู๊ด เพราะเหล่งวัตถุดิบมีเหล่ง เดียว เหล่งซึ่กันมีเหล่งเดียว-- พ่อค้ารับซื้อแล้วก็จะรับรวมไปส่งที่กรุงเทพ พ่อค้า ในกรุงเทพจะรับซื้อพลอยในปริมาณมากๆ เท่านั้น ถ้าขาย เขาก็ไม่รับซื้อ ชาวบ้านจะ พากันเข้าไปขายเองที่กรุงเทพก็ไม่ได้ พ่อค้าพากันนี้เขามีเครือข่ายของเข้า ถ้าหากเรา จะเข้าไปขายเอง เขาก็ไม่รับซื้อ--“

ในช่วงที่การเจียร์ในพลอยเป็นที่นิยม เกือบทุกครัวเรือนจะมีสมาชิกในครัวเรือนที่ทำงาน เจียร์ในพลอย เพราะ “หลังจากทำนาแล้ว ก็กลับมาเจียร์ในพลอยต่อที่บ้านได้” แต่ในปัจจุบัน หลังจากที่มีปัญหารื่องตลาดรับซื้อ ก็มีผู้เลิกทำไปเป็นจำนวนมาก ปัจจุบันเหลืออยู่เพียง 15 ครัวเรือน

จากข้อมูลในกรณีศึกษาข้างต้นจะเห็นได้ว่า มีปัจจัยหลายประการที่ทำให้บางคนบาง กลุ่มสามารถพัฒนาตนเองเข้าไปสู่การเป็นผู้ประกอบการลงทุนรายย่อยในชนบทได้ ปัจจัยที่ สำคัญได้แก่

1. ประสบการณ์ต่างกันและประสบการณ์ชีวิต เกษตรกรที่มีโอกาสได้เดินทางออกไป นอกหมู่บ้าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการไปทำงานในเมือง จะมีโอกาสเรียนรู้สิ่งใหม่ มองเห็นโอกาสที่คนอื่นไม่เห็น ประสบการณ์ในการใช้ชีวิตในต่างถิ่นยังเป็นการเพิ่มความ มั่นใจและความแข็งแกร่งให้กับคนด้วย ดังเช่นกรณีนายนิยมที่เป็นนักมวย ได้เดินทางไปซากุระในที่ต่างๆ และได้ไปทำงานที่จังหวัดอุดรธานี 7 ปี

2. ทักษะอาชีพและประสบการณ์ด้านอาชีพ เป็นการง่ายสำหรับเกษตรกรที่จะเข้าสู่อาชีพใหม่ หากพวกรู้ได้มีโอกาสเรียนรู้ทักษะในการประกอบอาชีพนั้นมาก่อน เช่น ในสานะลูกจ้าง และค่อยพัฒนาตัวเองขึ้นมาเป็นผู้ประกอบการเอง ดังกรณีของผู้ลงทุนเย็บจักรอุตสาหกรรม ก็เคยทำงานเป็นลูกจ้างเย็บผ้ามาก่อนถึง 10 ปี สำหรับชาวบ้านบ้านหนองหินที่ต้องการเข้าสู่อาชีพการทำพลอย ก็ถึงกับลงทุนจ่ายค่าเรียนเพื่อให้มีทักษะพื้นฐานในการประกอบอาชีพ
3. เครือข่ายด้านอาชีพ การมีเครือข่ายด้านอาชีพจะช่วยให้สามารถมีความเข้าใจในการประกอบกิจการธุรกิจและเข้าสู่ธุรกิจได้ง่ายขึ้น ไม่ว่าจะในเรื่องของการหาแหล่งวัสดุ ดิบ เครื่องมือเครื่องจักรที่ใช้ในกระบวนการผลิต ไปจนถึงการสร้างและพัฒนาตลาดสำหรับสินค้าที่ผลิตขึ้น ในกรณีจักรเย็บผ้าอุตสาหกรรม นายนิยมมีพี่ชายที่เป็นเจ้าของกิจการเย็บผ้า ทำให้มีเครือข่ายสนับสนุนในการเข้าสู่อาชีพ สำหรับบ้านหนองพระนัน เป็นที่น่าเสียดายว่า ชาวบ้านมีเพียงแค่ทักษะพื้นฐานด้านการผลิตเท่านั้น แต่ไม่มีเครือข่ายด้านการค้าพลอยเลย จึงนำไปสู่การขาดทุนและการตกเป็นเปี้ยล่าง
4. ทุนเงินตรา ขนาดของทุนขึ้นอยู่กับกิจการ แต่ในทุกกิจการย่อมจำเป็นต้องมีการลงทุน การลงทุนแบบชาวบ้านจะเห็นได้ว่ามีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป เพราะส่วนใหญ่จะมีการออมน้อย กรณีของผู้ลงทุนเย็บจักรอุตสาหกรรม ได้เงินทุนที่สำคัญมากจาก การขายวัว 3 ตัวที่ได้รับมรดกมาจากพ่อแม่ และการกู้เงินจากสถาบันการเงินต่างๆ รวมทั้งธนาคารออมสินและกองทุนหมุนบ้านและชุมชนเมือง ซึ่งเป็นที่น่ายินดีว่าในระยะหลังนี้ ชาวบ้านสามารถเข้าถึงแหล่งเงินกู้ในระบบที่เป็นแหล่งเงินกู้ดอกเบี้ยต่ำได้มากกว่าในอดีต แต่ก็ไม่ใช่ทุกคนที่จะมีทุนเงินตรามากเพียงพอที่จะเริ่มกิจการใหม่ได้
5. การสนับสนุนทางสังคม ในทั้งสองกรณีจะเห็นได้ว่าการสนับสนุนทางสังคมมีบทบาทมาก กรณีจักรเย็บผ้าอุตสาหกรรม นายนิยมได้รับการสนับสนุนจากครอบครัวเป็นอย่างดี ทั้งพ่อแม่และพี่ชาย ที่ให้โอกาสในการเรียนรู้ทักษะ รวมทั้งทุนรอน และสถานที่ที่ใช้ประกอบกิจการ ส่วนกรณีการทำพลอย ชาวบ้านหนองหิน ได้รับการสนับสนุนจากองค์กรพัฒนาเอกชนที่ช่วยเหลือเรื่องการจัดฝึกอาชีพ และได้รับข้อมูลพื้นฐานเรื่องการประกอบอาชีพจากชาวบ้านในหมู่บ้านที่เคยมาก่อนแลกข้าวที่หมู่บ้านอีกด้วย
6. สภาพแวดล้อมบางอย่างที่เอื้อต่อการลงทุน เช่น การกลยุทธ์เป็นเมือง ลักษณะของกิจการที่จะลงทุนย่อมขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางเศรษฐกิจและสังคมที่จะเป็นตัวกำหนดความต้องการของตลาด ในกรณีของกิจการเย็บผ้าสภาพการค้ามีความที่

สังคมทำให้ผู้ลงทะเบียนสามารถติดต่อกับตลาดได้ง่าย และการที่ชุมชนค่อยๆ กลายเป็นเมืองและเป็นที่ตั้งของอุตสาหกรรม ทำให้มีตลาดเสื้อผ้าชุดทำงานสั่งตัดต่างๆ ซึ่งทำให้เจ้าของกิจการมีรายได้มากขึ้น

นอกจากปัจจัยที่ทำให้คนบางคนสามารถพัฒนาตัวเองขึ้นเป็นผู้ประกอบการดังกล่าวข้างต้นแล้ว ยังมีข้อสังเกตเกี่ยวกับกิจการลงทุนที่เริ่มโดยผู้ที่เป็นชาวนาหรือเกษตรกรมาก่อนดังต่อไปนี้

1. แม้จะมีการลงทุนประกอบกิจการรายย่อย แต่ก็ยังคงทำนาอยู่ อาจกล่าวได้ว่า การทำเช่นนี้ยังเป็นการกระทำที่ปราศจากเงินโดยทั่วไปในชนบทภาคอีสาน ก่อนหน้านี้ผู้วิจัยได้กล่าวถึงการทำการทำเกษตรเพื่อการค้าควบคู่ไปกับการผลิตเพื่อเลี้ยงตนเองโดยการทำนาและการหาอาหารจากธรรมชาติ และเมื่อมาถึงกรณีของการประกอบกิจการลงทุนรายย่อยในด้านการทำนาและอุตสาหกรรมรายย่อย ก็ยังพบว่าผู้ลงทะเบียนเหล่านี้ก็ยังมีการทำนาปลูกข้าวเพื่อกำไรชีพอยู่ อย่างไรก็ตาม ความเข้มข้นของการผลิตเพื่อยังชีพจะลดลงไป เช่น การหาอาหารจากธรรมชาติจะลดลง ใช้การซื้อกินมากขึ้น แต่ในส่วนของการทำนาปลูกข้าวแล้ว จะยังคงอยู่ เช่นเดิม เนื่องจากกิจการมีข้าวในมือเป็นหลักประกันความมั่นคงในด้านอาหาร และเหตุผลทางสังคมวัฒนธรรมที่ได้กล่าวไว้แล้วก่อนหน้านี้
2. ชาวนามีความกล้าเสี่ยงลงทุนถ้ามีความมั่นใจเรื่องผลตอบแทน ความเข้าใจของคนโดยทั่วไปคือชาวนาไม่มีความกล้าเสี่ยงลงทุนในกิจการใหม่ๆ เนื่องจากวิถีชีวิตผูกอยู่กับการทำเกษตรกรรม แต่จากข้อมูล จะพบว่าชาวนามีความกล้าเสี่ยงลงทุนหากมีความมั่นใจเพียงพอในผลตอบแทนที่จะได้ ในความเป็นจริงแล้ว การทำเกษตรกรรมก็เป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยง แม้แต่การทำที่ชาวนาคุ้นเคยที่สุดก็มีความเสี่ยงเนื่องจากเป็นการลงทุนที่ต้องอิงอุปสงค์กับปัจจัยที่ควบคุมไม่ได้คืออินฟ้าอากาศ การลงทุนในการปลูกพืชชนิดใหม่ที่ไม่คุ้นเคยก็มีความเสี่ยงเช่นกัน ดังนั้น ชีวิตของชาวนาจึงผูกอยู่กับความเสี่ยงอยู่เป็นประจำอยู่แล้ว แต่ชาวนามีวิธีการในการลดความเสี่ยง เช่น การสร้างความมั่นคงเรื่องอาหารก่อน การมีกิจกรรมทางเศรษฐกิจหลายอย่างเพื่อลดความเสี่ยง รวมไปถึงระบบความสัมพันธ์ทางสังคมในหมู่บ้านและระหว่างหมู่บ้าน เช่นระบบเลี่ยง ระบบเครือญาติ ระบบอุปนิสัย ระบบการแลกข้าว ที่ช่วยเป็นหลักประกันการอยู่รอด

นอกจานี้ ในการตัดสินใจลงทุนในกิจการใหม่ๆ ไม่ว่าจะเป็นการปลูกพืชชนิดใหม่หรือการลงทุนในกิจการรายย่อย วิธีการลดความเสี่ยงวิธีหนึ่งคือการดูแบบอย่างจากผู้ที่เป็นชาวนาด้วยกัน ถ้าชาวนารายอื่นซึ่งมีทักษะ และฐานะทางเศรษฐกิจไม่แตกต่างกันมากนักสามารถประกอบกิจการใหม่ๆ ได้ประสบความสำเร็จ ก็สามารถมีความมั่นใจว่า ตนก็จะทำสำเร็จได้เช่นกัน ในกรณีบ้านหนองพระ จะเห็นได้ว่าชาวนาดูแบบจากชาวนาบ้านโนนท่าเรือ ซึ่งเข้าสู่การลงทุนทำพลอยและประสบความสำเร็จ และยอมที่จะลงทุนเรียนรู้ทักษะในการประกอบอาชีพโดยการเข้าข้าวไปให้พ่อค้าพลอยถึง 1 กระสอบต่อกัน และยอมทำงานให้พ่อค้าฟรีๆ เป็นเวลา 3 เดือน

3. ในการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า เครือข่ายทางสังคมของชาวนามีจำกัด ทำให้ตอกยูในสถานะเสียเบรียบ ในการเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจเพื่อการค้า ชาวนา yang อยู่กับเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมแบบเดิม เช่น ระบบเครือญาติ ระบบเสีย ซึ่งในแวดวงของความสัมพันธ์นี้ ส่วนใหญ่ก็คือเกษตรกรชาวนา ในขณะที่ระบบการประกอบธุรกิจการค้าและอุตสาหกรรมแบบไทยฯ ระบบความสัมพันธ์ยังให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ส่วนตัว และระบบอุปถัมภ์ ทำให้ชาวนาตอกยูในภาวะเสียเบรียบในการแข่งขัน นอกจากนี้ ชาวนา yang ประสบจากสถาบันและองค์กรที่เป็นทางการมาอย่างรับหรือเป็นเครื่องมือช่วยในการต่อรองด้วย เช่นในกรณีของชาวบ้านหนองพระ เมื่อจะรู้ว่าพ่อค้าที่รับซื้อพลอยให้ราคาต่ำ และใช้วิธีการที่ไม่เป็นธรรมในการบีบและกดราคา และพ่อค้าพลอยนี้ขายพลอยให้แก่พ่อค้าในกรุงเทพอีกต่อหนึ่ง แต่ผู้ลงทุนเจียระไนพลอยส่วนใหญ่ก็ต้องจำยอมขายพลอยให้แก่พ่อค้าในท้องถิ่น เพราะตระหนักดีว่าพ่อค้าท้องถิ่นและพ่อค้าในกรุงเทพทำธุรกิจด้วยกัน ถ้าเอกสารอยู่ไปข้างที่กรุงเทพก็กลัวว่าจะไม่รับซื้อ และพวกตนอยู่ได้เด่วงนอก

โดยสรุป การลงทุนในการประกอบกิจการรายย่อยของชาวชนบทในปัจจุบัน ถือได้ว่าอยู่ในช่วงระยะเริ่มต้น ผู้ประกอบกิจการเหล่านี้เป็นรุ่นบุกเบิก มีพื้นฐานเป็นเกษตรกรหรือชาวนาซึ่งได้แทรกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของตนออกไปนอกสาขาวิชาเกษตร ด้วยทุนอันจำกัด ประกอบกับความไม่แน่ใจและความไม่รู้สึกไม่นั่นคงในอาชีพใหม่ ทำให้ส่วนใหญ่กังวลรากฐานที่มั่นในการทำเกษตรกรรมไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนา ซึ่งเป็นการทำเกษตรที่ไม่ต้องใช้แรงงานเข้มข้นมาก และสามารถจ้างแรงงานหรือใช้เครื่องจักรแทนได้ด้วย กิจการลงทุนของผู้ประกอบการรายย่อยเหล่านี้ส่วนใหญ่ยังเป็นกิจการขนาดเล็ก ใช้แรงงานในครอบครัวเป็นหลัก ใช้ทุนต่ำ ผู้

ประกอบการต้องอาศัยเครื่อข่ายความสัมพันธ์ในสังคมเกษตรกรรมเดิมในการดำเนินกิจการ ยังไม่สามารถพัฒนาเครื่อข่ายในระบบการค้าได้มากนัก ทำให้ไม่สามารถแข่งขันได้ในระบบการค้าแบบไทย ซึ่งยังอาศัยความสัมพันธ์ส่วนตัวอยู่มาก ในบางกรณี ผู้ประกอบการพื้นบ้านต้องแข่งขันกับผู้ผลิตและพ่อค้าจากในเมืองที่มีทุน ความชำนาญ และเครื่อข่าย เนื่องกว่า ทำให้พากเพียตากอยู่ในสถานะเสียเปรียบ กิจการวิสาหกิจเอกชนในชนบทจึงมักไม่สามารถขยายได้ และคงสภาพเป็นกิจการขนาดเล็กแบบกิจการครอบครัว ใช้แรงงานในครอบครัว และยังไม่สามารถก่อให้เกิดการจ้างงานอย่างมีนัยสำคัญได้ในชนบท

ยุทธศาสตร์ที่ 3 การพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้

ในปัจจุบัน แม้ว่าครัวเรือนในชนบทอีสานจะได้แทรกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปสู่กิจการนอกการเกษตรและกิจกรรมนอกไร่นาอย่างหลากหลาย ซึ่งกิจกรรมเหล่านี้โดยเฉพาะอย่างยิ่งการออกไปปรับปรุงต่างถิ่นได้กลายเป็นแหล่งรายได้สำคัญของเกษตรกรไปแล้ว แต่กระนั้นก็ตาม ครัวเรือนส่วนใหญ่ในชนบทยังให้ความสำคัญแก่การทำเกษตรกรรมเป็นอย่างมาก และด้วยเหตุที่เกษตรกรรมยังคงมีความสำคัญต่อชาวชนบทอีสานนี้เอง ที่ทำให้ครัวเรือนส่วนใหญ่ยังคงรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้ ในพื้นที่ที่ทำการวิจัย สัดส่วนของครัวเรือนที่มีทำดินเป็นของตนเองสูงถึงร้อยละ 80 ซึ่งสอดคล้องกับสัดส่วนของการถือครองที่ดินของภาคโดยรวม ในบางหมู่บ้านในพื้นที่วิจัย พบว่ามีจำนวนผู้ไม่มีที่ดินทำกินมากกว่าหมู่บ้านอื่นๆ คือ บ้านหนองพระสาเหตุที่มีคนไม่มีที่ดินทำกินเป็นจำนวนมากมากกว่าหมู่บ้านอื่น เพราะหมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ริมอ่างเก็บน้ำของเขื่อนอุบลรัตน์ ซึ่งในอดีตมีป่าล้ำชุม จึงมีคนอพยพเข้ามาทำอาชีพประมงจำนวนมาก คนเหล่านี้บางส่วนก็ได้ซื้อที่ดินเพื่อการทำนา แต่บางส่วนก็ยังไม่สามารถซื้อที่ดินได้ แต่ก็มีความประยุตนาที่จะซื้อที่ดินทำการเกษตรให้ได้สักวันหนึ่ง “เวลาเรามีที่ดินทำนา มันไม่ใช่ได้แค่ข้าวนา มันมีหลายอย่างที่จะหา กินได้ไม่ดีในนาของเรา ทั้งปู ปลา ผัก หญ้า เรียกว่าถ้ามีนาแล้ว มันอุ่นใจ” เป็นคำกล่าวของแม่บ้านวัยเพียง 35 ปี ซึ่งนับว่าไม่ใช่คนรุ่นเก่าแก่แต่ก็ยังมีความผูกพันกับที่ดิน

ความสำคัญของการรักษาที่ดินไว้ อาจเห็นได้จากธรรมเนียมที่ว่า ถ้าบุคคลใดต้องการขายที่ดินที่เป็นมรดกที่ได้รับมาจากพ่อแม่ จะต้องตามพื้นท้องของตนดูก่อนว่า ต้องการซื้อที่ดินพื้นนี้ไว้หรือไม่ ถ้ามี ก็เป็นธรรมเนียมที่ว่าจะต้องขายให้พื้นท้องก่อน “ เพราะที่ดินของเรานั้น มีรอยนือ

รายตีนพ่อแม่ คือพ่อแม่เรานุกเบิกถูกทางมา เรายังต้องรักษาไว้ ถ้ารักษาไม่ได้ ก็ต้องให้พื่นน่อง ช่วยรักษาภ่อน"

ยุทธศาสตร์ที่ 4 การรักษาบทบาทของครอบครัวไว้ในฐานะเป็นหน่วยหลักในการผลิต การจัดสรรแรงงานและทรัพยากร

ในบรรดาสถาบันทางสังคมทั้งหลาย ครอบครัวเป็นสถาบันทางสังคมที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นสถาบันพื้นฐานที่มีบทบาทสัมพันธ์อย่างใกล้ชิดกับมนุษย์ทุกคนในสังคม ครอบครัวเป็นสถาบันแรกที่ทำหน้าที่ทางสังคมในการถ่ายทอดค่านิยม วิธีประพฤติปฏิบัติดน และบรรทัดฐานทางสังคมให้แก่สมาชิกรุ่นใหม่ อย่างไรก็ตาม หน้าที่ทางเศรษฐกิจของครอบครัวยังเป็นเรื่องที่ยังมีการกล่าวถึงน้อย ทั้งที่ในสังคมเกษตรกรรมนั้น ครอบครัวมีหน้าที่ที่สำคัญในทางเศรษฐกิจ คือครอบครัวเป็นทั้งหน่วยผลิตและหน่วยบริโภค เนื่องจากแรงงานในการผลิตทางการเกษตรมักได้จากคนในครอบครัวที่ร่วมกันผลิตในที่ดินของครอบครัว และผลผลิตที่ได้จากการแรงงานก็ถูกนำมาบริโภคภายในครอบครัว

ในปัจจุบัน การผลิตของชุมชนมีได้จำกัดอยู่แต่ใน:inline ใจน่าเท่านั้น แต่ได้มีการแตกตัวออกไปยังภาคการผลิตและเขตพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ที่กว้างขวางออกไป การทำกิจกรรมนอกใจน่าและภาคเกษตรต่างๆ เช่น การรับจำจังในท้องถิ่น การรับจำจังต่างถิ่น และการประกอบกิจการอิสระด้านการค้าขาย เป็นสิ่งที่กำลังเกิดขึ้นอย่างกว้างขวาง ดังได้บรรยายมาแล้วข้างต้น ในท่ามกลางความหลากหลายของกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่ครอบครัวในชนบทได้เข้าไปเกี่ยวข้องนี้ เราพบว่า ครอบครัวยังคงแสดงบทบาทที่สำคัญในการจัดสรรแรงงานในการผลิตและการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจ และการจัดสรรวรรภยากรที่หมายได้เพื่อการบริโภคอยู่เช่นเดิม แต่เป็นการจัดการที่ซับซ้อนขึ้น

การจัดการแรงงานของครัวเรือนนี้ มักเป็นการจัดการโดยอิงกับครอบครัวของการผลิตทางด้านเกษตรกรรมเป็นหลัก ยกเว้นกรณีของการอพยพไปทำงานต่างถิ่นแบบกึ่งถาวร เช่น ไปรับจ้างทำงานในเขตอุตสาหกรรม ในเมือง หรือต่างประเทศ ซึ่งครอบครุกากลของการผลิตจะไม่มีอิทธิพลต่อการจัดสรรแรงงาน การจัดการโดยอิงกับการผลิตทางการเกษตรเป็นฐานนั้น ในด้านหนึ่งแสดงว่า ชุมชนยังให้ความสำคัญกับการทำเกษตรมาก และในอีกด้านหนึ่ง อาจวิเคราะห์ได้ว่า ในกระบวนการผลิตทางการเกษตรนั้น มีปัจจัยที่อยู่เหนือการควบคุมของชุมชนคืออุดuct การ ซึ่งทำให้การจัดสรรแรงงานของชุมชนมีลักษณะที่ไม่สม่ำเสมอ บางช่วงเวลาจะมีการว่างงานແง่รื้น เช่นในฤดูแล้ง ในฤดูกาลเช่นนี้ ครัวเรือนที่ต้องการทำงานหารายได้เพิ่มจากการทำการเกษตร อาจมี

การจัดสร้างงานบางส่วนออกไปรับจ้างต่างถิ่น เช่นตัดอ้อย รับจ้างเป็นกรรมการแบกหาม หรือเป็นซ่างไม้ ซ่างปูนในกิจการก่อสร้าง ซึ่งมีความต้องการแรงงานเสริมมากในฤดูแล้งเช่นกัน ในการทำเช่นนี้ อาจต้องมีการจัดสร้างงานบางหนึ่งไว้ที่บ้านเพื่อคูแลเด็ก และสตว์เลี้ยง ส่วนใหญ่ผู้ที่ทำหน้าที่นี้ คือคนแก่ที่มีฐานะเป็นตากายหรือปูย่าของเด็ก แม้ในครอบครัวที่แยกเรือนออกไปอยู่ต่างหากแล้วก็สามารถนำลูกมาฝากให้พ่อแม่ หรือพี่น้องเลี้ยงได้ โดยรายได้ส่วนหนึ่งที่มาได้จะนำมาจัดสร้างให้ลงตัวและเป็นที่พอดีกับครอบครัวสมาชิก เพื่อให้ระบบนำสามารถทำข้าวได้ในปีต่อๆไป การจัดสร้างงานอย่างยืดหยุ่นโดยคำนึงถึงการอุดร่วมกันนี้ ทำให้ครอบครัวช่วยกันสามารถดำเนินชีวิตอยู่รอดได้ในสภาพการณ์ที่การผลิตของชุมชนถูกบีบคั้นอย่างมากทั้งในจากครอบครัวติดและระบบตลาด

การจัดสร้างงานและทรัพยากรโดยคำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวมของครอบครัวเป็นหลักนี้ เรียกว่า ให้สมาชิกแต่ละคนต้องสละความต้องการส่วนบุคคลมากที่สุด เช่น เยาวชนที่จบชั้นประถม หรือมัธยมต้น ที่ต้องการศึกษาต่อ ก็ต้องหยุดความประทุน่าส่วนต้น และอุปกรณ์ประกอบอาชีพเพื่อหารายได้สนับสนุนครอบครัว หรือคนแก่ที่ต้องเลี้ยงดูหลานเด็กฯ เพื่อให้พ่อแม่ของเด็กสามารถออกไปทำงานต่างถิ่นได้ บางครั้ง การออกไปประกอบอาชีพต่างถิ่นก็ต้องการลงทุนที่เป็นเงินตราด้วย มิใช่แรงงานอย่างเดียว การจัดการแบบที่ยึดครอบครัวเป็นหน่วยหลัก จะทำภาระให้หลักการที่ว่าผลประโยชน์จากการลงทุนจะต้องถูกถ่ายโอนมาสู่ครอบครัวด้วย⁶ ในกรณีที่ครอบครัวนี้ ผู้วิจัยพบว่า การที่ครอบครัวหอบรรภอบครัวได้กลายสถานะเป็นครอบครัวที่มีฐานะยากจน กว่าผู้อื่นในหมู่บ้านนั้น ส่วนหนึ่งเนื่องมาจากสมาชิกที่เป็นแรงงานที่สำคัญได้ล้มเหลวลงพื้นฐานนี้ โดยเห็นประโยชน์ส่วนตนสำคัญกว่า ทำให้สมาชิกส่วนที่เหลือตอกย้ำในสถานะที่ลำบาก

จะเห็นได้ว่า ในกรณีที่ครอบครัวหอบรรภอบครัวเป็นปัจจัยที่สำคัญและเป็นปัจจัยที่เปลี่ยนไปตามช่วงเวลา ปัจจัยด้านที่ดินก็มีความสำคัญเช่นกัน แต่เป็นปัจจัยที่มีการผันแปรน้อย

⁶ มีกรณีที่พ่อแม่ภูมิปัญญาจากกองทุนหมู่บ้านเพื่อทำการเกษตร แต่กลับนำเงินไปให้ลูกชายประกอบการค้าขายในกรุงเทพ แล้วจึงค่อยนำเงินจากการค้าขายมาใช้จ่ายในครอบครัว รวมทั้งใช้หนี้กองทุน (โดยอาจไม่ได้ลงทุนทำการเกษตรด้วยเงินที่กองเงยจากกิจการนี้เลย แต่ก็มีการทำการเกษตรเมื่อถึงรอบเวลาของการผลิต) ซึ่งเป็นวิธีการจัดการที่ในสายตาของชาวบ้าน (และกรรมการกองทุน) เห็นว่าเป็นเรื่องปกติ และถ้าประกอบกิจการได้กำไร ก็ถือว่าเป็นการลงทุนที่คุ้มค่า ซึ่งในสายตาของคนภายนอก จะมองว่าเป็นการใช้เงินกู้ไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ แต่ถ้าเราเข้าใจถึงวิธีการจัดการแบบชาวบ้าน เรายังจะเข้าใจในตระกçeการคิดของชาวนาได้ นั่นคือ การเอกสารครอบครัวเป็นหน่วยหลัก และขยายภูมิภาคทางเศรษฐกิจออกไปให้หลากหลาย ตามแต่โอกาสจะมีให้ โอกาสของงานแต่ละอย่างก็มีปัจจัยกำหนดที่อยู่นอกเหนือการควบคุมของชาวนา เช่นฤดูกาล ความต้องการแรงงานของนายจ้าง เป็นต้น ลิ่งที่ชาวนาทำได้อย่างที่สุดในสภาพแวดล้อมเช่นนี้คือการปรับตัวไปตามโอกาสเหล่านี้

ทุนเงินตรา ก็ เช่นกัน การผันแปรของแรงงานนั้นขึ้นอยู่กับวิธีชีวิตของครอบครัว เช่น ถ้าเริ่มนับ จากครอบครัวที่แยกออกจากกันของพ่อแม่ (ตามธรรมเนียมของชาวกีสาน คือลูกเขยจะย้ายเข้ามาอยู่ในครอบครัวของฝ่ายหญิง และทั้งสองจะยังอยู่ในครอบครัวของพ่อแม่สักช่วงหนึ่ง จนมีลูก 1-2 คน หรือเมื่อน้องคนถัดไปแต่งงาน จึงจะแยกเรื่องออกจากไป โดยพ่อแม่จะมอบที่ดินให้ส่วนหนึ่งเพื่อทำกิน⁷) ครอบครัวที่แยกออกจากกันใหม่ที่มีลูกยังเล็กหรือยังอยู่ในวัยเรียนนี้ จะมีแรงงานด้วยผู้ใหญ่เพียงสองเรา ขณะที่มีจำนวนผู้บริโภคถึง 4-5 คน แต่เมื่อลูกโตขึ้นและออกจากโรงเรียนไปทำงาน แรงงานจะมีมากขึ้น เมื่อลูกแต่งงานรับเขยหรือสะใภ้เข้ามา แรงงานก็จะยิ่งมีมากขึ้น แต่เมื่อลูกแยกเรื่องออกจากไป แรงงานจะลดลง เช่นนี้เป็นต้น การผันแปรของจำนวนแรงงานและจำนวนผู้บริโภคในครัวเรือน เช่นนี้ คือวิธีชีวิตของครัวเรือนหรือวิธีชีวิตของครอบครัว ซึ่งจะเป็นตัวกำหนดความเข้มข้น ความหลากหลาย และความซับซ้อนของการจัดการแรงงานและกิจกรรมทางเศรษฐกิจในครัวเรือน ซึ่งในอดีตเมื่อชาวนาอย่างทำเกษตรกรรมเป็นหลัก และสามารถบุกเบิกที่ดินออกໄไปได้เรื่อยๆ ความเข้มข้นนี้อาจเห็นได้จากขนาดของที่ดินที่ทำการผลิตที่มีมากขึ้น และผลผลิตที่มากขึ้น แต่ในปัจจุบัน จะเป็นเรื่องของการจัดสรรแรงงานออกໄไปทำกิจกรรมอุตสาหกรรมและนอกໄร่นา เช่น การอพยพแรงงานไปทำงานต่างถิ่น ซึ่งต้องมีการจัดสรรทรัพยากรที่หามาได้ ให้เป็นที่พอยู่ของทุกๆ ฝ่ายที่เกี่ยวข้อง อย่างไรก็ตาม เนื่องจากครัวเรือนเกษตรกรในภาคอีสานส่วนใหญ่ยังมีสังคมหลากหลาย และผลที่ได้จากการแรงงานก็มักนำมาใช้เพื่อการเลี้ยงชีวิต มิใช่การสะสม ดังนั้น ความขัดแย้งในการแบ่งสรรทรัพยากรในครอบครัวจึงยังมีไม่นานนัก

กล่าวโดยสรุป ยุทธศาสตร์ที่สำคัญของครอบครัวชาวนาในปัจจุบัน ได้แก่ ประการแรก ชาวนาอย่างคงให้ความสำคัญเป็นอย่างมากกับการผลิตเพื่อการบริโภคโดยตรงภายในครอบครัว ควบคู่ไปกับการผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้า การผลิตเพื่อการบริโภคที่สำคัญคือการผลิตข้าวซึ่งยังคงดำรงอย่างกว้างขวาง นอกจากการผลิตเพื่อบริโภคแล้ว การเก็บ ล่า หาເຂົາโดยตรงจากธรรมชาติแวดล้อมก็ยังมีความสำคัญอย่างสูง ธรรมชาติแวดล้อมจึงมีความสำคัญต่อชีวิตของชาวนา

⁷ ในปัจจุบัน เนื่องจากที่ดินของบางครัวเรือนมีจำกัด ลูกที่แยกเรื่องออกจากไปแล้วก็อาจจะยังทำกินในที่ดินของพ่อแม่ จนกว่าจะเก็บเงินหาซื้อที่ดินได้จึงแยกไปทำในที่ดินของตน ซึ่งกรณีเช่นนี้ เวลามีการวิจัยสำรวจโดยใช้แบบสอบถามอาจทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนของข้อมูลได้มาก เช่น ครอบครัวของลูกซึ่งแยกเป็นหลังค่าเรือนอิสระแล้วตามที่เปลี่ยนบ้าน (ซึ่งมักลูกใช้เป็นฐานในการสำรวจและสุมตัวอย่าง) อาจบอกว่า ครัวเรือนของตนไม่มีที่ดินทำกินเลย หรืออาจบอกขนาดที่ดินของครัวเรือนของพ่อแม่ซึ่งตนไปอาศัยทำกินด้วย ซึ่งทำให้เกิดความคลาดเคลื่อนของข้อมูลและการตีความได้

มาก แต่เกษตรเพื่อการค้าที่มีการใช้สารเคมีอย่างหนักก็กลายเป็นตัวบั่นทอนฐานชีวิตของชานาเสียเอง ประการที่สอง ชานามีการแทรกกิจกรรมทางเศรษฐกิจออกไปอย่างหลอกหลอนทั้งนอกไว้นาและนอกการเกษตร กิจกรรมในส่วนนี้ที่มีการทำอย่างแพร่หลายมากคือการรับจ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การไปรับจ้างต่างถิ่น เนื่องจากงานในท้องถิ่นมีน้อย สรวนการลงทุนประกอบกิจกรรมแบบผู้ประกอบการรายย่อย ซึ่งมีความสำคัญต่อท้องถิ่น เพราะอาจช่วยเพิ่มมูลค่าของผลผลิตทางการเกษตรและเป็นแหล่งจ้างงานในท้องถิ่นนั้น แม้จะมีมากกว่าแต่ก่อน แต่ก็ยังเกิดขึ้นน้อยมากด้วยข้อจำกัดต่างๆ เช่น ทุน ทักษะความชำนาญ และเครื่องข่ายทางสังคมที่มีอยู่อย่างจำกัด จึงทำให้ผู้ประกอบการที่มีพื้นฐานเป็นชานาไม่อาจแข่งขันได้กับผู้ประกอบการมืออาชีพ ประการที่สาม ชานาจะพยายามรักษาที่ดินเพื่อการเกษตรของครอบครัวไว้ เพราะยังให้ความสำคัญกับการทำเกษตรกรรมซึ่งแม้จะมีความเสี่ยงและได้กำไรต่ำ แต่เมื่อเทียบกับความไม่มั่นคงในการออกไปรับจ้างเป็นแรงงานราคากลางในเมืองแล้ว เกษตรกรรมและวิถีชีวิตในชนบทก็ยังให้ความมั่นคงมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยามชรา ประการที่สี่ ชานาใช้ครอบครัวเป็นหน่วยในการผลิตการจัดสรรแรงงาน และการจัดสรรทรัพยากรที่นำมาได้ เนื่องจากในการอยู่รอดให้ได้ท่ามกลางแรงกดดันของธรรมชาติและตลาดที่อยู่เหนือการควบคุมของชานานั้น ชานาต้องผนึกรักษาตัวของตัวเอง ครอบครัว ซึ่งบางครั้งกินความไปถึงเครื่องญาติด้วย เพื่อให้สามารถที่แข็งแรงสามารถทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจที่มีผลิตภัณฑ์สูงสุด รวมทั้งสามารถเข้าร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจในภาคการผลิตที่หลากหลายในระบบเศรษฐกิจปัจจุบัน สำหรับยุทธศาสตร์ปัจจุบัน คือการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจบนพื้นฐานของทุนชุมชนนั้น ผู้วิจัยจะขอยกไปกล่าวในรายละเอียดในตอนถัดไป ทั้งนี้ เป้าหมายของยุทธศาสตร์ครอบครัวเป็นไปเพื่อความอยู่ดีกินดีของสมาชิกทุกคนในครอบครัว และการยกระดับชีวิตความเป็นอยู่ของครอบครัวให้ดีขึ้น

ครัวเรือนชานามได้อยู่อย่างเป็นเอกเทศ หน่วยสังคมที่กว้างออกไปจากครอบครัว คือหมู่บ้านและชุมชน ซึ่งมีบทบาทที่สำคัญต่อชีวิตของชานาเป็นอย่างมาก ซึ่งจะกล่าวในลำดับถัดไป

2 ทุนชุมชนกับยุทธศาสตร์ครอบครัว

ยุทธศาสตร์ครอบครัวที่กล่าวมาข้างต้น เกิดขึ้นจากการที่ครอบครัวชานาถูกกดดันจากความเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในปัจจัยแวดล้อม จากการที่เศรษฐกิจและสังคม ชานาได้เข้า

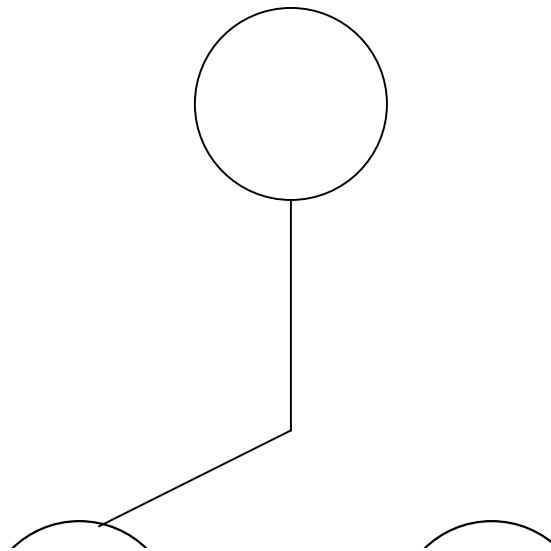
สัมพันธ์กับระบบตลาดในกระบวนการพัฒนาแบบทุนนิยม การผลิตทางการเกษตรเพื่อการค้าและการเพิ่มขึ้นของจำนวนประชากรทำให้ที่ดินทำกินต่อครอปครัวมีขนาดลดลง และทุนธรรมชาติที่เคยเป็นที่พึ่งพิงในด้านปัจจัยในการดำรงชีพก็เสื่อมถอยลงอย่างมาก ประเด็นต่อไปที่จะกล่าวถึง ก็คือ ใน การดำรงชีวิตของชาวนา นั้น ลำพังเพียงครอบครัวแม่จะมียุทธศาสตร์ที่ดีเพียงใดก็ตาม ก็ไม่สามารถเอาตัวให้รอดได้ หากปราศจากสังคมที่อยู่แวดล้อมครอบครัว คือชุมชนชาวนา จากที่ บรรยายมาข้างต้น รวมทั้งจากข้อมูลในกรณีศึกษาจะเห็นได้ว่า ในอดีตทุนทางสังคม ระบบความสัมพันธ์ภายในชุมชนและกับภายนอกชุมชน และทุนทางวัฒนธรรมอันได้แก่อุดมการณ์ระบบความคิด ระบบความรู้ และระบบความเชื่อของชุมชนเป็นปัจจัยที่แวดล้อมที่ทำให้ครัวเรือนต่างๆ สามารถปรับตัวได้เป็นอย่างดีและดำรงชีวิตอยู่อย่างมีดุลยภาพ แต่ในระยะแสแห่งการเปลี่ยนแปลง ทุนชุมชนเหล่านี้บางส่วนก็ยังคงมีความหมายและช่วยให้ชุมชนและครอบครัวดำรงชีวิตอยู่ได้อย่าง มีศักดิ์ศรี แต่ทุนชุมชนอีกส่วนหนึ่งก็มีความอ่อนแลง เนื่องจากไม่สามารถปรับตัวได้ทันกับการเปลี่ยนแปลง จึงไม่สามารถเอื้อประโยชน์ให้แก่สมาชิกในสังคมได้อีกต่อไป ความสามารถในการปรับตัวของทุนชุมชน ผ่านไปกับยุทธศาสตร์ครอบครัวที่เหมาะสม จะทำให้ชุมชนและครอบครัว ในชั้นบทสามารถดำรงชีวิตอยู่ได้อย่างพอเพียงในท่ามกลางการเปลี่ยนแปลง ดังจะกล่าวในรายละเอียดต่อไป

ทุนสังคม

ทุนสังคมเป็นทุนชุมชนที่มีความสำคัญยิ่ง ทุนสังคมหมายถึงระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชน ทั้งที่เป็นความสัมพันธ์ภายในชุมชนหมู่บ้านเอง และกับส่วนที่อยู่นอกหมู่บ้าน ระบบความสัมพันธ์ในชุมชนอีกส่วนถูกกำหนดและสืบทอดผ่านประเพณี พิธีกรรม สุภาษิต คำสอน ซึ่งล้วนเน้นย้ำถึงความสำคัญของการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ในครอบครัว เครือญาติ หมู่บ้าน ชาติพันธุ์ มีงานวิชาการและงานวิจัยหลายชิ้นที่ศึกษาระบบปัจจุบันของชุมชนของชาวอีสานซึ่งล้วนกล่าวบันยันตรงกันในประเด็นนี้ ผู้วิจัยจึงจะไม่กล่าวในรายละเอียดหรือยกตัวอย่างเพื่อยืนยันข้อสรุปนี้

อย่างไรก็ตาม เมื่อสังคมอีสานได้เข้าสานสัมพันธ์กับสังคมใหญ่อย่างใกล้ชิดมากขึ้น ก็จะมีคำถามว่า ทุนสังคมที่ตั้งอยู่บนระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวจะได้แปรเปลี่ยนไปหรือไม่ และมันยังคงเป็นพลังอันเข้มแข็งที่ร้อยรัดผู้คนให้มีชีวิตรอดร่วมกันได้หรือไม่ ใน การวิเคราะห์ถึงการเปลี่ยนแปลง และการสร้างใหม่ของทุนชุมชนนี้ ผู้วิจัยจะขอจำแนกทุนสังคมออกเป็นสามประเภท ซึ่งเป็นระบบการจำแนกที่เป็นที่ยอมรับกันในวิชาการตะวันตกที่หันมาให้ความสำคัญกับการศึกษาเรื่องทุนสังคมมากยิ่งขึ้นในปัจจุบัน ส่วนรายละเอียดของการวิเคราะห์นั้นจะมาจากข้อมูลที่ได้มาจากการพื้นที่วิจัยทั้งสิ้น ทุนสังคมสามประเภทนี้ได้แก่ ประเภทแรก ทุนสังคมภายในชุมชนเอง ซึ่งเป็นทุนที่ร้อยรัดคนในชุมชนเข้าด้วยกัน ประเภทที่สองคือทุนสังคมที่ประสานชุมชนกับชุมชนอื่นที่อยู่ในสถานะทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองไม่ต่างกันนัก และทุนสังคมประเภทที่สามคือทุนสังคมที่เชื่อมโยงชุมชนกับส่วนที่มีสถานภาพสูงกว่าในสังคม หรืออยู่ในภาคการผลิตอื่น

ทุนสังคมเชื่อมโยง Linking Social Capital

ผลจากการวิจัยแสดงให้เห็นว่า ในชุมชนอีสานปัจจุบันทุนสังคมภายในชุมชน หรือทุนสังคมร้อยรัดมีความเข้มแข็งมากกว่าทุนสังคมอีกสองประเภท ทุนสังคมที่อ่อนแอก่อให้สุดคือทุนสังคมที่เชื่อมโยงชุมชนกับส่วนที่อยู่สูงขึ้นไปหรือว่างไกลออกไป เช่น ระบบวัสดุ ระบบตลาด ทำให้ชุมชนตกอยู่ในสถานะเดียบเปรียบในความสัมพันธ์

ทุนสังคมร้อยรัด

ทุนสังคมภายในชุมชน ที่ร้อยรัดสมาชิกในชุมชนหมู่บ้านเข้าด้วยกัน เป็นทุนสังคมที่มีรากฐานมาจากวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวอีสาน ดังนั้นจึงมีความเข้มแข็งกว่าทุนสังคมประเภทอื่น ระบบครอบครัว ระบบเครือญาติ ระบบเดียวกัน ระบบแลกเปลี่ยนแรงงาน ระบบแลกเปลี่ยนข้าว หรือข้าวในนามอุดอุยากขาดแคลน ระบบการจัดสรรที่ดินสาธารณูปโภคไม่มีที่ดินทำกิน และอื่นๆ ล้วนเป็นระบบที่เอื้อต่อการอุ่นร่วมกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกันโดยเฉพาะอย่างยิ่งในนามยกลำบากขาดแคลน

ข้อมูลจากบ้านหนองลายที่ประสบภาวะวิกฤต นำทั่วมข้าวตามเกือบหมด เต่าชาวนาทุกครอบครัวก็มีชีวิตอดoma ได้และสามารถทำการผลิตในรอบต่อไปได้ แสดงให้เห็นว่า ทุนสังคมมีบท

บทสูงยิ่งในภาวะวิกฤตของหมู่บ้าน ชาวนาส่วนใหญ่ได้ข้าวมาบริโภคจากการจับปลาไปแลกข้าว มิใช่การซื้อข้าวตามราคาในท้องตลาด การไปจับปลาต้องอาศัยความช่วยเหลือจากผู้มีอาชีพ ประมงมาแต่เดิม มีการไปกันเป็นกลุ่ม เพื่อที่จะจับปลาในน้ำลึกในยามน้ำหลากได้มาก แม้แต่คนที่มีอาชีพค้าขายปลาในตลาดก็ยังสามารถเอาปลาของตนไปแลกข้าวกับลูกค้าของตนได้ โดยลูกค้า นั้นเป็นชาวบ้านอีสาน เช่นกันและรู้ดีถึงวัฒนธรรมในการแลกข้าวในยามยากลำบาก แม้ความ สัมพันธ์ที่เป็นอยู่จะเป็นความสัมพันธ์ในเชิงการค้า แต่ทั้งสองฝ่ายก็สามารถมุนกลับคืนไปสู่ราก ของวัฒนธรรมแบบยังชีพได้ในยามวิกฤต

การดำรงชีวิตของชาวนาเป็นการเลี้ยงชีพอยู่ท่ามกลางแรงกดดันที่มีความไม่แน่นอนสูง และชาวนาควบคุมไม่ได้ 2 ประการคือ ครอบครัวติด แล้วระบบตลาดผนวกกับระบบวัสดุ (เช่น นโยบาย ทางการเกษตร โครงการพัฒนาขนาดใหญ่ที่สร้างความเดือดร้อนแก่ชาวนาบางกลุ่ม เป็นต้น) ดังนั้น ในสังคมของชาวนาจึงมีการสร้างระบบต่างๆขึ้นมาเพื่อช่วยประกันการอยู่รอดของคนในชุมชน ด้วยการช่วยเหลือกัน ถ่ายทอดต่ออาชญากรรมเป็นค่านิยม ประเพณี และสถาบันทางสังคมต่างๆ และด้วยเหตุนี้เอง ทุนทางสังคมของชาวนาจึงมีลักษณะที่เรียกว่า เป็นทุนทางสังคมแบบที่ เป็นเกราะป้องกัน (protection social capital) มากกว่าที่จะเป็นทุนทางสังคมแบบรุกไปข้างหน้า ที่เอื้อให้คนสามารถพัฒนากิตติคัณสิ่งใหม่ๆ และก้าวหน้าต่อไป (innovation social capital)

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในสังคมปัจจุบัน ทุนสังคมที่ร้อยรัดคนในชุมชนเข้าด้วยกันนี้ กำลังอ่อนแอลง การที่ครอบครัวชนบทต้องเผชิญกับแรงบีบคั้นทางเศรษฐกิจ ต้องทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจอย่างหลากหลายเพื่อให้มีชีวิตรอด ทำให้มีเวลาให้ส่วนรวมและคิดถึงส่วนรวมน้อยลง เช่นกรณีของบ้านหนองพระ จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นหมู่บ้านที่มีการผลิตพืชในเชิงพาณิชย์ แบบเข้มข้น คือมีการปลูกแตงกวาซึ่งมีการลงทุนสูง มีโอกาสทำกำไรสูง และมีความเสี่ยงต่อการขาดทุนสูงเช่นกัน คนในชุมชนจะมุ่งแต่คิดถึงประโยชน์ส่วนตน จนแทนจะหานคนที่มาทำงานเพื่อ ส่วนรวมในชุมชนไม่ได้ กองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองของบ้านหนองพระในปีที่สอง มีกรรมการใหม่เข้ามาแทนกรรมการชุดเดิมเพียง 3 คนเท่านั้น เพราะไม่มีใครต้องการมาทำงานเพื่อส่วนรวม ซึ่งเสียเวลาและเสียต่อการถูกวิพากษ์วิจารณ์ในทางลบ ซึ่งตามระเบียบกองทุน กรรมการจะ ดำรงตำแหน่งได้ไม่เกิน 2 วาระ หากเหตุการณ์ดำเนินไปเช่นนี้ ก็จะเป็นไปได้ว่า ในอนาคตอันใกล้ จะมีกรรมการที่ต้องพ้นจากตำแหน่งในคราวเดียวกันเป็นจำนวนมาก ซึ่งจะส่งผลเสียต่อกองทุนได้ เนื่องจากจะมีปัญหาในการสืบทอดความรู้ ประสบการณ์และการสร้างความต่อเนื่องของงาน จะเห็นได้ว่า การที่ชุมชนมีทุนสังคมที่อ่อนแอก จะเป็นผลเสียต่อชุมชนเอง เพราะการดำเนินงานกองทุนให้ประสบผลสำเร็จ จะเป็นประโยชน์โดยตรงต่อสมาคมเอง

อย่างไรก็ตาม ก็มีได้หมายความว่า การที่ทุนสังคมอ่อนแอกล้าว จะสร้างให้เข้มแข็งมิได้จริงๆ กล้าว การที่คนในชุมชนจะร่วมมือร่วมใจกันเพื่อประโยชน์ส่วนรวม จะมีปัจจัยที่สำคัญคือ คนส่วนใหญ่เห็นประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากความร่วมมือและความเสียสละเพื่อการนั้น ในอดีตที่ผ่านมา โครงการพัฒนาต่างๆ และเงินทุนต่างๆ ที่ลงมาที่หมู่บ้านจะถูกมองว่า เป็นโครงการและเงินทุนของรัฐบาล ซึ่งชาวบ้านจะพยายามเข้าไปค่าประโยชน์ให้มากที่สุด โครงการกองทุนส่วนใหญ่ที่ลงมาในหมู่บ้านจะประสบกับความล้มเหลว เพราะเมื่อสามาชิกไม่คืนเงิน ก็ไม่มีวิธีการติดตามทวงหนี้ และแก้ไขปัญหา ทำให้สามาชิกคนอื่นๆ ห้ามลงมาอีก แต่เมื่อไม่ได้เสียผลประโยชน์ (ส่วนตัว) ของตน นอกจานี้ พอกองทุนหนึ่งมีคนไม่ใช้หนี้ สามาชิกในกองทุนอื่นก็ทำบ้าง เมื่อโครงการกองทุนหมู่บ้านเข้ามาที่แรก ชาวบ้านหนองพระก็มีวิธีคิดแบบเดิม คือทุกคนพยายามเข้ามาขอภัยทั้งๆ ที่ไม่ได้มีความจำเป็น เพราะคิดว่าคงจะไม่ต้องใช้หนี้ แต่พอเข้าไปที่สอง ก็เริ่มเห็นว่า กองทุนนี้จะคงอยู่ที่หมู่บ้าน เป็นของหมู่บ้าน และจะต้องมีการคืนเงินแน่นอน คนที่จะเข้ามาภัยก็เริ่มมีการไตร่ตรองถึงความจำเป็นในการภัยเงินมากขึ้น ในส่วนของกรรมการและผู้นำที่มีความตั้งใจทำงานนั้น ก็มองเห็นถึงผลตอบที่จะเกิดขึ้น จากการที่ไม่ค่อยมีผู้เสียสละทำงานเพื่อส่วนรวม จึงเริ่มมีการคิดวิเคราะห์ถึงสาเหตุ และสรุปว่า ประสบการณ์ที่ไม่ได้เกี่ยวกับโครงการเพื่อส่วนรวมทำให้คนเบื่อหน่าย จึงคิดว่า น่าจะมีการทำโครงการร่วมกันสักโครงการที่จะเป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านจริงๆ และทำให้สำเร็จ ให้ชาวบ้านเห็นคุณค่า ก็จะเริ่มมีคนให้ความสำคัญกับงานส่วนรวม โครงการที่คิดไว้ คือโครงการของกลุ่มผู้ทำปศุสัตว์ ความเป็นมาของแนวความคิดนี้คือ มีชาวบ้านหันมาเลี้ยงวัวกันมาก เนื่องจากวัฒนธรรมคติ และมีเหล่งเงินกู้ชี้อัวที่สำคัญคือกองทุนหมู่บ้าน เต่าการเลี้ยงวัวจำนวนมากทำให้อาหารสัตว์ขาดแคลน ต้องมีการเก็บฟางข้าวหลังจากเกี่ยวข้าวแล้วไว้ให้วัวกิน แทนที่จะใช้วิธีเผาฟางข้าวทิ้งเหมือนเช่นเดิม การเก็บฟางข้าวไว้ได้นานและประหยัดเนื้อที่ในการเก็บคือ การใช้เครื่องอัดฟางข้าว ซึ่งจะเป็นกิจกรรมที่สำคัญเริ่มแรกของกลุ่ม นอกจานี้ ชาวบ้านเองยังเห็นข้อดีของการเลิกเผาฟางในนาอีกด้วย เพราะทำให้ผุ่นและควันลดลงมาก อย่างไรก็ตาม ชุมชนบ้านหนองพระคงจะต้องใช้เวลาสักระยะเวลาหนึ่งก่อนที่กลุ่มปศุสัตว์ที่พากษาคาดหวังไว้จะเป็นจริง แต่จากวิธีการคิดวิเคราะห์ของชาวบ้านเองนี้ เรายังคงมองเห็นทางว่า การสร้างทุนสังคมขึ้นมาใหม่นั้น เป็นสิ่งที่กระทำได้ โดยต้องเริ่มจากสิ่งที่เป็นรูปธรรมที่สร้างประโยชน์ที่ชัดเจน แม้จะเป็นโครงการเล็กๆ ก็ตาม

อีกด้วยที่ยังหนึ่งที่ผู้วิจัยขอถ่วงด้วยในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับทุนสังคมที่ร้อยวัดคนในชุมชน เข้าด้วยกัน เป็นกรุนีที่เกิดขึ้นที่บ้านนาดี จ. นครพนม ซึ่งอาจกล่าวได้ว่าเป็นหมู่บ้านที่มีทุนสังคมที่เข้มแข็ง และมีการสืบทอดคุณค่าและการใช้ประโยชน์จากทุนสังคมมาอย่างต่อเนื่อง และทุน

สังคมนี้ก็เป็นปัจจัยที่สร้างพลังต่อรองให้แก่ชุมชนตลอดมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อเข้าสู่ระบบตลาด หมู่บ้านนี้เป็นหมู่บ้านของชาวไทยญั้ง มีอาชีพหลักคือการทำนา การทำไร่สับปะรด และการปั้นครก ใน การปั้นครก แต่ละครัวเรือนจะปั้นครกของตน และในการเผาจะต้องทำร่วมกัน ในหมู่บ้านจะมีเตาเผาครกอยู่ประมาณ 9 เตา แต่ละเตาจะมีสมาชิกที่ต้องร่วมกันรับผิดชอบในการสร้างเตาและบูรณะเตาให้อยู่ในสภาพที่ใช้การได้ในทุกๆปี และช่วยกันลำเลียงครกเข้าเตา ดูแลใส่ฟืนในเตาเพื่อควบคุมให้อุณหภูมิในเตา มีความสม่ำเสมอ ซึ่งต้องจัดเตรียมตลอดวันตลอดคืน ครกที่เผาได้เป็นของครัวเรือนที่ปั้น และทำเพื่อการขายเท่านั้น สมาชิกเตาสามารถเปลี่ยนเตาได้ถ้าต้องการ ซึ่งหมายถึงว่าเป็นการเข้ากลุ่มตามความสมัครใจ ลักษณะการทำงานแบบรวมกลุ่มหรือการลงแขกที่สืบทอดมาจนถึงปัจจุบันทำให้คนในชุมชนนี้สามารถ分อกกำลังกัน และกำหนดราคาครกเป็นราคาเดียวกันทั้งหมู่บ้าน ทำให้พ่อค้าไม่สามารถดราครับซื้อได้ นอกจากนี้ในปัจจุบัน ชาวบ้านได้ก้าวไปอีกขั้นหนึ่ง คือการร่วมกัน “ซื้อครกหน้าเตา” คือเดิมมีชาวบ้านบางคนที่พอมีเงิน จะรับซื้อครกจากชาวบ้านร่วมกัน ไม่ตามราคาที่ตั้งไว้กับพ่อค้า และนำมายาดต่อให้พ่อค้าอีกต่อหนึ่ง โดยคิดราคาเพิ่มขึ้น 1 บาทต่อครกในเวลาที่ขายให้พ่อค้าที่มารับซื้อ พ่อค้าเองก็พอยู่ในระบบนี้ เพราะสามารถได้ครกครบจำนวนที่ต้องการเมื่อมาถึง ไม่ต้องเสียเวลาหาร่วมครก ชาวบ้านเห็นว่าวิธีการนี้เป็นวิธีการง่ายๆที่จะได้เงินแน่นอน แต่ส่วนใหญ่ไม่มีเงินมากพอที่จะรับซื้อ เมื่อมีกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองเข้ามา ก็มีบางคนที่คิดว่า น่าจะเอาเงินกองทุนกันไว้เป็นก้อนใหญ่เพื่อรับซื้อครกหน้าเตาทุกเตา ซึ่งจะทำให้กองทุนมีกำไรงอกเงยได้เร็วและในระยะยาวจะเป็นการเพิ่มการต่อรองกับพ่อค้า แต่ติดขัดว่า มีคนในหมู่บ้านบางส่วนที่ไม่ได้ปั้นครก หรือต้องการนำเงินไปลงทุนด้านอื่นด้วย เช่นการปลูกสับปะรด

อย่างไรก็ตาม ปรากฏว่า ในการกู้เงินกองทุนในปีที่สอง จะมีรูปแบบการกู้แบบใหม่คือ สมาชิกของเตาจะทำการกู้เงินไปประกอบอาชีพปั้นครก แต่จะเอาเงินให้ครัวเรือนหนึ่งไป เพื่อซื้อครกหน้าเตา โดยสัญญาว่าจะหมุนเวียนกันทำ วิธีการนี้ทำให้ในแต่ละครัวร่วมของการกู้ ผู้รับซื้อครกหน้าเตาจะมีเงินลงทุนรับซื้อครกประมาณ 60,000-80,000 บาท (แน่นอนว่าผู้ลงทุนรายแรกจะได้กำไรก่อนคนอื่น แต่เขาก็ยอมรับความเสี่ยงในการลงทุนด้วย) การหมุนเวียนเช่นนี้ ประเมินดูแล้ว น่าจะเป็นผลดีต่อชุมชน เพราะในระบบเดิมที่มีคนรับซื้อครกหน้าเตาเพียงไม่กี่คน ผลประโยชน์จะมาจากการค้าจะกระจุกตัวอยู่ในคนกลุ่มนี้เท่านั้น ระบบใหม่ที่ชาวบ้านคิดขึ้นมา ทำให้หลายคนมีโอกาสที่จะสร้างกำไรจากการค้าขาย เป็นการฝึกชาวบ้านในเรื่องการค้าและการประกอบกิจการ แต่สิ่งเหล่านี้จะเกิดขึ้นไม่ได้เลย หากชาวบ้านไม่ได้มีทุนสังคมขั้นเข้มแข็ง ที่สร้างความเชื่อมั่นในกันและกันเป็นฐานให้สามารถดำเนินกิจการใหม่ๆได้ เท่ากับว่า ทุนสังคมที่เป็นเกราะป้องกัน

(protection social capital) เมื่อมีความเข้มแข็ง สามารถนำการไปสู่ทุนสังคมเชิงรุกในการคิดค้นนวัตกรรมใหม่ได้ (innovation social capital)

ทุนสังคมประธาน

ทุนสังคมประธานในที่นี้หมายถึงทุนสังคมที่เชื่อมหมู่บ้านต่างๆเข้าด้วยกัน ไม่ว่าจะเป็นหมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำ ซึ่งมีวิถีชีวิต วัฒนธรรม ประเพณีร่วมกัน กลุ่มคนร่วมอาชีพ เช่น ชาวนา ชาวประมง ซึ่งมักจะมีเครือข่ายเชื่อมโยงกัน เพื่อการช่วยเหลือกัน แลกเปลี่ยนสิ่งของและสินค้ากัน ทั้งในยามปกติ และยามวิกฤต ลักษณะของเครือข่ายจะมีระดับความใกล้ชิดแตกต่างกัน เช่น บ้านหนึ่งของลาย เป็นหมู่บ้านที่แยกออกจากหมู่บ้านก่อแก่แห่งหนึ่งในจังหวัดมหาสารคามคือบ้านแบก จากหมู่บ้านนี้มีการแตกหมู่บ้านออกไปอีก 3 หมู่บ้านรวมเป็น 4 หมู่บ้าน ทั้ง 4 หมู่บ้านนี้จะมีการติดต่อกันอย่างใกล้ชิด เช่น ในการทำบุญประเพณีต่างๆ ก็จะมีการบอกรุณให้ไปช่วยเหลือกัน มีการนับสายเครือญาติกัน เวลาเดือดร้อนก็สามารถไปพึ่งพิงได้ ลักษณะความสัมพันธ์ส่วนใหญ่เป็นความสัมพันธ์แบบไม่เป็นทางการ อย่างไรก็ตาม จากพื้นฐานความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการนี้ เมื่อหน่วยราชการมีโครงการพัฒนาเครือข่ายหมู่บ้าน ก็ได้อศัยความสัมพันธ์ที่ไม่เป็นทางการมาใช้ให้เป็นประโยชน์ เช่น เมื่อมีการตั้งกลุ่มเกษตรกรทำนา ก็ได้รวมเอาหมู่บ้านต่างๆที่เป็นสายเครือญาติเข้าไว้ด้วยกัน ส่วนหนึ่งก็เป็นการเดินชื่อโดยชาวบ้านเองเพราจะคิดว่าจะทำให้ทำงานได้ด้วยขึ้น หรือเมื่อมีบริษัทส่งเสริมการปลูกพืชเพื่อเเเคมีตัดพันธุ์ (พิริยาและเคนตากลูป) ขึ้นที่หมู่บ้านลูกแห่งหนึ่งในสีหมู่บ้าน เมื่อทำแล้วประสบความสำเร็จ การขยายงานก็ขยายไปตามบ้านลูกที่เหลือรวมทั้งบ้านแม่ด้วย ทั้งนี้ก็โดยการแนะนำจากตัวชาวบ้านเองต่อทางบริษัท จึงจะเห็นได้ว่า จากเครือข่ายที่ไม่เป็นทางการ อาจจะค่อยๆพัฒนามาเป็นเครือข่ายที่เป็นทางการมากยิ่งขึ้น โดยทั้งภาครัฐ ภาคธุรกิจ และตัวชาวบ้านเอง ต่างก็พยายามอาศัยเครือข่ายเหล่านี้กระทำการที่จะเอื้อประโยชน์ต่อฝ่ายตนให้มากที่สุด

ทุนสังคมเชื่อมโยง

ทุนสังคมเชื่อมโยง ในที่นี้หมายถึงทุนสังคมที่เชื่อมหมู่บ้านหรือเครือข่ายหมู่บ้านเข้ากับสังคม กลุ่มคน หรือบุคคลที่มีฐานะทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เหนือกว่า หรืออยู่ในภาคการผลิตอื่น เช่น ทุนสังคมที่เชื่อมโยงเกษตรกรในชนบทกับพ่อค้า เจ้าของกิจการอุตสาหกรรมการ

ผลิตการบริการต่างๆ ภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน เป็นต้น ทุนทางสังคมประเภทนี้ ค่อนข้างจะเป็นสิ่งใหม่ในสังคมชาวนา และมีลักษณะที่เป็นทุนสังคมแบบรุกมากที่สุดหากใช้ให้ดี

จากการวิเคราะห์ข้อมูลที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ จะเห็นได้ว่าทุนสังคมนี้ของชาวนาอย่างมีอยู่อย่างจำกัด ในขณะที่ผู้ที่อยู่เบื้องบนนั้นต่างมีเครือข่ายอย่างใหญ่กันอยู่แล้ว สิ่งนี้กลยุทธ์เป็นข้อจำกัดที่ทำให้ชาวนาตอกยูในภาวะเสียเปรียบ หากประسังค์จะเข้ามาสู่ส่วนของการค้าและการประกอบกิจการ รูปรวมของประเด็นนี้ ได้แก่กรณีของผู้ประกอบกิจการเจียระไนพโลยที่บ้านหนองหิน ซึ่งไม่สามารถเจาะเข้าสู่แหล่งรับซื้อพโลยในกรุงเทพที่เป็นศูนย์กลางการรับซื้อได้ จึงจำใจต้องขายพโลยให้แก่เก้าแก่รับซื้อ ผู้มีวิธีการกดราคาและเอาเปรียบต่างๆนานา อีกทั้งยังไม่สามารถเข้าถึงแหล่งวัตถุดิบ คือพโลยที่จะนำมาเจียระไน พ่อค้าพโลยในต่างจังหวัดมีเครือข่ายในการทำธุรกิจกับพ่อค้ารับซื้อพโลยในกรุงเทพและแหล่งวัตถุดิบ หากชาวนาที่มีอาชีพเจียระไนพโลยสามารถสร้างเครือข่ายกับตลาดและแหล่งวัตถุดิบได้โดยตรงก็จะสามารถเพิ่มมูลค่าของแรงงานและสินค้า และมีอำนาจต่อรองมากยิ่งขึ้น แต่ในสภาพปัจจุบันผู้ประกอบการชาวนาอย่างขาดทั้งข้อมูลและช่องทางที่จะเข้าถึงตลาดและแหล่งวัตถุดิบเหล่านี้

อย่างไรก็ตาม หากชาวนาประสังค์จะเชื่อมโยงสัมพันธ์กับภาคธุรกิจอุตสาหกรรม เพียงแค่เป็นช่องทางในการทำงานประเทรับจ้าง ก็จะมีช่องทางที่ไม่ยากนัก โดยผ่านกลไกที่ชาวบ้านคุ้นเคยอยู่ คือระบบเครือญาติ มิตรสหายต่างๆ ทั้งนี้เพราะงานรับจ้างเป็นงานประเทรที่ผู้ที่อยู่เบื้องบนไม่ถูกคุกคามแต่ประการใด คือเป็นการสนองประโยชน์ของห้องสองฝ่าย เช่น การศึกษาที่บ้านหนึ่งของพระ พบว่า ชาวบ้านเองได้สร้างเครือข่ายทางสังคมเพื่อช่วยเหลือกันในด้านการไปประกอบอาชีพในเมืองใหญ่ โดยผู้ที่ไปทำแล้วประสบความสำเร็จในอาชีพ เป็นที่ไว้ใจของนายจ้าง และพ่อแม่ผู้ปกครองและชาวบ้านทั่วไป ก็จะเป็นตัวกลางในการประสานฝ่ายงาน ดูแลเรื่องการใช้ชีวิตและการปรับตัวในเมือง ตลอดจนการเรียนรู้งาน กลุ่มที่ไปทำงานเหล่านี้ จะรักษาความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับชุมชน มีการนำผ้าป่ามาทดลองที่วัด และจัดผ้าป่าซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้โรงเรียนของหมู่บ้าน เป็นต้น โดยบางครั้งมีนายจ้างและเพื่อนร่วมงานส่วนอื่นๆมาร่วมด้วย เป็นการขยายความสัมพันธ์ให้กว้างขวางออกไปแบบไม่เป็นทางการ เครือข่ายการทำงานของบ้านหนองพระมีอยู่ทั้งสิ้น 4 สาย คือ สายห้องอาหารบ้านเชียง มีคนไปทำงานในช่วงเวลาต่างๆ กันรวมทั้งสิ้นประมาณ 30 คน สายบริษัทรักษาความปลอดภัยเดอะมอลล์ มีคนไปทำงานประมาณไม่ต่ำกว่า 25 คน สายบริษัทรับจ้างทำความสะอาด NAP มีคนไปทำงานประมาณ 30-40 คน และสายห้างเดอะมอลล์ (ต่างสาขาทั้งหมด) อีกประมาณ 4-5 คน นอกจากนี้ ยังมีสายการบวชพระเดรริ่งไป

บัวเพื่อศึกษาเล่าเรียนที่กรุงเทพด้วย ชีงพระเนร์กได้ช่วยหาผ้าป่าผ้ากฐินมาทอดที่บ้านเมื่อ

กัน

จะเห็นได้ว่า ลักษณะของทุนสังคมแบบเชื่อมโยง มักมีลักษณะแบบไม่เป็นทางการ อาศัยรูปแบบความสัมพันธ์แบบเดิม คือแบบญาติมิตร แม้จะมีลักษณะเชิงรุก แต่ยังมีข้อจำกัดใน การรุก คือยังไม่สามารถแข่งขันได้ ผู้ผลิตในชนบทไม่มีองค์กรที่เป็นทางการ เช่น หอกรรณที่เชื่อมโยงในแนวตั้ง (เช่น จากการผลิต สู่การแปรรูป และการตลาด) หรือองค์กรที่ให้ความคุ้มครองด้าน แรงงานอย่างมีประสิทธิภาพ ดังนั้น การเชื่อมโยงที่ปรากฏจึงเป็นการดินรูปเปิดตามศักยภาพ วัดน ธรรม และรูปแบบการสร้างเครือข่ายแบบเดิม คือแบบที่ไม่เป็นทางการ

บทที่ 4

กองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้านเป็นกองทุนที่เกิดขึ้นตามนโยบายของรัฐบาล มีจุดเดิมว่า “กองทุนหมู่บ้าน และชุมชนเมืองแห่งชาติ” โดยรัฐได้จัดสรรงบลงไว้ให้หมู่บ้านละ 1 ล้านบาท เพื่อเป็นแหล่งเงินทุน หมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนเมือง เป็นแหล่งเงินทุนในการลงทุนสร้างอาชีพเสริม และสร้าง วิสาหกิจขนาดเล็กในครัวเรือน เพื่อสร้างรายได้ให้แก่ประชาชนในชุมชน หลักการสำคัญเกี่ยวกับ กองทุน คือ เพื่อสร้างความเป็นชุมชนและท่องถิน โดยชุมชนเป็นผู้กำหนดอนาคตและจัดการหมู่ บ้านและชุมชนด้วยตนเอง ทั้งนี้กองทุนจะต้องเก็บประมาณ 10% ของรายได้จากการดำเนินการในหมู่บ้านและชุมชน รวมทั้งสามารถเชื่อมโยงกระบวนการเรียนรู้ร่วมกันระหว่างชุมชน ราชการ และเอกชน ซึ่งถือ เป็นการกระจายอำนาจให้ท้องถิน วัตถุประสงค์สำคัญของกองทุนหมู่บ้าน ได้แก่

- 1) เป็นแหล่งเงินทุนหมุนเวียนในหมู่บ้านและชุมชนสำหรับการลงทุนเพื่อพัฒนาอาชีพ สร้างงาน สร้างรายได้หรือเพิ่มรายได้ การลดรายจ่าย การบรรเทาเหตุฉุกเฉินและจำเป็นเร่งด่วน และ สำหรับการนำไปสู่การสร้างกองทุนสวัสดิการที่ดีแก่ประชาชนในหมู่บ้านหรือชุมชน
- 2) สร้างเสริมและพัฒนาหมู่บ้านและชุมชนให้มีคุณภาพสามารถในการจัดระบบ และบริหารจัดการ เงินทุนของตนเอง
- 3) เสริมสร้างกระบวนการพึ่งพาตนเองของหมู่บ้านและชุมชนในด้านการเรียนรู้ การสร้าง และ พัฒนาความคิดสร้างสรรค์ เพื่อการแก้ไขปัญหา และเสริมสร้างศักยภาพ และสร้างเสริมเศรษฐกิจพอ เพียงในหมู่บ้านและชุมชนเมือง
- 4) กระตุ้นเศรษฐกิจในระดับฐานรากของประเทศ รวมทั้งเสริมสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและ สังคมของประเทศในอนาคต
- 5) เสริมสร้างศักยภาพและความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ และสังคมของประชาชนในหมู่บ้าน หรือชุมชน

กองทุนหมู่บ้านเป็นนโยบายที่ใช้หมู่บ้านหรือชุมชนเป็นศูนย์กลางของการดำเนินการ โดย ให้ชุมชนร่วมกันวางแผนกติกาและกฎระเบียบต่างๆ เกี่ยวกับกองทุน ส่วนเจ้าหน้าที่ของรัฐ หรือบุคคล ภายนอกเป็นเพียงผู้ช่วยอำนวยความสะดวกในการจัดสรรเงิน และดูแลการใช้เงินให้เป็นไปตาม เป้าหมายที่ตั้งไว้ก่อน โดยไม่เข้าไป干預หรือสั่งการให้เป็นไปตามความต้องการ เป็นโครงการ นำร่องที่จะนำไปสู่การวางแผนนโยบาย และการกำหนดยุทธศาสตร์ในการดำเนินงานที่มีฐานอยู่ที่ชุม ชน ให้ชุมชนเป็นผู้กำหนดเป้าหมายเฉพาะตามความต้องการของชุมชน รวมทั้งให้ชุมชนเป็นผู้ร่วม

กันกำหนดกรอบกติกาในการดำเนินงานเกี่ยวกับกองทุนและให้ชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบต่อผลการดำเนินการเกี่ยวกับกองทุน (นภาภรณ์ หวานนท์ และคณะ, 2544)

1. การดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านในพื้นที่วิจัย 10 หมู่บ้านภาคอีสาน

1.1 การจัดตั้งกองทุนหมู่บ้าน

การจัดตั้งกองทุนหมู่บ้านในชุมชนที่ศึกษาทั้ง 10 ชุมชนเป็นการจัดตั้งโดยการปฏิบัติตามข้อกำหนดที่ได้มีการระบุไว้อย่างชัดเจนในระเบียบคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมือง แห่งชาติว่าด้วยการจัดตั้งและบริหารกองทุนหมู่บ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ (สำนักนายก รัฐมนตรี, 2544) ที่ระบุไว้ว่า “ในระหว่างเริ่มแรกในส่วนของหมู่บ้าน ให้ผู้ใหญ่บ้านเรียกประชุมหัวหน้าครัวเรือนในหมู่บ้านครัวเรือนละ 1 คน เพื่อเปิดเทวีช้าบ้านในการชี้แจง ทำความเข้าใจ เตรียมความพร้อม และดำเนินการเลือกคณะกรรมการกองทุน” และระเบียบที่ว่าด้วยจำนวนคณะกรรมการกองทุนซึ่งระบุไว้ว่า “ให้กองทุนแต่ละกองทุนมีคณะกรรมการกองทุน จำนวนไม่น้อยกว่าเก้าคนแต่ไม่เกินสิบห้าคน ประกอบด้วยกรรมการทั้งชายและหญิงในสัดส่วนเท่าเทียมกัน” ส่วนใหญ่ การเลือกกรรมการกองทุนในปีแรกนี้ จะมีข้าราชการระดับชำนาญ หรือคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้านระดับชำนาญ มาชี้แจงนโยบายเกี่ยวกับกองทุนหมู่บ้าน ตลอดจนเข้าร่วมสังเกตการณ์และดูแลการเลือกกรรมการกองทุนระดับหมู่บ้านด้วย¹

¹ ตัวอย่างของกระบวนการเลือกตั้งกรรมการกองทุนหมู่บ้านในปีที่หนึ่งและปีที่สองของบ้านปางสา จังหวัดชัยภูมิ มีดังนี้

ในขั้นตอนแรกคณะกรรมการระดับชำนาญ ให้ชาวบ้านคัดเลือกคณะกรรมการบริหารกองทุน โดยพิจารณาเลือกบุคคลที่มีความเสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว ซื่อสัตย์ และเป็นคนดี ซึ่ง กองทุนมีคณะกรรมการได้ต่ำสุด 9 คน และสูงสุดไม่เกิน 15 คน เป็นชายและหญิงในจำนวนเท่าๆ กัน ชาวบ้านได้ร่วมกันพิจารณาคัดเลือกบุคคลที่จะมาเป็นคณะกรรมการมาบริหารกองทุน เริ่มจากการให้สมาชิกเสนอชื่อผู้ที่มีความเหมาะสมสมกับคุณสมบัติ และมีผู้ร่วงผู้สมควร อย่างน้อย 2 คน ซึ่งผู้สมควรส่วนใหญ่มีประสบการณ์ในการพัฒนาหมู่บ้าน และเป็นบุคคลที่มีความเสียสละ และมีความรู้ หลังจากนั้นใช้วิธีตัดสินโดยยกมือ ชาวบ้านได้ยกมือเสนอบุคคลทั้งสิ้น 15 คน และในที่ประชุมจึงมีมติให้บุคคลทั้ง 15 คน เป็นคณะกรรมการมาบริหารกองทุนประจำหมู่บ้าน พร้อมกับให้กรรมการแต่ละคนแนะนำตัว ก่อนที่จะปิดการประชุมในครั้งนี้ หลังจากนั้น ให้กรรมการแต่ละท่าน คัดเลือกประธานกรรมการกองทุน รองประธานกรรมการ เลขาธุการ หรือภูมิคุณ ผู้ตรวจสอบภายใน ประชาสัมพันธ์ และกรรมการฝ่ายต่างๆ และคัดสรุปทรงคุณวุฒิ และที่ปรึกษา จำนวน 8 คน เพื่อให้คำปรึกษาในการดำเนินงานกองทุน โดยพิจารณาคัดเลือกแต่ละตำแหน่ง และยกมือให้คะแนนในแต่ละตำแหน่ง จนได้บุคคลครบตาม

การเลือกกรรมการกองทุนหมู่บ้านกระทำขึ้นปีมกราคมปีพ.ศ. 2544 ระหว่างเดือนเมษายนถึงเดือนสิงหาคม (ตารางที่ 4.1) หลังจากมีกรรมการกองทุนในระดับหมู่บ้านแล้ว กรรมการก็จะทำหน้าที่ร่วงระเบียบกองทุน ซึ่งจะอิงกับระเบียบกลางที่ออกโดยสำนักนายกรัฐมนตรี รวมทั้งมีการเปิดรับสมาชิก ส่วนใหญ่ครัวเรือนหนึ่งๆจะมีสมาชิกเพียงหนึ่งคน ยกเว้นที่หมู่บ้านหนึ่ง ซึ่งมีครัวเรือนหนึ่งที่มีสมัครเป็นสมาชิกถึงสองคน สัดส่วนของครัวเรือนที่เป็นสมาชิกกองทุนในแต่ละหมู่บ้านจะอยู่ปีมกราคมร้อยละ 82 โดยเฉลี่ย (ต่ำสุดร้อยละ 48 สูงสุดร้อยละ 100) (ตารางที่ 4.1) ทั้งนี้ หมู่บ้านที่มีสมาชิกกองทุนครบถ้วนครัวเรือนมีอยู่ร้อยละ 40 อย่างไรก็ตาม ก็มีได้หมายความว่า ครัวเรือนที่เป็นสมาชิกจะมีการกู้เงินทั้งหมด ในปีแรกของการดำเนินงานกองทุน สัดส่วนของครัวเรือนที่กู้เงินจากการกองทุนโดยเฉลี่ยคิดเป็นร้อยละ 53.2 ของครัวเรือนทั้งหมดในหมู่บ้าน (ต่ำสุดร้อยละ 22.4 สูงสุดร้อยละ 68.6) (ตารางที่ 4.1) ในขณะที่สัดส่วนของครัวเรือนที่กู้ ต่อครัวเรือนที่เป็นสมาชิกกองทุนทั้งหมด คือร้อยละ 62.4

ในส่วนของอัตราดอกเบี้ยนั้น กองทุนหมู่บ้านแต่ละแห่งสามารถมีอิสระในการกำหนดได้ตามความเหมาะสม ซึ่งอัตราดอกเบี้ยจะอยู่ระหว่างร้อยละ 3 ถึงร้อยละ 8 อย่างไรก็ตาม ก็มีบางหมู่บ้านที่มีการรับทราบข้อมูลที่ผิดพลาดว่า ถ้ากำหนดอัตราดอกเบี้ยไว้ต่ำ อาจจะมีโอกาสหนี้ที่จะได้รับจัดสรรเงินจากรัฐบาล จึงมีการกำหนดอัตราดอกเบี้ยไว้สูงถึงร้อยละ 12 – 15 ทำให้มีผู้สนับสนุนเข้าเป็นสมาชิกน้อย แต่อย่างไรก็ตาม หมู่บ้านเหล่านี้ก็ได้มีการปรับอัตราดอกเบี้ยลดลงภายในปีแรก เมื่อทราบข้อมูลขัดเจนว่า อัตราดอกเบี้ยจะไม่มีผลต่อการตัดสินใจของรัฐบาล

ตำแหน่งที่ต้องการ คณะกรรมการบริหารกองทุนในวาระปีที่ 1 แยกเป็นหญิง 7 คน เป็นชาย 8 คน และดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านในช่วงเวลาตั้งแต่ 1 กรกฎาคม 2544 – 30 สิงหาคม 2545

เมื่อครบกำหนดระยะเวลาหนึ่งปี นับแต่วันที่คณะกรรมการกองทุนเข้ารับตำแหน่ง คณะกรรมการกองทุนมีการจับสลากออกจำนวนกึ่งหนึ่งของกรรมการกองทุนทั้งหมด เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม 2545 สมาชิกกองทุน จึงได้มีการเลือกตั้งกรรมการกองทุนหมู่บ้านใหม่แทนกรรมการชุดเดิมที่ครบวาระ มีผู้ร่วมประชุม 100 กว่าคน โดยมีครูประจำหมู่บ้าน ซึ่งเป็นผู้ทรงวุฒิและที่ปรึกษาของทุนเป็นผู้นำประชุมเพื่อคัดเลือกคณะกรรมการกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งมีผู้สมัคร 15 คน ได้รับเลือกเป็นคณะกรรมการกองทุนทั้ง 15 คน มีกรรมการทั้งหมด 15 คน แยกเป็นหญิง 7 คน เป็นชาย 8 คน อัตราส่วนเหมือนกรรมการชุดเดิม

ตารางที่ 4.1 จำนวนสมาชิก จำนวนคนภูมิ อัตราดอกรเบี้ย ของกองทุนหมู่บ้าน

ที่	หมู่บ้าน	จังหวัด	ครัวเรือน	วันเดือน กรรมการ	วันครบกำหนด ปีเงินปี 1	จำนวน สมาชิก	จำนวน คนภูมิ	% ครัวเรือน สมาชิก ต่อครัวเรือนทั้งหมด	% คนภูมิ ต่อ สมาชิก	% คนภูมิต่อ ครัวเรือน ทั้งหมด	ดอกรเบี้ย รายละ
1	หนองพระ	ขอนแก่น	125	26/4/44	25/9/45	102	85	81.2	83.3	68.0	6
2	หนองหิน	ขอนแก่น	86	31/7/44	15/9/45	87	59	100.0	67.8	68.6	6
3	ห้วยโตน	อำนาจเจริญ	139	21/6/44	19/9/45	102	80	73.4	78.4	57.5	3
4	ห้วยไคร	อุบลราชธานี	65	21/6/44	14/9/45	64	38	98.5	59.4	58.5	5
5	ห้วยหวด	นครพนม	250	1/7/44	1/10/45	120	56	48.0	46.7	22.4	15
6	นาดี	นครพนม	163	1/8/44	1/10/45	120	89	54.6	74.2	54.6	5
7	ปางสา	ชัยภูมิ	192	30/8/44	30/9/45	192	106	100.0	48.6	55.7	8
8	แก้ว	ขอนแก่น	107	25/7/44	19/10/45	107	58	100.0	54.2	54.2	6
9	หนองลาย	มหาสารคาม	104	25/6/44	6/10/45	104	65	100.0	62.5	62.5	12
10	บึง	มหาสารคาม	231	26/6/44	18/1/46	144	70	62.3	48.6	30.3	12

1.2 การจัดสรรเงินภูมิและการใช้ประโยชน์

การภูมิเงินของสมาชิกกองทุนหมู่บ้านในชนบทภาคอีสานซึ่งเป็นพื้นที่วิจัยทั้ง 10 หมู่บ้าน เป็นการภูมิไปโดยแสดงวัตถุประสงค์ของการภูมิเพื่อการลงทุนในด้านการเกษตร (เพาะปลูก เลี้ยงสัตว์ ประมง) เป็นส่วนใหญ่ โดยสัดส่วนของการภูมิไปลงทุนในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมจะมีถึงประมาณร้อยละ 66-95 (ตารางที่ 4.2) การภูมิเงินไปลงทุนทางการเกษตรที่สำคัญคือการเพาะปลูกและการเลี้ยงสัตว์ การเพาะปลูกพืชชนิดไดกัชชอนอยู่กับพื้นฐานทางด้านการเกษตรที่เป็นอยู่ของชุมชนนั้นๆ เช่น การทำนาปลูกข้าว การปลูกอ้อย สับปะรด แตงกวา ปลูกผัก เป็นต้น สำหรับการเลี้ยงสัตว์นั้น ที่นิยมมากคือการเลี้ยงวัว สัตว์อื่นๆ ได้แก่ สุกร ควาย ไก่ กบ จิงหรีด ปลา เป็นต้น

สำหรับการลงทุนในกิจกรรมของการเกษตรนั้นนับว่ายังมีอยู่น้อย ยกเว้นในหมู่บ้านที่มีการทำหัตถกรรมหรืออุตสาหกรรมในครัวเรือน ซึ่งก็มักเป็นการภูมิเงินไปลงทุนเสริมในกิจกรรมที่ทำกันนานนับเนื่องมาจากการดีดตัว การปั้นคราฟ การทำใน การสานหวด กิจกรรมเหล่านี้ยังคงอยู่มาได้ยาวนาน เพราะเป็นผลิตภัณฑ์ที่เป็นสิ่งจำเป็นในชีวิตของชาวชนบท และยังมีตลาดรับซื้ออยู่

อย่างกว้างขวาง อุตสาหกรรมที่เป็นผลิตสิ่งใหม่ๆและเจ้าตลาดใหม่ คือตลาดของคนชั้นกลางในเมืองมีอยู่น้อย ที่พบร่น การเจียระไนผลอย หรือการหอผ้าใหม่และผ้าฝ้ายที่มีการออกแบบผลิตภัณฑ์แตกต่างไปจากเดิม จะเห็นได้ว่าหากเป็นหมู่บ้านที่มีการทำอุตสาหกรรมในครัวเรือนอยู่เป็นพื้นแล้ว ก็จะมีสัดส่วนการถูกไปลงทุนในกิจกรรมของการเกษตรค่อนข้างมากกว่า pragti เช่น ในพื้นที่วิจัย มีการถูกเงินไปลงทุนปั้นคرعا ที่บ้านนาดี จังหวัดนครพนม ทำใน เจียระไนผลอย และหอผ้าที่บ้านหนองหิน จังหวัดขอนแก่น เป็นต้น (ตารางที่ 4.3) สำหรับการลงทุนในกิจการ nonagriculture ที่สำคัญซึ่งพบในทุกหมู่บ้านคือการค้าขาย ซึ่งมักจะเป็นการถูกโดยผู้ที่มีร้านค้าอยู่แล้ว การถูกเงินไปทำกิจการร้านค้านี้ มักพบว่าสามารถสร้างผลตอบแทนได้ดี กิจการค้ารายย่อยอื่นๆ ได้แก่ การลงทุนซื้อรถพ่วงมอเตอร์ไซค์และอุปกรณ์สำหรับทำและขายน้ำเต้าหู้ ขายไส้กรอก อีสาน (ที่บ้านหนองหินซึ่งเป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่ติดถนนลาดยาง) ส่วนกิจการ nonagriculture ที่เป็นการลงทุนในการประกอบอาชีพอิสระอื่นๆ ในหมู่บ้านเขตชนบทที่ห่างไกลในภาคอีสานยังมีไม่นัก ที่มีการนำไปลงทุนได้แก่ การทำร้านซ่อมเครื่องยนต์และมอเตอร์ไซค์ ตัดผม เป็นต้น

ตารางที่ 4.2 วัตถุประสงค์ของการถูกเงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไกลเมือง

วัตถุประสงค์ของการถูกเงิน	อัตราเร้อยละของครัวเรือน				
	บ้านหนองพระ จ.ขอนแก่น	บ้านหนองหิน จ.ขอนแก่น	บ้านปางสา จ.ชัยภูมิ	บ้านนาดี จ.นครพนม	บ้านห้วยโคน อุบลราชธานี
อาชีพเกษตรกรรม	91.2	66.7	95.3	73.7	92.6
อาชีพนอกเกษตรกรรม	8.8	33.3	4.8	26.4	7.5
รวม	100	100	100	100	100

ตารางที่ 4.3 วัตถุประสงค์ของการถูกเงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านไกลเมือง

วัตถุประสงค์ของการถูกเงิน	อัตราเร้อยละของครัวเรือน				
	บ้านหนองพระ จ.ขอนแก่น	บ้านหนองหิน จ.ขอนแก่น	บ้านปางสา จ.ชัยภูมิ	บ้านนาดี จ.นครพนม	บ้านห้วยโคน อุบลราชธานี
เพาะปลูก	53.8	3.9	40.6	73.7	13.8
เลี้ยงสัตว์	30.0	62.8	54.7	0	78.8
ประมง	7.4	0	0	0	0
หัตถกรรม	0	19.6	1.9	19.7	0
ค้าขาย	8.8	9.8	1.9	6.6	5.0
ประกอบกิจการอิสระ	0	3.9	1.0	0	2.5
อื่นๆ	0	0	0	0	0

หมายเหตุ					
เพาะปลูก	ได้แก่	ข้าว ถั่วเขียว อ้อย สับปะรด (ค่าปุ๋ย เมล็ดพันธุ์ เก็บเกี่ยว ปรับปรุงที่นาให้ได้ระดับ ฯลฯ)			
เลี้ยงสัตว์	ได้แก่	วัว 簌กร ควาย ไก่ เปิด กบ จิ้งหรีด			
หัตถกรรม	ได้แก่	ทอผ้า ทำใบ (อุปกรณ์สำหรับการเขินฝ่าย) เจียระไน พลอยอัด และ พลอยแท้ปั้นครก			
ค้าขาย	ได้แก่	ของชำ นำเต้าหู้ ไส้กรอก			
ประกอบกิจการอิสระ	ได้แก่	ตัดผม ซ่อมจักรยานยนต์ และ จักรยาน			
รวม		100	100	100	100

การลงทุนในด้านการเกษตรที่สำคัญที่สุดคือการลงทุนในที่ดิน คือการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านไปลงทุนในการปรับที่นา ที่บ้านห้วยโคน จังหวัดอำนาจเจริญ เนื่องจากพื้นที่แบบนี้บางส่วนเป็นพื้นที่ที่เพิ่งมีการปรับจากการทำไร่มาเป็นการทำนาในระยะเวลาไม่นานนัก การทำนาเป็นเกษตรกรรมที่ให้ผลตอบแทนสูงกว่า มีความยั่งยืนมากกว่า และสร้างความมั่นใจและมั่นคงให้แก่เกษตรกรได้มากกว่าการปลูกพืชไร่อัญญา เช่น มันสำปะหลัง แต่พื้นที่นาใหม่มักให้ผลตอบแทนไม่มากนักและต้องใช้เวลาในการดูแลมากกว่า รวมทั้งไม่สามารถใช้เครื่องจักรทุนแรงในการทำนาได้สะดวก เนื่องจากแปลงนาแต่ละแปลงมีขนาดเล็ก พื้นที่นาในแปลงนามีระดับไม่สม่ำเสมอ คันนาไม่ได้ขนาดและไม่ได้ระดับ ทำให้ขังน้ำได้น้อย และน้ำในแต่ละแปลงมีความลึกที่ไม่สม่ำเสมอ เนื่องจากแปลงนามีความลาดเอียง ส่วนใหญ่เกษตรกรจะค่อยๆ ปรับที่นาไปตามแรงงานและเงินทุนที่มี แต่เมื่อมีโครงการกองทุนหมู่บ้าน ได้มีเกษตรกรของหมู่บ้านถึง 11 ราย (ร้อยละ 13.8 ของผู้กู้ในหมู่บ้านทั้งหมด) ที่ได้กู้เงินไปลงทุนปรับปรุงที่นา ซึ่งตัวเกษตรกรผู้กู้และกรรมการกองทุนต่างรู้ว่าเงินลงทุนนี้ไม่สามารถส่งผลดีกับเงินมาใช้คืนได้ทันในเวลา 1 ปี แต่ทั้งสองฝ่ายก็เห็นว่าเป็นการลงทุนที่คุ้มค่า และจะสร้างความมั่นคงในระยะยาว จึงได้มีการกู้ไปเพื่อวัตถุประสงค์ดังกล่าว

อย่างไรก็ตาม ในบางหมู่บ้านซึ่งถึงแม้ว่าจะมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจเป็นการทำเกษตรเป็นหลัก แต่เป็นหมู่บ้านซึ่งตั้งอยู่ใกล้เมือง กลับพบว่ามีการกู้เงินไปลงทุนในกิจกรรมอุตสาหกรรมเกษตรในสัดส่วนที่สูงมาก (เช่น บ้านบึง มีครัวเรือนที่กู้เงินไปลงทุนในอาชีพนักการเกษตรถึงร้อยละ 70 ของผู้กู้ทั้งหมด ดูตารางที่ 4.4) และบางกิจการเป็นการลงทุนทำกิจการใหม่ซึ่งผู้กู้ไม่เคยทำมาก่อน ซึ่งแสดงให้เห็นว่า การที่หมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้เมือง มีการคมนาคมสะดวก กองทุนหมู่บ้านก็ได้เปิดโอกาสให้ชาวชนบทได้มีการลงทุนในกิจกรรมต่างๆที่มีความหลากหลาย และสร้างรายได้เป็นอย่างดี ตัวอย่างกิจการประมงนี้ ได้แก่ การลงทุนค้าขาย โดยเข้าไปขายในตลาดในเมืองตัวบ้าน

การรับซื้อผลผลิตทางการเกษตรจากหมู่บ้านในเขตชนบท เช่น ผัก และปลา การเร่งขายสินค้าด้วยรถมอเตอร์ไซค์ฟรังไบในเมืองและตามหมู่บ้านต่างๆ เช่น น้ำแข็งใส ไอศครีม ลูกชิ้นทอด การเปิดแผงขายสินค้าในตลาดในเมือง นอกจากนี้ ยังมีการลงทุนในการประกอบกิจการอิสระต่างๆ เช่น การเปิดร้านเสริมสวย ร้านตัดเย็บเสื้อผ้า เย็บจกรอุตสาหกรรม ร้านซักอบรีดเสื้อผ้า รวมทั้งนำไป เสิร์ฟกิจการโรงเรียนเอกชน คือการซื้ออุปกรณ์สนามเด็กเล่น เป็นต้น กิจการเหล่านี้สามารถเกิดขึ้นได้ก็เนื่องจากหมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้เมือง ซึ่งมีการจำแนกแยกแยะด้านอาชีพที่ชัดเจน คนมีการทำงานที่เป็นเฉพาะด้านมากขึ้น ทำให้เกิดความต้องการบริการและการทำงานเฉพาะด้าน ในขณะที่เศรษฐกิจในชนบทจะเป็นแบบที่ครัวเรือนจะทำกิจกรรมทางเศรษฐกิจเพื่อสนองความต้องการในภูมิภาคของครัวเรือนหลายด้าน โดยไม่ต้องพึ่งบริการจากผู้เชี่ยวชาญเฉพาะด้าน เท่าในเมือง (เช่น การตัดเย็บเสื้อผ้า การทำอาหาร การก่อสร้าง การเสริมสวย เป็นต้น)

ตารางที่ 4.4 : วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เมือง

วัตถุประสงค์ของการกู้เงิน	อัตราเร้อยละของครัวเรือน	
	หัวหอด จ.นครพนม	บ้านบึง จ.มหาสารคาม
อาชีพเกษตรกรรม	64.3	30.0
อาชีพนอกเกษตรกรรม	35.7	70.0
รวม	100	100

ตารางที่ 4.5 วัตถุประสงค์ของการกู้เงินจากกองทุนหมู่บ้านปีที่ 1 ในหมู่บ้านใกล้เมือง

วัตถุประสงค์ของการกู้เงิน	อัตราเร้อยละของครัวเรือน	
	หัวหอด จ.นครพนม	บึง จ.มหาสารคาม
เพาะปลูก	10.7	10.0
เลี้ยงสัตว์	41.1	18.6
ประมง	12.5	1.4
หัตถกรรม	1.8	0
ค้าขาย	28.5	62.9
ประกอบอาชีพอิสระ	5.4	7.1
รวม	100	100

หมายเหตุ บ้านห้วยหาด		
เพาะปลูก	ได้แก่	แตงกวา
เลี้ยงสัตว์	ได้แก่	วัว สุกร ไก่ จิงหรีด
ประมง	ได้แก่	เลี้ยงปลาในกระชัง ทำบ่อเลี้ยงปลาดุก
หัตถกรรม	ได้แก่	จักสานหาด
ค้าขาย	ได้แก่	ขายของชำ ขายก้าวเดี้ยง ขายปลาในตลาด ค้าขายเบ็ดเตล็ดในตลาด
ประกอบกิจการอิสระ	ได้แก่	ทำอิฐบล็อก ทำขันมีนี ช่างไฟฟ้า (ซื้ออุปกรณ์ไฟฟ้า)
หมายเหตุ บ้านบึง		
เพาะปลูก	ได้แก่	ทำนา ทำไร่อ้อย เพาะเห็ด ทำไร่นาสวนผสม
เลี้ยงสัตว์	ได้แก่	สุกร ไก่ วัว ควาย
ค้าขาย	ได้แก่	ขายของชำ เปิดร้านอาหาร เรือขายลูกชิ้นทอด เปิดแผงขายรองเท้า เรือขายน้ำแข็ง ใส รับซื้อปลาและผักจากหมู่บ้านมาขายในตลาด
ประกอบกิจการอิสระ	ได้แก่	ร้านเสริมสวย เย็บจักรอุตสาหกรรม ร้านซักอบรีดเสื้อผ้า โรงเรียนเอกชน(ซื้ออุปกรณ์สนับสนุนเด็กเล่น)

โดยสรุป การใช้ประโยชน์จากกองทุนหมู่บ้านเป็นไปตามพื้นฐานทางเศรษฐกิจของแต่ละชุมชน เนื่องจากชุมชนชนบทในภาคอีสานส่วนใหญ่ยังมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจแบบเกษตรกรรมดั้งเดิม เงินจากการกองทุนจึงถูกนำไปใช้จ่ายในการลงทุนด้านการเกษตรเป็นส่วนใหญ่ เพราะโอกาสในการทำกิจกรรมของการเกษตรมีอยู่น้อยมากยกเว้นกรณีของหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง ซึ่งก็มีหมู่บ้านในอีสานจำนวนน้อยที่จัดอยู่ในลักษณะนี้ ในการทำการเกษตรของชาวอีสานนั้น ดังได้กล่าวมาแล้วในบทก่อนว่า เป็นการเกษตรที่ต้องอาศัยกับปัจจัยที่เกษตรกรควบคุมได้น้อยมาก 2 ประการ คือ ปัจจัยด้านภูมิภาคทางธรรมชาติ และปัจจัยด้านการตลาด ทำให้เป็นการลงทุนที่มีความเสี่ยงสูง หากกิจการที่เกษตรกรนำเงินไปลงทุนประสบความล้มเหลว ก็จะส่งผลต่อการใช้คืนเงินกู้อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ ซึ่งก็เป็นสิ่งที่ pragmat ให้เห็นอย่างชัดเจนในการดำเนินงานกองทุนในระยะที่ผ่านมา อย่างไรก็ตาม เนื่องจากตัวเกษตรกรเองก็มีชีวิตที่ผูกอยู่กับความเสี่ยง เช่นนี้มาเนื่องนาน จึงได้มีกลยุทธ์ในการจัดการกับความเสี่ยง เพื่อให้ครัวเรือนสามารถขับเคลื่อนการผลิตข้าวต่อไปได้ ดังที่ได้บรรยายมาแล้วในบทก่อน กลยุทธ์ที่สำคัญประการหนึ่งคือการสร้างความหลักหลาຍในการผลิตและการลงทุน และการใช้แรงงานในครอบครัวอย่างยืดหยุ่น ดังนั้น เราจะเห็นได้ว่า ส่วนใหญ่ เกษตรกรรมได้ใช้เงินกู้ที่กู้ไปอย่างด้วยตัว หรือที่เรียกว่า “ตรงตามวัตถุประสงค์” และในเวลาที่จะนำเงินมาคืน บางที (ส่วนใหญ่) ก็มิได้นำเงินทั้งหมดมาจากการลงทุนตามวัตถุ

ประسنค์ในการกู้ ซึ่งทั้งผู้กู้และกรรมการกู้จะเข้าใจในสภาวะภารณ์นี้ จึงมักมีได้ถือประเด็นนี้เป็นประเด็นความผิดพลาดร้ายแรง

1.3 การคืนเงินกู้

ในหมู่บ้านที่เป็นกรณีศึกษาทั้ง 10 กรณี อัตราการใช้คืนเงินกู้แก่กองทุนในปีแรกอยู่ที่ร้อยละ 100 ทุกหมู่บ้าน ส่วนหนึ่งเป็นเพราการณ์ของประชาสัมพันธ์อย่างเข้มแข็งของภาครัฐ ทั้งตามสื่อสารมวลชนต่างๆ และโดยข้าราชการในท้องถิ่น จนกรรมการกองทุนและสมาชิกส่วนใหญ่มีความเชื่อว่า ถ้ากองทุนของหมู่บ้านของตนสามารถบริหารงานมีคุณใช้คืนเงินกู้ได้ครบและตรงตามกำหนดเวลาในปีแรก กองทุนนั้นก็จะได้รับอนุมัติให้ดำเนินคดีอยู่ในหมู่บ้าน เป็นสนับติของชุมชนต่อไป ดังนั้น ทั้งกรรมการและสมาชิกจึงมีเป้าหมายต้องกันว่า จะต้องใช้คืนเงินกู้ให้ได้ครบตามเป้า แม้ว่าเงินที่นำไปลงทุนจะยังไม่ออกเผยแพร่เป็นรายได้ก็ตาม แต่การลงทุนในระยะเวลาที่ผ่านมา ก็มีปัญหาหลายประการ ทำให้ผู้กู้ต้องมีวิธีการที่พลิกแพลงและยึดหยุ่นในการหาเงินมาใช้คืน

ปัญหาในการลงทุนและการใช้คืนเงินกู้

การลงทุนและความสามารถในการใช้คืนเงินกู้เป็นประเด็นที่สัมพันธ์กัน การเลือกลงทุนในกิจการที่ก่อผลออกเผยแพร่เป็นรายได้ เป็นปัจจัยเบื้องต้นที่จะทำให้ผู้กู้สามารถใช้คืนเงินกู้ได้ แต่ในหลายๆ กรณีจะพบว่า สมาชิกมีปัญหาในเรื่องการลงทุนในหลายรูปแบบ ดังนี้

1. กิจกรรมที่กู้เงินนำไปลงทุนประสบกับการขาดทุน ในพื้นที่วิจัยพบมากในการลงทุนปลูกแตงกวาในปีเพาะปลูก พ.ศ. 2545 ซึ่งแตงมีราคาตกต่ำมาก ทำให้เกษตรกรที่บ้านหนองพระที่กู้เงินนำไปลงทุนประสบกับภาวะขาดทุนทั้งหมด
2. กิจกรรมที่กู้เงินนำไปลงทุนไม่สามารถถอนทุนหรือสร้างกำไรได้ภายในระยะเวลา 1 ปี ในพื้นที่วิจัยที่พบรากคือการลงทุนซื้อวัวควยมาเลี้ยงเพื่อเอาลูก ซึ่งลูกวัวควยจะยังไม่โตพอที่จะขายได้ภายในเวลา 1 ปี ในเรื่องนี้ เกษตรกรจะทราบดีตั้งแต่ก่อนกู้แต่ก็คิดว่า จะสามารถหาเงินจากการรับจ้าง หรืออื่นๆ มาใช้คืนได้ นอกจากนี้ ยังมีการลงทุนอื่นๆ อีกที่ไม่สามารถคืนทุนได้ใน 1 ปี เช่น การลงทุนปรับที่นา และการลงทุนชุดสระเพื่อทำเกษตรผสมผสาน อย่างไรก็ตาม สำหรับเกษตรกรแล้ว กิจกรรมทั้ง 3 ประการดังกล่าวนี้ สามารถสร้างผลกำไรและความมั่นคงทางเศรษฐกิจได้ในระยะเวลา จึงนับว่าคุ้มกับการลงทุน เพียงแต่ไม่สอดคล้องกับเงื่อนไขของกองทุนเท่านั้น
3. เงินที่กู้มาไม่เพียงพอ กับการลงทุนจึงนำเงินไปใช้จ่ายด้านอื่นแทน เพราะคาดการณ์ผิด หรือเพราเงินตกมาช้า เช่นในการซื้อวัว วัวมีราคาขึ้นเรื่อยๆ เงินที่กู้มาได้ไม่

พอที่จะซื้อ จึงนำเงินไปใช้จ่ายด้านอื่นแทน วิธีการแก้ปัญหา อาจใช้วิธีการลดเหลียง เช่น ใช้วิวัฒนาการที่มีอยู่เดิมเป็นหลักฐานกลับเกลื่อนว่าได้มีการลงทุน ซึ่งกรรมการ กองทุนก็มักจะรู้ทัน เพราะหมู่บ้านเป็นสังคมขนาดเล็กจึงมักรู้ข้อมูลภายในกันดี แต่ การจะจัดการอย่างไรนั้น อยู่ที่การตัดสินใจในหมู่กรรมการ กรรมการส่วนใหญ่จะไม่ เรียกเงินคืน แต่จะใช้วิธีการว่ากล่าวตักเตือน หรืออย่างที่เข้มงวดกว่า�ั้น คือการตัด สิทธิ์ไม่ให้กู้เงินในรอบต่อไป

4. บางกรณีจะจับออกเหตุผลในการกู้ผิดไปจากความเป็นจริง เช่น ต้องการกู้เงิน เพื่อใช้จ่ายในการเดินทางไปทำงานในต่างถิ่น แต่กล่าวว่าจะไม่ได้รับอนุญาติ จึงบอกว่า จะนำไปซื้อวัว หรือไปลงทุนทำนา เป็นต้น
5. ช่วงจังหวะเวลาที่เงินกู้ตกลงไปตรงกับรอบการผลิตอย่างอื่นที่ต้องการเงินพอดี จึงนำเงินไปลงทุนทางอื่นที่ไม่ใช่เหตุผลที่ระบุไว้ในตอนขอกู้ เช่นที่บ้านหนองพระ ชาวบ้านต้องการกู้เงินซื้อวัว แต่เงินตกมาในช่วงที่เป็นฤดูปลูกแตง ชาวบ้านจึงนำเงินไปลงทุนปลูกแตงก่อน โดยวางแผนว่าเมื่อได้กำไรจากแตงแล้วจึงค่อยนำไปซื้อวัว แต่ ปรากฏว่า ปีนั้นแตงราคากด จึงไม่มีเงินไปซื้อวัว

วิธีการหาเงินมาใช้คืนกองทุนหมู่บ้าน ในกรณีที่การลงทุนมีปัญหา

1. นำเงินจากกิจกรรมส่วนอื่นๆมาใช้คืน เช่นการไปรับจ้าง การขายผลผลิตทางการเกษตรอื่น วิธีการนี้จะทำสำเร็จในกลุ่มที่มีภาระวางแผนเตรียมการเพื่อหาเงินมาใช้คืน เป็นอย่างดี บางคนสามารถหาเงินมาใช้คืนได้ครบ บางคนหลายคนได้เพียงบางส่วน ก็ใช้การกู้เงินเสริม
2. การกู้ยืมเงินระยะสั้น มีแหล่งกู้ยืมเงินหลายแบบ ดังนี้
 - 2.1 กู้ยืมจากญาติพี่น้อง ส่วนใหญ่เป็นการกู้ยืมระยะสั้น (เพราะจะได้เงินกู้จากกองทุนอีกในรอบต่อไป) ก็มักจะไม่มีการคิดดอกเบี้ย เพราะถือว่าเป็นการช่วยเหลือ กันในหมู่ญาติพี่น้อง
 - 2.2 การหมุนกู้กันภายในกลุ่ม เช่น กลุ่ม 3 คนที่รับคำประกันกัน จะไปกู้เงินมาเพียง คนเดียว (จากญาติ หรือนายทุนเงินกู้แล้วแต่กรณี) เมื่อได้เงินกู้รอบต่อไปจาก กองทุน ก็คืนเงินไป และนำเงินกู้ของตนที่ยืมมาได้จากการกองทุนหมู่บ้าน ให้กับคน หนึ่งไปใช้หนี้กองทุน จนครบทั้งสามคน

2.3 กรรมการหรือผู้นำหมู่บ้านช่วยหาเงินกู้ที่ไม่มีดอกเบี้ยให้ เช่น นำเงินจากกลุ่ม คอมทรัพย์ของหมู่บ้าน มาก่อนให้สมาชิกกู้ยืมไปใช้หนี้กองทุน โดยไม่เสียดอกเบี้ย

2.4 กรรมการกองทุนหาแหล่งเงินกู้ระยะสั้นที่มีดอกเบี้ยให้ โดยเอกสารน้ำทึบของตนเป็นประกัน

ในสองกรณีหลัง เป็นการกระทำโดยกรรมการกู้อญี่ปุ่นแล้วว่า ผู้กู้จะได้เงินกู้อีกในรอบต่อไป ซึ่งก็มีทั้งกรณีที่กรรมการประมูลแล้วว่า มีเหตุผลอันสมควรที่สมาชิกไม่สามารถหาเงินมาใช้หนี้คืนได้ (เช่น เป็นการลงทุนระยะยาวนานกว่า 1 ปี แต่เป็นการลงทุนที่คุ้มค่า เป็นต้น) และกรณีที่กรรมการรู้ว่าเป็นการใช้เงินผิดประเภท ที่ไม่สามารถสร้างรายได้ทั้งออกเงยขึ้นได้ แต่ก็ช่วยเหลือ เพื่อสร้างภาพว่ากองทุนสามารถบริหารงานได้ดี มีคนใช้หนี้ครบถ้วน

2. ปัญหาและอุปสรรคของการบริหารจัดการกองทุนหมู่บ้าน

กองทุนหมู่บ้านมีการบริหารงานโดยคณะกรรมการที่ได้มาจาก การเลือกตั้งโดยประชาชน ในหมู่บ้าน โดยส่วนใหญ่กรรมการกองทุนจะมีจำนวน 15 คน (ตามระเบียบให้มีได้ตั้งแต่ 9 คนถึง 15 คน) โดยเป็นสตรีครึ่งหนึ่งตามที่กำหนดไว้ในระเบียบ ถึงแม้ว่าหมู่บ้านส่วนใหญ่จะเคยมีประสบการณ์มาบ้างแล้วในการบริหารจัดการโครงการพัฒนาต่างๆ ซึ่งหน่วยงานพัฒนาของรัฐบาลเข้าไป รวมทั้งการบริหารกองทุนต่างๆ ด้วย เช่น กลุ่ม คอมทรัพย์ กองทุน กช. คจ. กองทุนปั้นโ่อง ธนาคารช้า ศูนย์สาธิตการตลาด (ร้านค้าชุมชน) เป็นต้น แต่ส่วนใหญ่เงินและทรัพยากรเหล่านี้ในแต่ละโครงการจะเป็นจำนวนไม่มากนัก (แม้ว่าเมื่อนำรวมกันจะเป็นจำนวนมากก็ตาม) ดังนั้น การบริหารงานกองทุนหมู่บ้าน ซึ่งเป็นเงินทุนหมุนเวียน มิใช่เงินให้เปล่า จึงสร้างความหนักใจให้แก่ กรรมการกองทุนทุกๆ แห่งมากที่เดียว

เพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาและสนับสนุนงานกองทุนหมู่บ้าน ให้สามารถสร้างประโยชน์ แก่มวลสมาชิกและสร้างความเข้มแข็งของชุมชนโดยรวมต่อไปในอนาคต ผู้วิจัยจึงขอประมวล ปัญหาและอุปสรรคที่เกิดขึ้นในระยะเวลาดำเนินงานประมาณ 2 ปี อันนับเป็นช่วงเริ่มต้นของโครงการ ปัญหาเหล่านี้ส่วนใหญ่เกิดขึ้นกับกองทุนที่ไม่เข้มแข็ง จากนั้น ผู้วิจัยจะกล่าวถึงจุดแข็งและ การบริหารงานที่ทำได้ดีในบางกองทุน เพื่อเป็นบทเรียนแก่กองทุนอื่นๆ ต่อไป

ปัญหาและอุปสรรคที่พบในบางกองทุนที่ไม่เข้มแข็ง มีดังต่อไปนี้

1. กรรมการไม่มีประสบการณ์และทักษะในการบริหารกองทุนหมุนเวียน โดยเฉพาะอย่างยิ่งกองทุนหมุนเวียนซึ่งมีเงินจำนวนมาก ทำให้เกิดความไม่มั่นใจ กังวลใจ กลัวว่าจะทำผิดระเบียบ ประกอบกับการที่จะเบียบและแบบฟอร์มต่างๆ ในระยะแรกยังไม่ลงตัว มีการเปลี่ยนแปลงอยู่บ่อยๆ ก็ยิ่งทำให้กรรมการเกิดความสับสน บางส่วนที่ไม่ได้รับข้อมูลที่ชัดเจนก็มีผลต่อการปฏิบัติตามาก

2. การฝึกอบรมกรรมการมีน้อยและไม่มีคุณภาพ ในสภาพที่กรรมการไม่มีประสบการณ์และทักษะ การอบรมเพิ่มพูนความรู้ ทักษะ และการจัดเดที่แลกเปลี่ยนประสบการณ์ ตลอดจนการจัดศึกษาดูงาน จึงเป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่ง กรรมการเองส่วนใหญ่ยังขาดทั้งทักษะในด้านการบริหารกองทุน เช่น การทำบัญชี การพิจารณาโครงการ การติดตามงาน และทักษะด้านการพัฒนา แต่ปรากฏว่า การฝึกอบรมที่ทางราชการจัดให้กรรมการกลับมีน้อยมาก และไม่มีคุณภาพ ส่วนใหญ่กรรมการจะเรียนรู้ทักษะในการจัดระบบข้อมูล การทำบัญชี อย่างไม่เป็นทางการจากกรรมการบางคนที่เป็นข้าราชการครูหรือข้าราชการบำนาญ

3. คนที่เสียสละทำงานเพื่อส่วนรวมมีจำนวนน้อย ทำให้กรรมการต้องรับตำแหน่งชั่วคราว ในปัจจุบัน คนในชุมชนชนบทต้องทำงานหลายอย่างจึงสามารถอยู่รอดได้ทั้งการทำงาน ทำไร่ รับจ้างในท้องถิ่น รับจ้างต่างถิ่น คนจำนวนมากจึงมุ่งอยู่แต่การทำนาหากินเลี้ยงปากท้อง การที่จะหาคนที่จะเสียสละเวลามาทำงานส่วนรวมในบางชุมชนจึงเป็นเรื่องไม่ง่าย กรรมการที่ถูกเลือกเข้ามาจึงมักมีงานส่วนรวมด้านอื่นอยู่แล้ว จึงต้องรับภาระหนัก และบางครั้งไม่สามารถทำงานได้เต็มที่ จนเกิดความท้อ อยากจะลาออก

“การทำงานของคณะกรรมการ มีตำแหน่งชั่วคราวมาก แล้วก็มีแรงต่อต้านเยอะ ทำให้เกิดความรำคาญไม่มีใครยกเข้ามาทำงาน บ้างก็ว่างคนได้น้อยได้มาก แล้วไม่ยอมรับพังเหตุผลของคนอื่น มันไม่มีใครยกวับตำแหน่ง เช่น พี่... เป็นผู้ช่วยผู้ใหญ่บ้าน เป็นกรรมการประจำ แล้วก็เป็นกรรมการอีกหลายชุด แล้วยังจะเอาแกมเป็นประธานกลุ่มเงินล้านกับกลุ่มเงินแสนอีก พูดง่ายๆ ว่าการทำงานแบบนี้มันไม่มีเงินเดือน มันก็เลยไปกระจุกตัวอยู่กับคนไม่กี่คนที่เข้ามาทำงาน แต่การมองของคนในชุมชนนั้นมองไม่เหมือนกัน บางคนก็คิดว่าพี่เขารวยคำน่าจะ มันก็เลยมีกระแสต่อต้าน ถ้า

เราจะแก้ปัญหานี้ มันต้องกระจายออกไป บางงานที่บอกว่าให้ห้าคนไปรอบร่ม เช่น ดูงานป่าชุมชน ชาวบ้านก็จะบอกว่าให้คนมีตำแหน่ง มีเงินเดือนไป คนที่ไม่มีเงินเดือนก็ไม่อยากไป อย่างผนนี้เป็นเหตุปฏิกิริยาการเงินแสตน แล้วยังจะເຄີຍມາໄປເປັນເຫັນຢູ່ນີ້ເປັນລ້ານອີກ ພມກີ່ເລີຍລາອົກຈາກການເປັນເຫັນຢູ່ນີ້ເປັນລ້ານ ພມວ່າເປັນແຕ່ກວດມາກຸ່ມເງິນແສນກີ່ພອແລ້ວ."

4. กรรมการและสมาชิกขาดประสมการณ์และความเชื่อมั่นในการทำงานเป็นกุ່ມ บางชุมชนแม้จะเคยมีโครงการพัฒนาของรัฐเข้ามา ซึ่งมักเน้นในเรื่องการทำงานเป็นกุ່ມ แต่เป็นกุ່ມแบบฉบับฉาย บางที่กุ່ມກີ່ລັ່ມ ເພວະຄນມັກຄິດເອາປະໂຍ້ນຈາກກຸ່ມ ຈາກປະສົບກາຮົມເຊີງລົບເຊັ່ນນີ້ ทำให้ชาวบ้านມີທັນຄິດໄມ້ດີຕ່ອກການເປັນກຸ່ມແລະຕ່ອນທີ່ເຂົ້າມາການທຳມະນີແລະຄົນທີ່ມີຄວາມສາມາດໄມ້ຕ້ອກການເພື່ອສ່ວນຮວມ

“ພມວ່າໜຸ່ມນີ້ເປັນສະກອນ ມັນຍາກທີ່ສຸດ ເພວະເຂາເປັນຕົວຂອງຕົວເອງ ເຂົ້າເຄີຍບວງເຫັນຄວບຄົວຂອງຕົວເອງ---ແມ້ແຕ່ເຄົ່າງມີມາດີ---ຄ້າຈະທຳກຸ່ມປລາຮ້າໄມ້ຕ້ອງຄິດເລີຍ ທີ່ມີມາດີຫວອກ ພມກີ່ຍັງໄມ້ຮູ້ວ່າມັນເປັນພຽງຂະໜາດໄວ ອຍ່າງໄປງານສົດຕ່າງໆ ພມກີ່ພຍາຍາມໄປລາມດູ ພມກີ່ລັ່ມຫຼຸດຕຽບນີ້ແມ່ນເອົາກັນ ທີ່ແນ່ງໆຄື່ອ ມັນໄມ້ເຄີຍມີຄວາມກຸ່ມມາກ່ອນ ດ້ວຍມັນມີກຸ່ມໃຫຍ່ທີ່ຂຶ້ນມາແນ່ງໆ ກີ່ໄມ້ປະສົບຜລສຳເຮົາ ຍັງໄມ້ເຄີຍມີ ແຫດຜລ້ານີ້ທີ່ຮ່ວມໄມ້ໄດ້ ອຍ່າງມີງານບອກວ່າໃໝ່ໄປຢັກຕັ້ງເຄົ່າງໄຟ່ຂ່າຍກັນ ກີ່ຈະບອກວ່າ “ໄປເຄົຍ ພມຈະໄປຕລາດ ຈະໄປຮັບລູກ ຈະໄປເບີກເງິນ” ຖຸກຄນມີຫຼຸດຜລສາຮັດ ຄນທີ່ເສີຍສລະກົມຈະເປັນຄນເກົ່າ ຊຸດເດີມ ເຄີມມີ 3 ຄນ ກີ່ຍັງຄົງເປັນ 3 ຄນ ແມ່ນເດີມ ພອມກີ່ການດຳເນີນການຕ່ອໄປເຮືອຍໆ ກີ່ຈະແປ່ງພວກແປ່ງພວກອອກໄປອີກ ເປັນພວກການ ພວກເທົ່າ ທີ່ພມສັງເກດມາເປັນແບບນີ້ທຸກການ”

5 กรรมการໄມ້ເຂົ້າໃຈທຳກຸ່ມທີ່ຕາມຕຳແໜ່ງຂອງຕົນ ກວດມາກອງທຸນບາງແກ່ງໄມ້ເຂົ້າໃຈໃນກາຮົມທີ່ຕາມຕຳແໜ່ງ ທີ່ອົບາງທີ່ເຂົ້າໃຈແຕ່ໄມ້ການທຳກຸ່ມ ທຳໃໝ່ການໄປຕົກໜັກທີ່ກວດມາກຸ່ມທີ່ຕາມຕຳແໜ່ງ ບາງຄນມີຕຳແໜ່ງປະຊຸມພັນຮູ່ ກີ່ໄປທຳກຸ່ມທີ່ທ່ວງໜີ້ ເປັນຕົ້ນ

6 กรรมการໄມ້ມີວິທີກາຮົມກຸ່ມໄມ້ໃຫ້ສາມາຊີໃຫ້ເງິນພິດວັດຖຸປະສົງ ສ່ວນນີ້ເປັນພຽງຂະໜາດຕົກຕິຕາມການຍ່ອນຍານ ແຕ່ອີກສ່ວນນີ້ກີ່ເປັນພຽງກວາມການເອງກີ່ເຂົ້າໃຈວ່ານີ້ເປັນວິທີປະຫຼັບຕິດທີ່ທຳກຸ່ມຍູ້ເປັນປະຈຳ ອື່ອວ່າເມື່ອໄດ້ເງິນກູ່ໄປແລ້ວກີ່ເປັນສີທີ່ຂອງຜູ້ກູ້ ຂອໃຫ້ຫາເງິນມາໃໝ່ເກີດກີ່

พอ (ในขณะที่บางชุมชนที่กรรมการเข้มแข็ง อาจมีการแยกแยะว่าการใช้เงินผิดวัตถุประสงค์ เป็นไปอย่างสมควรหรือไม่ ถ้าเป็นเหตุสุดวิสัยจริงๆ ก็จะอนุญาต แต่ถ้าไม่มีเหตุอันสมควร ก็จะตัดเงินกู้ในครั้งต่อไปลง เป็นต้น)

บทเรียนจากกองทุนที่บริหารงานได้ดี มีดังนี้

1. กรรมการสามารถนำบทเรียนจากประสบการณ์โครงการอื่นหรือกองทุนอื่นมาปรับใช้ในการบริหารกองทุนหมู่บ้าน หมู่บ้านส่วนใหญ่จะเคยมีประสบการณ์ในการทำโครงการพัฒนาต่างๆร่วมกับภาครัฐมาแล้ว บางโครงการก็ประสบความสำเร็จ บางโครงการก็ล้มเหลว เมื่อมาบริหารกองทุนหมู่บ้าน ถ้ากรรมการมีความตั้งใจจริงในการทำงาน ก็จะสามารถนำเค็บทเรียนจากการทำงานในอดีตทั้งที่ประสบความสำเร็จและที่ล้มเหลวมาปรับใช้ได้ กรรมการกองทุนหมู่บ้านที่เป็นผู้หลงท่านหนึ่ง เล่าให้ฟังว่า

“พวกลัณก์พอธิ์เรื่องการทำงานที่ผ่านมาคร่าวๆ เขาเล่าให้ฟังบ้าง พอเข้ามาทำแล้วรู้สึกการบริหารที่ผ่านมาล้มเหลว เกิดจากให้เจ้าหน้าที่คิดให้ บางครอบครัวได้กู้หлатย์โครงการจนไม่สามารถใช้เงินคืนได้ ก็มาจัดระเบียบกันใหม่ มีกรรมการเก่าเป็นพี่เลี้ยง บทเรียนประสบการณ์ที่ล้มเหลวจากหлатย์ โครงการ ทำให้เรารู้ว่าทำแบบเดิมไม่ได้อีกแล้ว เขาก็จะนำเสนอว่าทำอย่างนั้นมันล้มเหลว ถ้าทำอย่างนี้จะมีเงินหлатย์ล้านแล้ว เราถึงรู้ว่าครอบครัวหนึ่งยึดให้หлатย์ กองทุนแล้วก่อให้เกิดปัญหา มันมีข้อมูลของการกู้ยืมอยู่ในแฟ้มใหญ่ เราจะรู้ตลอดว่าคนนี้ยืมไปทำอะไรบ้างแล้ว ใครส่งไม่ได้ ถ้าหากเรายังเชื่ออดีตและปัจจุบัน มากกว่ากันแล้วมันก็จะล้มเหลวอีก เราต้องมาคุยกันทั้งหมด ทั้งสมาชิกและหัวหน้า (หมายถึงเจ้าหน้าที่จากองค์กรพัฒนาเอกชน-ผู้วิจัย) ก็มาให้คำแนะนำอยู่ประจำ เพื่อทำให้อนาคตมันดีขึ้น”

2. สามารถประสานทรัพยากรบุคคลในชุมชนหรือจากที่ใกล้เคียงมาช่วยงานกองทุนได้ เช่น ในกระบวนการกองทุนมีทั้งผู้อาวุโสที่เป็นที่เคารพนับถือของชาวบ้าน และมีคนรุ่นหนุ่มรุ่นสาวที่เรียนหนังสือจบชั้นมัธยม แต่ไม่ได้เรียนต่อและทำการเกษตรหรือประกอบกิจการอยู่ในหมู่บ้าน ซึ่งคนหนุ่มสาวจะเรียนรู้ไว สามารถจัดเก็บข้อมูลหรือทำบัญชีได้เก่งกว่าคนมีอายุ เป็นต้น

“การล้มเหลวของกลุ่มต่างๆ สอนให้เกิดความคิด กลุ่มคนรุ่นใหม่ได้เอาประสบการณ์ที่เราทำ ที่เราล้มเหลวมาเป็นบทเรียน--อีกอย่างหนึ่งคืออยากรู้ว่าคนรุ่นใหม่ที่มีความรู้ ความจำดีๆ เข้ามาร่วมกับผู้แม่ผู้แก่ที่มีประสบการณ์--การศึกษา ก็มีส่วนเด็กเดี่ยวนี้ก็เรียนจบ ม.3 เข้าก็จะเก่ง เข้าไม่ได้ไปทำงานข้างนอก อยู่บ้านเจียระไน พลอย เลี้ยงหมู แล้วก็มาช่วยงานคณะกรรมการได้”

3. กรรมการมีประสบการณ์ในการทำงานพัฒนา ในพื้นที่ที่ศึกษาวิจัย มีบางพื้นที่ซึ่งเป็นพื้นที่ทำงานด้านการพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชนมานาน ซึ่งการทำงานขององค์กรเอกชน ส่วนหนึ่งจะให้ความสำคัญกับการเปิดประสบการณ์ของผู้นำ โดยการจัดการศึกษาดูงานตามหมู่บ้านต่างๆ ที่ทำงานพัฒนาประสบความสำเร็จ ในหมู่บ้านแบบนี้ กรรมการจะบริหารงานด้วยความมั่นใจ และมีทิศทางที่ชัดเจนกว่าชุมชนทั่วไป จากคำบอกเล่าต่อไปนี้ จะเห็นได้ว่า กว่าที่กรรมการและชุมชนจะสามารถร่วมมือร่วมใจในการพัฒนาชุมชน ก็ได้ผ่านบทเรียนที่ล้มเหลว และประสบการณ์ต่างๆ มากพอสมควร

“พวกผดุงก็ได้ประสบการณ์จากไปดูงานหลายๆ ที่ เข้าก็แนะนำบ้าง เจ้าหน้าที่เข้ามาแนะนำบ้างว่าควรจะเอกชนรุ่นใหม่เข้ามาเสริม และได้ไปดูงานที่มุกดาหาร ที่เขื่อนน้ำโขนบ้าง ที่กาฬสินธุ์บ้าง”

“การรวมกลุ่มเริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2526 ที่แพลง [องค์กรพัฒนาเอกชน] เข้ามา ก่อนหน้านี้บ้านหนองหินไม่มีการรวมกลุ่มทำกิจกรรมในหมู่บ้าน แต่ก่อนผดุงไม่รู้จักอะไรเลย แพลงถามว่ามีปัญหาอะไรในหมู่บ้าน ผดุงไม่รู้จักว่าปัญหาคืออะไร --- รูปแบบกิจกรรมเข้ามาจะมีการให้เปล่ามาก ก่อนที่จะให้เข้ากิจกรรมเหมือนกับเดี่ยวนี้แหละ แต่ว่าความบกพร่องของชุมชนคือ ไม่รู้ว่าจะเริ่มนับอย่างไร ไปนับปลายมากก่อนก็มี ล้มกันระเนระนาด ไม่เหมือนทุกวันนี้ สมัยนั้นเจ้าหน้าที่จะแนะนำมีปัญหาอะไร อย่างให้แพลง (หมายถึง องค์กรพัฒนาเอกชน - ผู้วิจัย) ช่วยอะไร ชาวบ้านก็จะบอกว่าแล้วแต่หัวหน้า พวกผดุงไม่รู้จักอะไรหรอก อะไรดีทำเลย บางครั้งเจ้าหน้าที่จะตัดสินใจเอง สุ่มสอบถาม แต่ก่อนทำคล่องน้ำ ทำอย่าง ทำส่วน ทำส่วนน้ำ น้ำบ้าดาล แต่ปัญหาจริงๆ ของหมู่บ้านคืออะไร เราก็ไม่รู้ มีแต่เจ้าหน้าที่พำพอด พอดีมาราทำเองก็เกิดการเปลี่ยนแปลง ได้ทำกับเจ้าหน้าที่มานานก็เริ่มเรียนรู้ว่า ความจำเป็นจริงๆ ไม่ใช่สิ่งที่กำลังทำอยู่ ก็ไปดูงานแรกๆ ก็ไม่ได้เกิดจากความคิดของชาวบ้านจริงๆ เจ้าหน้าที่ก็จะตาม

ว่าอย่างไปดูงานใหม่ อย่างไปเที่ยวใหม่ ชาวบ้านก็บอกว่า “ไปก็ไป ไปดูพ่อมหาอุ่น พ่อชาลี พ่อพาย พ่อไปศึกษาดูงานแล้วก็เล่ายิ่งมีแนวความคิดกลับมาทำ เริ่มมีการบริหารจัดการเอง ซึ่งมีนิناครัว-ครายก์เริ่มมีการขยายผลไปเรื่อยๆ”

4. กรรมการเปิดโอกาสให้สมาชิกเข้ามามีส่วนร่วม ในหมู่บ้านที่จัดการกองทุนได้ดี พ布ว่ากรรมการให้ความสำคัญกับการพนปักษ์สมាជิกอย่างสม่ำเสมอ บางทีก็ในรูปของการประชุม บางทีก็ในรูปของการพนปักษ์แบบไม่เป็นทางการ มีการตรวจสอบและตักเตือนหากสมาชิกนำเงินไปใช้ผิดวัตถุประสงค์ และมีการนำปัญหาต่างๆมาปรึกษาหารือกัน ไม่ใช่กรรมการทำไปโดยสมาชิกไม่วบรู้ด้วย

“นัดส่งเงินกองทุนออมทรัพย์ทุกวันที่ 4 ของเดือน ส่วนกองทุนเงินล้าน ถ้าไม่มีวาระจะไม่เปลี่ยนแปลงก็ไม่ได้ประชุม ทุกวันที่ 4 ทุกคนจะต้องมา ทั้งมาส่งและมาเยี่ยม จำเป็นต้องมา ก็จะประชุมทุกเดือนทุกวันที่ 4 แต่ถ้ามีเรื่องด่วนก็อาจจะประชุมก่อนตักเตือนสมาชิกก่อน หรือ เรื่องให้ทำจริงตามที่ยืม มีกรรมการค่อยตรวจสอบ ประธานก็เป็นห่วงว่าลูกบ้านเขาเงินไปทำจริงหรือไม่ เขายังใช้วัตถุประสงค์อื่นหรือไม่ ถ้าไปเลี้ยงหมูทำจริงหรือไม่ --- นอกนั้นก็จะเป็นงานส่วนอื่น เช่น เรื่องจากการซื้อขาย สมาชิกก็ให้ความสนใจ มีการซักถามการทำงานของรัฐบาล”

5. กรรมการเข้าใจปัญหาของสมาชิกและมีความยึดหยุ่นในการบริหารงาน ไม่ยึดกฎเกณฑ์แบบตายตัว ในหมู่บ้านที่กรรมการบริหารงานได้ดี พ布ว่ากรรมการเข้าใจปัญหาของสมาชิก สามารถแยกแยกออกว่า สมาชิกคนใดมีความตั้งใจในการประกอบอาชีพหรือสมาชิกคนใดไม่มีความรับผิดชอบ ก็มีวิธีการจัดการตามความเหมาะสมสมด้วยความปราณາดีต่อสมาชิก ไม่ได้ยึดกฎเกณฑ์ตายตัว รวมทั้งให้คำแนะนำที่เหมาะสม เช่น แนะนำให้มีการวางแผนสร้างรายได้ระยะสั้นและระยะยาว นอกจากนี้ เมื่อรู้แล้วว่าในการลงทุนซื้อวัวผู้กู้ไม่สามารถใช้เงินคืนได้แล้ว หากต้องขายวัวก็จะขาดทุน หากไม่ขายต้องไปกู้เงินเสียดออกเบี้ย ก็จะตอกย้ำในวัฏจักรของการเป็นหนี้ กรรมการก์ช่วยหาทางออก โดยการให้กู้เงินกู้มออมทรัพย์ โดยคิดดอกเบี้ยต่ำ เป็นต้น

ในกรณีที่สมาชิกไม่สามารถสร้างรายได้จากการประกอบที่นำเงินไปลงทุนภายในระยะเวลา 1 ปี เพราเป็นการลงทุนระยะยาว เช่น การเลี้ยงวัว ซึ่งต้องใช้ระยะเวลาในการเลี้ยงนานกว่า 2-3 ปี จึงจะได้กำไร คณะกรรมการก์จะพิจารณาช่วยเหลือด้วยวิธีการต่างๆ เช่น (ก) ให้กู้

เงินจากกองทุนอื่นๆ ในหมู่บ้าน มาส่งเงินคืนกองทุนหมู่บ้าน เป็นการป้องกันไม่ให้สมาชิกเกิดปัญหาภาระหนี้สินนอกรอบบบ หรือต้องอพยพแรงงานไปรับจ้างนอกหมู่บ้าน เพื่อหาเงินมาส่งคืนกองทุนหมู่บ้าน (ข) แนะนำให้ภูเงินไปลงทุนทำกิจกรรมอื่นๆ ที่ให้ผลตอบแทนระยะสั้นควบคู่ไปด้วย เพื่อจะได้มีรายได้มาหมุนเวียนช่วยหนี้ ผู้ใหญ่บ้านเล่าว่า

“พอเงินล้านเข้ามาในช่วงแรกเรา (เข้า) รู้สึกกังวล เนื่องจากกิจกรรมที่เข้า (สมาชิก) ทำงานอย่างมันไม่ใช่รายได้เป็นปี มันเป็นรายได้ 2-3 ปี ถ้าซื้อวัวมา 1 ปี แล้วขายเพื่อใช้หนี้จะขาดทุน พวกรหัวการค้า (พ่อค้าวัว) เข้าจะดูว่าช่วงนี้คนจะต้องขายวัวใช้หนี้เขาก็จะ加ตราชา ช่วงนี้จะต้องเอาเงินออกเขาก็จะเพิ่มราคาน ผมกำลังเป็นห่วงว่าถ้าส่งเงินเป็นปี ฐานะความเป็นอยู่ก็จะไม่ดีขึ้น ก็จะต้องเป็นหนี้อยู่ เข้า (สมาชิก) ต้องทำอีก กิจกรรมหนึ่งคือ การเลี้ยงรายเดือน เช่น การเลี้ยงหมู เข้าจะมีกิจกรรมเสริมอยู่ เช่น เอาเงินหมุนมาใช้หนี้เงินวัว”

“ผมก็จะมองเห็นปัญหาที่จะเกิดขึ้นในหมู่บ้าน เมื่อพิจารณาคำขอภัย ส่วนใหญ่ซื้อวัวกับซื้อหมู ซื้อวัวส่วนใหญ่ปีแรกจะขายไม่ได้กำไร เพราะมันกำลังท้อง มันไม่มีอะไรดีขึ้น ก็เลยคิดว่าจะเอาเงินกลุ่มคอมทรัพย์ให้เขากู้ก่อน เพื่อให้เข้าได้เลี้ยงวัวต่อ ก็เลยปรึกษา กับกรรมการ มาดูเงินกองทุนในบัญชีหมู่บ้าน มีอยู่ 61,000 บาท แล้วคุยกับสมาชิกให้เข้ากำหนดดอกเบี้ยเอง แล้วเอาเงินให้เข้าไปส่งกองทุนหมู่บ้าน และทำสัญญาภัยใหม่ เข้าจะได้ไม่ต้องขายวัว และกองทุนของหมู่บ้านก็จะเพิ่มขึ้น ดอกเบี้ยร้อยละ 50 สองครั้ง ให้กู้ 2 วัน ถ้ายืม 10,000 บาท ก็ต้องจ่ายดอกเบี้ย 50 บาท แล้วถึงจะกู้เงิน ล้านต่อได้... เงินทุนที่เขามาให้กู้ได้เงินก็เขามาจากเงินกองทุนของแพลง กองทุน ประจำ เงินสงเคราะห์ เป็นเงินจากหลายๆ โครงการ ชาวบ้านก็จะได้เลี้ยงวัวต่อ เขาก็เห็นว่าเราคิดดี เพราะเงินที่เขามาช่วยก็เป็นเงินของเขามาหมุนกัน ขณะเดียวกันเงินนั้น ก็จะถ่ายทอดไปถึงลูกถึงหลาน”

6. สามารถบริหารงานกองทุนโดยเชื่อมโยงกับงานกองทุนอื่นในชุมชน การบริหารงานแบบเชื่อมโยงกันนี้ มีได้หมายความว่า เอาเงินมารวมกัน หรือวางแผนเบื้องต้นให้เป็นแบบเดียวกัน แต่หมายถึง การถ่ายเทข้อมูล บทเรียน และประสบการณ์ระหว่างกระบวนการของแต่ละกองทุน หรือบางที่มีกระบวนการที่อยู่ในทั้งสองกองทุนบ้างจำนวนหนึ่ง เวลาได้ปิดอบรมหรือได้ความรู้

มาก็มาเล่าสู่กันฟัง รวมทั้งการแลกเปลี่ยนข้อมูลเกี่ยวกับสถานภาพการรักษาและการชำระคืนของสมาชิกที่มีปัญหาด้วย

“การเขื่อมโยงกับกลุ่มเงินล้าน จะเขื่อมในรูปแบบของคณะกรรมการ คือ คณะกรรมการจะเป็นคนที่เคยดำเนินการในกลุ่มของทรัพย์มาก่อน กิจกรรมก็จะคล้ายๆ กัน กิจกรรมที่ปล่อยกู้ก็พิจารณาจาก ความเป็นไปได้ และใช้ประสบการณ์จากกลุ่ม ของทรัพย์มาเป็นฐาน แต่ก่อนจะยื่นเงินล้านจะต้องเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มของทรัพย์ ก่อน เป็นหลักประกัน”

“เราถึงรู้ว่าครอบครัวหนึ่งยืมได้หลายๆ กองทุนแล้วก่อให้เกิดปัญหา มันมีข้อมูล ของกรุงไทยอยู่ในแฟ้มใหญ่ เราจะรู้ตลอดว่าคนนี้ยืมไปทำอะไรบ้างแล้ว ใครส่ง ไม่ได้ ถ้าหากเรา秧งเข้าอดีตและปัจจุบันมาร่วมกันแล้วมันก็จะล้มเหลวอีก เราต้อง มากดูกันทั้งหมด ทั้งสมาชิกและหัวหน้าก็มาให้คำแนะนำอยู่ประจำ เพื่อทำให้ อนาคตมั่นคงขึ้น”

7. กรรมการมีความกระตือรือร้นที่จะเรียนรู้และพัฒนาตนเองอย่างต่อเนื่อง และ มีการคัดเลือกคนที่เหมาะสมไปรับการอบรม ในกองทุนที่กรรมการทำางได้ดี พ布ว่า กรรมการส่วนใหญ่มีความสนใจที่จะเพิ่มพูนความรู้ของตนเองในส่วนที่ยังไม่รู้ และยังมีการคัด เลือกคนที่เหมาะสมไปรับการอบรมด้วย ไม่เป็นการผูกขาดความรู้อยู่ในคนเพียงไม่กี่คน

“กรรมการอย่างเพิ่มความรู้ เพราะที่ทำอยู่นี่มันแค่กิจกรรมประจำเดือน เนื่องในเรานี่ ข้าวนี้แหละ อยากรู้มากกว่านี้ อยากรู้ป้าหา อยากรู้ป้าหา อยากรู้ป้าหา เป็นต้น อยากรู้ ให้เรียนรู้เกี่ยวกับบัญชี การบันทึกให้มากๆ ในอนาคตถูกกองทุนเงินล้านเราก็มีแล้ว เจ้า อาจจะบันทึกข้อมูลในคอมพิวเตอร์ ผูกกำลังติดต่อ กศน. มาสอน ตอนนี้เข้าจับฉลาก สอนวันละ 2 ตำบล เข้าจะออกมาสอนที่ อบต. สอนโดยอาจารย์ของ กศน. เข้าจะ สอนทุกวันพุธส์ สอนพื้นฐาน แต่ยังไม่เคยไปเรียน ยังไม่รู้ข้อมูลมาก”

8. กรรมการทำางด้วยจิตใจอาสาสมัคร

การทำางส่วนรวมต้องการจิตใจทำงานแบบอาสาสมัคร ในการดำเนินงานกองทุนหมู่ บ้านในปีแรกไม่มีค่าตอบแทนให้กรรมการทำาง บางครั้งกรรมการก็ต้องออกเงินส่วนตัวเป็นค่ารถ

ค่าถ่ายเอกสารมี แม้ว่าในปีต่อมา กองทุนส่วนใหญ่จะมีการจัดสรรงบส่วนหนึ่งไว้ตอบแทน กรรมการ แต่ในความเป็นจริงแล้ว ค่าตอบแทนที่ให้แน่น นับว่าน้อยมาก ถ้าจะคิดในแง่เศรษฐกิจ แล้วถือว่าไม่คุ้ม การมีจิตใจแบบอาสาสมัคร ที่เสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อประโยชน์ส่วนรวมจึง เป็นสิ่งที่จำเป็น

“กรรมการ 8 คน แต่ปีนี้เข้าไม่เคาร์บิน เพราทุนยังน้อย แต่ถ้าเงินขาดกรรมการก็ต้องเข้า เงินส่วนตัวออก พากค่าเดินทางต่างๆ ของกรรมการ ตอนนี้เงินค่าเดินทางไปฝาก-ถอน ค่า เอกสารต่างๆ กรรมการเอาเงินส่วนตัวออกไปก่อน แล้วค่อยมาเบิกคืนตอนได้ดอกเบี้ยเข้า มาหมุนแล้ว”

จากที่กล่าวมาข้างต้น จะเห็นได้ว่า ในการดำเนินงานในระยะหนึ่งปีก่อนที่ผ่านมา นั้น กอง ทุนหมุนบ้านสามารถจัดสรรงบส่วนใหญ่ออกไปให้แก่สมาชิกและติดตามให้มีการใช้คืนเงินกู้ได้ตามเป้า หมาย แต่ก็ยังมีได้หมายความว่า เป็นการดำเนินงานได้ตามเป้าหมายของโครงการ ในเชิงของ การบริหารงานนั้น กองทุนหมุนบ้านได้ประสบปัญหาหลายประการ ส่วนหนึ่งเป็นเพราะกรรมการไม่ มีประสบการณ์ในการบริหารจัดการกองทุนแบบเป็นเอกเทศมาก่อน รวมทั้งขาดประสบการณ์และ ความเชื่อมั่นในการทำงานเป็นกลุ่ม ผนวกกับระบบการสนับสนุนจากหน่วยงานภายนอก เช่นการ ฝึกอบรม ยังไม่เข้มแข็งและยึดหยุ่นเพียงพอ แต่ในขณะเดียวกัน ก็มีบางกองทุนที่สามารถบริหาร จัดการได้เป็นอย่างดี และมีบทเรียนที่จะเป็นประโยชน์ต่อการทำงานในพื้นที่อื่นๆได้ด้วย

ในลำดับถัดไป ผู้วิจัยจะได้ประเมินถึงผลการดำเนินงานกองทุนที่มีต่อยุทธศาสตร์ครอบ ครัว รวมทั้งผลกระทบของกองทุนหมุนบ้านต่อการกระตุ้นเศรษฐกิจระดับรากหญ้า และผลกระทบ ต่อทุนสังคม ทุนความรู้ และความเข้มแข็งของชุมชนโดยรวม

3. กองทุนหมุนบ้านกับยุทธศาสตร์ครอบครัว

ในท่ามกลางแรงกดดันจากภายนอก ชีวิตรับครัวชوانาและชารชนบทอีสานโดยทั่วไป สามารถควบคุมได้น้อยมาก คือสภาพรวมชาติ ดินฟ้าอากาศ และระบบตลาด ชوانาอีสานได้ พยายามสร้างความมั่นคงในการทำมาหากินเพื่อการดำรงชีวิตให้อยู่รอดได้ขึ้นมา สรุปได้เป็นยุทธ ศาสตร์ที่สำคัญ 5 ประการ ดังนี้ (ดูรายละเอียดในบทที่ 3)

1. การผลิตเพื่อบริโภคภายในครอบครัวไปพร้อมๆกับการผลิตเพื่อการค้า
2. การแตกกิจกรรมทางเศรษฐกิจของครัวเรือนออกไปอย่างหลากหลาย ทั้งนอก

ໄວ່ນາແລະນອກການການເກະຫຼາດ

3. ການພຍາຍາມຮັກຊາທີ່ດິນເພື່ອການເກະຫຼາດຂອງຄຣອບຄຣວໄກ້
4. ກາຣຄົງບທບາທຂອງຄຣອບຄຣວໄກ້ໃນສູນະເປັນໜ່ວຍໃນກາຣຈັດສວຣແຮງການແລະ
5. ກາຣດຳເນີນກິຈກຣມທາງເທຣະສູກິຈໂດຍອີງອູ່ບຸນສູນທຸນຊຸມຊັນ ດື່ອທຸນອຣມ່າຕິ
ຖຸນຄວາມຮູ້ ແລະຖຸນສັ່ນຄົມ

ໃນສາທານກາຣນີ້ ເມື່ອກອງທຸນໜຸ່ມບ້ານໄດ້ຕັກໄປປຶ້ງໜຸ່ມບ້ານໃນສູນທຸນເງິນຕາຣາ ທີ່ຄຣວໄກ້ເຮືອນຕ່າງໆສາມາຮັດທີ່ຈະຫຍີບຍື່ນມາໃໝ່ໄດ້ ໂດຍຈ່າຍດອກເບີ່ຍຕໍ່າ ແລະມີກຣມກາຣທີ່ເປັນສມາຊີກຂອງຊຸມຊັນເອງເປັນຜູ້ບົວຫວາງນານ ແລະສາມາດກຳຫັນດວຍເບີ່ຍບກງເກເນທີ່ຕ່າງໆໄດ້ໃນວະດັບທິນ໌ ຈຶ່ງປາກງວ່າຄຣວເຮືອນຕ່າງໆກີ່ໄດ້ນໍາເງິນຈາກກອງທຸນໜຸ່ມບ້ານ ໄປຕອບສັນຍຸທົກສາສຕຣີເພື່ອກາຣດຳຮັງຊີວິຕຂອງຄຣອບຄຣວ ຕາມຈຸດເນັ້ນທີ່ຜົນແປຣໄປຕາມສັກຍກາພຂອງແຕ່ລະຄຣວເຮືອນ ຝາຍໄຕ່ເອົ້າໃໝ່ຂອງກອງທຸນ ເຊັ່ນ ຍຸທົກສາສຕຣີທີ່ສຳຄັນຂອງໜ້າວໜັນບທີ່ສານປະກາຣແຮກຄືກາຣຝລິຕທາງການເກະຫຼາດເພື່ອຍັງຊື່ພ (ເຊັ່ນ ຂ້າວນາປີ່ ເກັບ ລໍາ ໄຫາຫາຈາກອຣມ່າຕິ) ໄປພ້ອມາກັບກາຣຝລິຕພື້ພານີ້ຍື່ຍ ເອົ້າໃໝ່ຂອງກອງທຸນໜຸ່ມບ້ານຄື່ອງເປັນເງິນຍື່ມທີ່ຕ້ອງໃຫ້ຄື່ນ ດັ່ງນັ້ນ ໃນດ້ານກາຣຝລິຕທາງການເກະຫຼາດ ຈະມີກາຣນໍາເງິນໄປລັງທຸນໃນກາຣຝລິຕພື້ພານີ້ຍມາກທີ່ສຸດ ແຕ່ກົມື່ທີ່ເອົາໄປແລືດຂ້າວນາປີ່ດ້ວຍ ເພຣະແມ້ວ່າ ຂ້າວນາປີ່ຈະມີວັດຖຸປະສົງຄໍ່າລັກໃນກາຣຝລິຕຄື່ອງເພື່ອກາຣບຣິໂກດ ແຕ່ໜ້າວ້າກີ່ຂາຍຂ້າວດ້ວຍ ສຳຮັບຍຸທົກສາສຕຣີທີ່ສອງທີ່ວ່າດ້ວຍກາຣແຕກກາຣຝລິຕອອກໄປຢ່າງໜລາກໜລາຍ ທັ້ງໃນແລະນອກການເກະຫຼາດ ນອກການເກະຫຼາດທີ່ສຳຄັນຄື່ອງກາຣອອກໄປຮັບຈ້າງໃນຕ່າງຄື່ນທັ້ງໃນແລະນອກປະເທນນັ້ນ ຈຶ່ງປາກງວ່າມີກາຣກູ້ເງິນໄປເພື່ອການນີ້ນໍ້ອຍມາກ ຜ້ອມກົງແບບໜລບເລື່ອງ ທັ້ງນີ້ເນື່ອງຈາກກຣມກາຍັງໄມ່ແນ່ໃຈວ່າ ເປັນສິ່ງທີ່ສາມາຮັດໄດ້ຫົວ້າໄມ່ຕາມກົງງວະເບີຍທີ່ນີ້ອູ່ ເປັນດັ່ນ

ໂດຍສຸກ ກາຣກູ້ເງິນຈາກກອງທຸນໜຸ່ມບ້ານໄປຕອບສັນຍຸທົກສາສຕຣີກາຣດຳຮັງຊື່ພ ຈະປາກງວ່າໃໝ່ເຫັນໃນຮູບແບບຕ່າງໆ ດັ່ງນີ້

- ກາຣກູ້ເງິນສ່ວນໃຫ້ອູ່ເປັນກາຣກູ້ໄປລັງທຸນດ້ານການເກະຫຼາດ ໂດຍເນັພາະອຍ່າງຍິ່ງເກະຫຼາດເພື່ອກາຣຄໍາ ທີ່ມີຄວາມເສື່ອງສູງ ຈາກປັ້ງຈັຍທີ່ຄວບຄຸມໄມ່ໄດ້ຄື່ອງ ອຣມ່າຕິແລະຄລາດ ທຳໄໝໃນໜລາຍໆທີ່ ກາຣລຸນ້າມີໄດ້ຜົດຕອບແຫນຕາມທີ່ຄາດຄົດ (ວ່ວ ແຕ່ງກວາ ໄກ່) ແຕ່ໜ້າບ້ານກີ່ພ້ອມທີ່ຈະເລື່ອງຕ່ອໄປ ວິທີກາຣເກົ່າປ່າຍຫາກີ່ເປັນໄປຕາມແບບທີ່ເຄຍທຳມາຄື່ອງ ທັນໄປໜາຍໄດ້ຈາກກາຣປະກອບກິຈກາຮື່ນໆ ທີ່ໜລາກໜລາຍ ເຊັ່ນ ກາຣວັບຈ້າງ ຂາຍຂ້າວ ທັດກຣມ ມາໃ້ໜີ້

- การกู้เงินบางส่วน เครื่องปั่นทุนเพื่อปรับปรุงพื้นที่ดิน ซึ่งจะให้ผลที่ยั่งยืนในระยะยาว เช่น การปรับที่นา การขุดสร้างทำเกษตรผสมผสาน ซึ่งก็จะช่วยให้เกิดความสำคัญของการเกษตรในมุมมองของชุมชน รวมทั้งความผูกพันกับที่ดินด้วย
 - การลงทุนในกิจการค้า และวิสาหกิจรายย่อยมีน้อย เพราะเศรษฐกิจพื้นฐานในชนบทอีสานยังเป็นแบบเกษตรกรรม และมีส่วนที่เป็นเกษตรกรรมยังคงมีอยู่มาก กิจกรรมเหล่านี้จะมีมากขึ้นในเขตใกล้เมือง
 - กิจการด้านหัตถกรรมและอุตสาหกรรมครัวเรือนที่สร้างรายได้ที่ดีและมีตลาดรับซื้อ เป็นกิจการที่มีตลาดหลักคือตลาดในท้องถิ่น ซึ่งผู้บริโภคคือชาวบ้านในชนบททั่วไป (กิจกรรมเหล่านี้ได้แก่ ครก ไน หาด กะเตี่ยฯ) ส่วนอุตสาหกรรมครัวเรือนที่มีตลาดคือชนชั้นกลาง ผู้ผลิตไม่มีเครือข่ายข้อมูลและตลาดโดย ทำให้ต้องตกลงเป็นเบี้ยล่าง เพราะไม่สามารถทุนสังคมแบบเชื่อมโยงได้ เป็นที่น่าสังเกตว่าการแต่งกิจกรรมทางเศรษฐกิจไปอย่างหลากหลาย ทั้งในและนอกการเกษตร ทั้งแบบยังชีพและแบบการค้า ทั้งในชนบทและในเมือง ทั้งเกษตรกรรม พานิชยกรรม บริการ ทำให้ชาวบ้านในอีสานอยู่รอดได้ บางทีก็จะสมทุนได้ แต่การใช้เงินลงทุนในกิจกรรมเหล่านี้ ก็มีความหลากหลายไปด้วย บางทีก็ขึ้นกับฤดูกาล จังหวะเวลา และโอกาส ทำให้สภาพที่เกิดขึ้น ในสายตาของคนภายนอก เป็นการใช้เงินกู้ไม่ตรงตามวัตถุประสงค์ แต่ในสายตาของชุมชนเป็นเรื่องปกติ
- กล่าวโดยสรุปคือ ในสายตาของชาวบ้าน กองทุนหมู่บ้านก็เป็นแหล่งทรัพยากรอีกแหล่งหนึ่งที่ชาวบ้านสามารถเข้าถึงได้ และด้วยเหตุนี้ เงินกู้จากกองทุนหมู่บ้านจึงถูกนำมาใช้เพื่อตอบสนองต่อการดำเนินกิจกรรมทางเศรษฐกิจภายในพื้นฐานวิธีคิดแบบเดิม และยุทธศาสตร์เดิม อาจมีบางครัวเรือน ที่เริ่มขยับเข้าไปทดลองประกอบกิจการใหม่ๆ แต่ก็ยังอยู่ภายใต้ยุทธศาสตร์เดิมที่ได้กล่าวมาแล้ว แม้จะมีการสร้างสรรค์ใหม่ที่น้อยมาก แต่ในแง่มุมหนึ่ง การที่การอุดหนุนของกองทุนจะต้องมีผลกระทบต่อชุมชน เป็นไปในลักษณะที่เงินทุนสามารถถูกดึงไปใช้ประโยชน์ได้ในระดับครัวเรือนในลักษณะที่หลากหลาย ภายใต้ยุทธศาสตร์ครอบครัวที่ผ่านการพิสูจน์มาแล้วด้วยการเวลาด้วยตัวของชาวชนบทเอง ว่า yuothsatsor เหล่านี้สามารถนำพาชีวิตของชาวชนบทจากจนให้รอดได้ ก็นับได้ว่าเป็นความสำคัญประการหนึ่ง

4. กองทุนหมุ่นบ้านกับการสร้างทุนสังคม ทุนความรู้ และความเข้มแข็งของชุมชน

การที่โครงการกองทุนหมุ่นบ้านและชุมชนเมืองแห่งชาติ ได้จัดสร้างเงินลงทุนในชุมชน ชุมชนละ 1 ล้านบาท โดยให้เป็นกองทุนของชุมชนเอง และให้ชุมชนเป็นผู้บริหารจัดการกองทุนเอง ได้ส่งผลทางบวกในด้านการเรียนรู้ของชุมชนส่วนใหญ่เป็นอย่างมาก แม้ว่าบางกองทุนจะมีปัญหาอยู่บ้างในการบริหารงาน แต่โดยรวมแล้ว นับเป็นกระบวนการเรียนรู้ที่สำคัญของชุมชน ในช่วงระยะเวลาประมาณ 2 ปีที่ผ่านมา สามารถสรุปการเรียนรู้ และการสร้างทุนสังคมของชุมชน ได้ดังนี้

1. การเรียนรู้ทักษะใหม่เกี่ยวกับการบริการจัดการ เช่น การทำบัญชี การจัดเก็บข้อมูล แม้ว่าการอบรมในเรื่องดังกล่าวยังมีจุดอ่อนอยู่มาก แต่หลังจากที่อบรม กรรมการจะต้องนำความรู้ไปปฏิบัติจริง ต้องถูกตรวจสอบ และแก้ไข ทำให้กรรมการสามารถพัฒนาความรู้และทักษะได้อย่างต่อเนื่อง มีการหาความรู้เองเพิ่มเติม เช่น จากเยาวชนที่มีความรู้ในชุมชน ครู เป็นต้น

2. การนำบทเรียนจากความสำเร็จและความล้มเหลวในการทำงานพัฒนาในอดีต มาปรับใช้ในการบริหารกองทุนให้ดีขึ้น ชุมชนล้วนใหญ่ล้วนมีประสบการณ์ในการทำงานพัฒนามาก่อน ประสบการณ์ของความล้มเหลวอาจมีมากกว่าประสบการณ์แห่งความสำเร็จ แต่บางชุมชนก็สามารถสรุปบทเรียนจากประสบการณ์เหล่านี้ได้ ซึ่งนับเป็นการเรียนรู้ที่สำคัญมาก

“เรา (เข้า) ได้เรียนรู้ปัญหาในอดีต ทำแบบนี้มันไม่ดี ถ้าทำต่อไปมันก็จะล้มลง-- โครงการมีทั้งที่ล้มเหลวและประสบความสำเร็จ ในส่วนที่ล้มเหลว ก็ไม่ได้ล้มเหลวซะที่เดียว ยังมีการส่งคืนเงินอยู่ แม้จะไม่มากตามข้อกำหนด วิธีการเลือกการจัดการกองทุนต่างๆ มาสู่การจัดการกองทุนในปัจจุบัน สิ่งที่เราได้เรียนรู้จากโครงการต่างๆ มันส่งผลต่อการทำงานทุกวันนี้ ความรู้ที่ได้มาจากการถูกรบ นำมาประยุกต์ใช้ ทั้งจากประสบการณ์ที่ล้มเหลว มันล้มเหลวเพราะอะไร เพราะว่าบางคนคิดว่าเงินเข้าให้มาฟรี เข้าไม่เข้าใจว่าสิ่งเหล่านี้มันจะเป็นมรดกให้ลูกหลานได้ จากประสบการณ์การล้มเหลว การไปยืมเงินจากภายนอก การไปขอคนอื่น กับสิ่งที่ตัวเองมีอยู่ในมือ มันสอนเรา”

3. การดึงทรัพยากรบุคคลในชุมชนที่มีความรู้ ความชำนาญที่หลากหลายมาร่วมงาน เป็นการขยายขอบข่ายของการเรียนรู้ เช่น ผู้อาชีวะและอดีตผู้นำชุมชน เยาวชนที่ผ่านการศึกษาจากระบบโรงเรียน ศศิริแม่บ้าน ครูในโรงเรียน ทำให้เกิดการเรียนรู้ร่วมกับความแตกต่าง เท็นคุณค่าของกันและกัน และตระหนักร่วมกับทรัพยากรบุคคลที่มีค่าและมีความหลากหลาย

“อย่างເຂົາຄົນຮູ່ນໃໝ່ທີ່ມີຄວາມຮູ້ ຄວາມຈຳດີ່າ ເຂົ້າມາທຳງານ ລ່ວມກັບຜູ້ແນ່ງຜູ້ແກທີ່ມີ ປະສບກາຣົນ... ເຂົກ້ຈະນຳເສັນອ່າທຳອຍ່າງນັ້ນມັນລົ້ມເລວ ຄ້າທຳອຍ່າງນີ້ຈະມີເງິນ ພລາຍລ້ານແລ້ວ... ພວກກຽມກາຮເກ່າແລກກຽມກາຮໃໝ່ກົມາຮ່າງຮະເບີບຊ່າຍກັນ ເດັກ ພວກນີ້ເກັ່ງ ແມ່ແຕ່ເງິນດ້າງ 4 ບາທກີ້ຕ້ອງຕາມໃຫ້ເຄົາມາຄືນກຸລຸ່ມກ່ອນເຖິງຈະປ່ອຍກູ້ໄດ້ ກາຮ ໄປອບຮົມຕ່າງໆ ກີໄປພອ້າ ກັນ ເຮີຍຮູ້ເໝື່ອກັນໝົດ ແຕ່ຄົນຮູ່ນໃໝ່ເຂົາຄວາມຈຳດີກວ່າ---- ກຸລຸ່ມຄົນໃໝ່ໆ ເຂົ້າມາ ທຳໄກກຸລຸ່ມຂຶ້ນ ມີກາວເປີລີ່ນແປລັງໄປ ຄວາມເປີລີ່ນແປລັງຈາກ ນ້າມື່ອເປັນໜັງມື່ອເລຍ ຕີ່ຂຶ້ນສູງ ເກີບດອກເບີ່ດີ ຕຽບສອບງານທຸກອ່າງດີ ເງິນເຫັນທຸກ ບາທ ນອກຈາກເກີບເຈັນໄດ້ດີແລ້ວ ຄວາມສາມັກຄື ຄວາມສົມພັນນີ້ ກາຮມີສ່ວນຮ່ວມໃນກິຈກາ ມດີ້ນີ້”

4. **ชุมชนเรียนรู้ถึงศักยภาพในการทำงานบริหารของสตรี** ກາຮມີສຕຣີຮ່ວມເປັນ ກຽມກາຮົ່ງກຶ່ງໜຶ່ງ ເປັນກາຮທຳໃຫ້ຊູ່ມັນໄດ້ຕະຫັກຄື່ງຄວາມສາມາດຂອງສຕຣີທີ່ສາມາດຮ່າຍງານ ສ່ວນຮ່ວມຂອງຊູ່ມັນໄດ້ເປັນອ່າງດີ ທີ່ໃນອົດິຕິໃນບາງຊູ່ມັນໄມ້ໄດ້ໃຫ້ຄວາມສໍາຄັນແກ່ບທບາຫໃນດ້ານນີ້ ຂອງສຕຣີເທົ່າໄດ້ນັກ ເຊັ່ນ ກຽມກາຮຍາມມີກາຍອມຮັບວ່າ ຜູ້ໜົງມີຄວາມລະເຍີດຄື່ດ້ວນໃນກາຮທຳ ມາກກວ່າ ທີ່ແໜ່ງກັບກາຮທຳກົດເກີບເຈັນ ນອກຈາກນີ້ ຍັງມີຄວາມສາມາດໃນກາຮເຈົ້າໂນິ້ມໜ້າວ ເວລາທວງໜີກີ້ທຳໄດ້ດີກວ່າ ມີຄວາມຮັບຜິດຂອບໃນກາຮເຂົ້າຮ່ວມປະຊຸມມາກກວ່າ ເປັນຕົ້ນ

“ຄວາມຄິດ ຄວາມຄັດຂອງຜູ້ໜົງກັບຜູ້ໜົງມັນມັນແຕກຕ່າງກັນອ່າຍ່ແລ້ວ... ຜູ້ໜົງມີຄວາມ ລະເຍີດອ່ອນກວ່າຜູ້ໜົງ ຜູ້ໜົງມີຄວາມອ່ອນນ້ອມ ລະເຍີດອ່ອນ ໃຈເຍັນ ຜູ້ໜົງໄມ້ກິນ ແລ້ວ ແຕ່ຜູ້ໜົງກິນແລ້ວ ໃນເງື່ອງຄວາມສົມພັນນີ້ກັບສາມາຊີກທີ່ເປັນຜູ້ໜົງກີ່ຈະເຂົ້າຖືໄດ້ດີ ກວ່າຜູ້ໜົງກັບຜູ້ໜົງດ້ວຍ ກາຮພູດກາຮຈາກີ້ຈະເປັນກັນເອງ ເພວະຄ້າເປັນຜູ້ໜົງ ສາມາຊີກຜູ້ໜົງກີ້ຈະໄຈຈະໄໝກໍລ້າແສດງອອກ ໄນໄໝກໍລ້າພູດ ເພວະສາມາຊີກເຮົານີ້ທັງຜູ້ໜົງຜູ້ໜົງຜູ້ໜົງ ກຽມກາຮຈຶ່ງຕ້ອງມີທັງຜູ້ໜົງຜູ້ໜົງຜູ້ໜົງ--ຈາກປະສບກາຣົນກຸລຸ່ມອອມທັງພົມ ສ່ວນໃຫ້ກີ້ຈະ ເປັນຜູ້ໜົງທຳກາຮ ແນະສມດີກວ່າຜູ້ໜົງ ໄນຈຸນລ້ານ ບາງຄວັງຜູ້ໜົງກີ້ເດືອດາດກວ່າຜູ້ໜົງ

ชาย ถ้าให้ก็คือให้ ถ้าไม่ให้ก็ไม่ให้ ผู้ชายมักจะเกรงใจกัน ถ้าทำไม่ถูกผู้หญิงก็จะทักท้วง ผู้ชายก็จะเกรงใจผู้หญิงด้วยเหมือนกัน”

5. **การถูกศักดิ์ศรีของบางชุมชนจากการถูกเพ่งเลึงหรือดูถูกจากคนภายนอกและทางราชการ ในพื้นที่วิจัย มีหมู่บ้าน 2 แห่งที่ตั้งอยู่ในสถานภาพเช่นนี้ คือ หมู่บ้านหนึ่งถูกกล่าวหาว่าเป็นหมู่บ้านที่เล่นการพนันและเล่นห่วย ไม่มีศักยภาพในการพัฒนา ส่วนอีกหมู่บ้านหนึ่งถูกร้องเรียน (เข้าใจว่าจากคนในหมู่บ้านเดียวกัน) ผ่าน website ของกรมการปกครองเกี่ยวกับการบริหารงานกองทุนหมู่บ้านตั้งแต่ช่วงเริ่มโครงการในปีแรก ทำให้กรรมการกองทุนของทั้งสองหมู่บ้านต่างพยายามปรับปรุงในด้านการบริหารงาน เพื่อพิสูจน์ให้คนภายนอกเห็นว่า ชุมชนไม่ได้เป็นอย่างที่ถูกกล่าวหา และเรียกศักดิ์ศรีของชุมชนกลับคืนมา ปรากฏว่าทั้ง 2 ชุมชนสามารถบริหารจัดการกองทุนได้เป็นอย่างดี**

6. **ความพยายามในการคิดค้นหาทางแก้ปัญหาความอ่อนแอกของชุมชน บางชุมชนมีทุนสังคมอ่อนแอกเป็นพื้นฐาน และประสบการณ์ในการพัฒนาส่วนใหญ่เป็นความล้มเหลว ทำให้คนในหมู่บ้านหมดความศรัทธาในการทำงานเพื่อส่วนรวม ในชุมชนแบบนี้ชุมชนหนึ่งในพื้นที่วิจัย กรรมการกองทุนได้ร่วมกันปรึกษาหารือ เพื่อหาทางสร้างจุดร่วมในชุมชนขึ้น ความคิดที่สรุปได้คือต้องสร้างโครงการเล็กๆที่ก่อประโยชน์โดยตรงต่อชาวบ้าน ทำให้สำเร็จ เพื่อสร้างความเชื่อมั่นและกำลังใจในหมู่ชาวบ้าน โครงการที่คิดขึ้นคือโครงการชี้อีกเรื่องอัดฟัง (กองทุนหมู่บ้านทำให้มีวิวัฒนามากขึ้นในชุมชน จนขาดแคลนหน้าสำหรับวิวัฒนา) ซึ่งถ้าทำสำเร็จ ก็จะทำให้คนในชุมชนเห็นประโยชน์ของการทำงานร่วมกัน**

5. ข้อเสนอแนะต่อการพัฒนากองทุนหมู่บ้านในระยะต่อไป

บทบาทที่สำคัญของกองทุนต่อการเสริมสร้างทุนชุมชนที่กล่าวมาข้างต้นนั้น หากพิเคราะห์ให้ดีจะเห็นว่า เป็นเรื่องของกระบวนการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับการบริหารจัดการ ซึ่งในโลกปัจจุบันก็นับว่าเป็นเรื่องที่มีความสำคัญ แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาลึกลงมายังระยะยาวของกองทุนที่คาดหวังว่า กองทุนจะเป็นกลไกที่จะ “มีส่วนในการเสริมสร้างกระบวนการพัฒนาของชุมชน และมีส่วนร่วมในการสร้างกระบวนการเรียนรู้ และสร้างความรู้เพื่อแก้ไขปัญหาของชุมชน ตลอดจนการสร้างเสริมศักยภาพของชุมชนในอันที่จะก้าวไปสู่การมีเศรษฐกิจพอเพียงและพึ่งตนเองได้ เพื่อนำไปสู่การสร้างภูมิคุ้มกันทางเศรษฐกิจและสังคมของประเทศในอนาคต” นั้น ก็อาจกล่าวได้ว่า กองทุนยังอยู่ในระยะที่เพิ่งเริ่มออกเดินทางไปสู่เป้าหมายท่านั้น

ในสภาพปัจจุบัน ยังขาดกลไกที่จะสนับสนุนการดำเนินงานกองทุนหมู่บ้านอย่างเพียงพอ ดังนั้น จึงเกิดสภาพที่ว่า กองทุนที่ดำเนินการได้ดี ก็ เพราะมีพื้นฐานเดิมของชุมชนมาดี (เช่น มีผู้นำที่เข้มแข็ง เสียสละ ชุมชนมีความสามัคคี หรือเคยมีประสบการณ์ในการทำงานร่วมกับนักพัฒนาที่มุ่งมั่นตั้งใจทำงานมาก่อน เป็นต้น) ส่วนชุมชนที่มีความอ่อนแอก็เป็นพื้นฐานเดิม ก็จะมีปัญหาในการทำงานต่อไป อีกประการหนึ่งคือต้องยอมรับว่า ทุนเงินตราที่ใส่เข้าไปในชุมชนจำนวน 1 ล้านบาท หรือคิดเป็นเงินกู้ประมาณ 10,000-20,000 บาทต่อครัวเรือนนั้น มิใช่เงินจำนวนมากเลย และไม่สามารถที่จะสร้างการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญได้ จากที่กล่าวมาในตอนต้นของงานวิจัยนี้ จะเห็นได้ว่า เงินกู้จากการกู้ของกองทุนหมู่บ้านถูกนำไปใช้ในกิจการเดิมที่ชาวบ้านได้ทำอยู่แล้วเป็นส่วนใหญ่ คือเป็นการไปเสริมยุทธศาสตร์เพื่อการอยู่รอดของครัวเรือนเท่านั้น ในกรณีที่ชาวบ้านได้ทำการก่อสร้างสิ่งปลูกสร้างอย่างยั่งยืน บนพื้นฐานของเศรษฐกิจพอเพียงนั้น การลงทุนของรัฐเฉพาะในด้านทุนเงินตราเพียงอย่างเดียว ย่อมไม่เพียงพอ การสร้างความเข้มแข็งของชุมชนผ่านกลไกของกองทุนหมู่บ้านจึงควรพิจารณาถึงประเด็นต่อไปนี้

1. ควรมีการจัดประtegaทกองทุน เพื่อจะได้ให้การสนับสนุนอย่างตรงจุด

การจัดประtegaทอาจจัดตามความสามารถของกองทุน กองทุนที่มีความเข้มแข็งและความสามารถต่างกันจะมีความต้องการในการพัฒนาต่างกัน เช่น กองทุนที่บริหารเงินกู้ระดับครัวเรือนได้ดีอยู่แล้ว อาจต้องการแนวคิด เทคนิค ทักษะเสริมในเรื่องการลงทุนประกอบกิจการในรูปกลุ่ม เป็นต้น

2. ควรสร้างกลไกสนับสนุนเครือข่ายการเรียนรู้ระหว่างชุมชน

แม้ว่าจะมีการพูดถึงเรื่องเครือข่ายการเรียนรู้อยู่ทั่วไปในหมู่นักวิชาการและนักพัฒนามากนานับ 10 ปีแล้ว แต่ในส่วนของชาวบ้านนั้น การรับรู้และการเข้าถึงข้อมูลเหล่านี้ยังมีอยู่อย่างจำกัดหรือแทบจะเรียกได้ว่าไม่มีเลย อย่างไรก็ตาม จากการสอบถามพบว่ากองทุนส่วนใหญ่จะมีความต้องการที่จะไปเรียนรู้จากกองทุนหรือชุมชนอื่นๆที่ประสบความสำเร็จ หรือได้แก่ปัญหาที่ตนเองแก้ไม่ได้ ดังนั้น จึงมีความจำเป็นที่จะต้องมีการจัดระบบข้อมูลแหล่งเรียนรู้ของชุมชน และกลไกที่จะทำให้ชาวบ้านเข้าถึงข้อมูลนี้ได้โดยสะดวก เช่นผ่านธนาคารออมสินหรือสำนักงานพัฒนาชุมชนอำเภอ หรือ สำนักงานขององค์กรบริหารส่วนตำบล การไปดูงานอาจมีการงบประมาณสนับสนุนจากภาครัฐ หรือให้ใช้งบประมาณที่ได้จากการเบี้ยสะสมของกองทุนเอง (ในกรณีนี้จะต้องมีการประชาสัมพันธ์ ให้เห็นความสำคัญในเรื่องนี้ในระดับชุมชนโดยกว้างขวางด้วย)

3. การสร้างกลไกสนับสนุนด้านการลงทุนและเทคนิค

ในบางกิจการที่การเรียนรู้จากชุมชนด้วยกันยังไม่เพียงพอ อาจต้องการความรู้จากภายนอกเสริม ก็ควรมีช่องทางที่จะให้ชาวบ้านได้รับรู้ถึงแหล่งการเรียนรู้ และกลไกสนับสนุนด้วยซึ่งต้องการการทำงานเชิงรุก ทั้งนี้ กลไกนี้ควรประสานเข้ากับกลไกของโครงการหนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์

4. ควรจัดสรรงบประมาณกองทุนหมู่บ้านตามจำนวนประชากรหรือครัวเรือนในแต่ละหมู่บ้านมีใช้จัดสรรเรท่ากันทุกหมู่บ้าน เพราะขนาดประชากรและครัวเรือนในแต่ละหมู่บ้านต่างกันมาก ทำให้ความต้องการเงินทุนไม่เท่ากัน

5. ควรปรับกฎระเบียบกองทุนให้มีความยืดหยุ่นมากขึ้น

เมื่อกองทุนได้ดำเนินงานมาจนเข้าสู่ปีที่ 3 จะเห็นถึงความแตกต่างของกองทุน ดังนั้น จึงควรปรับแก้ไขกฎระเบียบให้สามารถมีความยืดหยุ่นได้มากขึ้นในแต่ละพื้นที่ ได้แก่ จะเปียบว่าด้วยเดือนเงินถ้วน ระยะเวลาใช้คืน และระบบการค้ำประกัน ซึ่งจะทำให้กองทุนสามารถตอบสนองความจำเป็นของแต่ละพื้นที่ได้ถูกต้อง นอกจากนี้ ในหลายพื้นที่ เจ้าหน้าที่รัฐยังแสดงบทบาทในลักษณะที่เข้าไปกำกับและควบคุม (มิใช่การสนับสนุน) การดำเนินงานของกรรมการเป็นอย่างมาก เช่น เป็นผู้อนุมัติการนำดอกเบี้ยของกองทุนไปใช้ประโยชน์ ทั้งที่ในตอนต้น ก็ได้เป็นผู้อนุมัติเรื่องกฎระเบียบประจำแต่ละกองทุนอยู่แล้ว จึงควรมีการพิจารณาถึงบทบาทของเจ้าหน้าที่ของรัฐให้ชัดเจน และลดบทบาทในการควบคุมกำกับมาเป็นการสนับสนุนให้มากขึ้น

5. กองทุนที่ดำเนินงานได้ดีและมีโครงการลงทุนที่ดีสามารถขอเงินถ้วนจากธนาคารเพื่อไปดำเนินกิจการได้โดยเสียดอกเบี้ยต่ำ และมีกลไกสนับสนุนดังได้กล่าวมาแล้ว

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

เจมส์ก็ดี ปีนทอง (บรรณาธิการ)

2534 วิัฒนาการของการบุกเบิกที่ดินทำกินในเขตป่า กรุงเทพ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

นิธิ เอี่ยวงศ์รีวงศ์

2513 “บทนำ” ใน เติม วิพากษ์พจนกิจ ประวัติศาสตร์อีสาน กรุงเทพ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย

ดาวรัตน์ เมตดาวิการานนท์

2546 การเมืองสองฝั่งโขง กรุงเทพ: สำนักพิมพ์มติชน

นภาภรณ์ หวานนท์ และคณะ โครงการวิจัยและประเมินกองทุนหมู่บ้าน (เค้าโครงวิจัย)

2544 กรุงเทพ : บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

พิพัฒน์ พงศ์รพีพง

2542 สาขาวิชาการของอ้อยและน้ำตาล. กรุงเทพ : บริษัทโรงพิมพ์ตะวันออกจำกัด

ศุภลักษณ์ ครีส่วน 2545 การปรับตัวในการดำรงชีพของชุมชนภายหลังจากการสร้างเขื่อน: กรณีศึกษาบ้านภูโคง ตำบลเขื่อนอุบลรัตน์ อำเภออุบลรัตน์ จังหวัดขอนแก่น. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยขอนแก่น

สุวิทย์ รือสาดวัต 2546 เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน: ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ถึงปัจจุบัน (2488-2544)

ភាសាគំរូច

- Baron, Stephen et. al.
 2000 **Social Capital : Critical Perspectives.** Oxford : Oxford University Press.
- Falvey, Lindsay
 2000 **Thai Agriculture: Golden Cradle of Millennia.** Bangkok: Kasetsart University Press.
- Keyes, Charles F.
 1967 Isan: Regionalism in Northeastern Thailand. Data paper,65. Ithaca: Southeast Asia Program, Cornell University.
- Ingram, James C.
 1971 **Economic Change in Thailand 1850-1970.** Stanford: Standford University Press.
- Maniemai Thongyou
 2000 Transformation of Thai Peasant Economy: The Case of Peasantry in The Nam Pong Watershed. Ph.D. Dissertation. Nagoya University.
- Pasuk Pongpaichit and Chris Baker.
 1995 **Thailand : Economy and Politics.** Kuala Lumpur: Oxford University Press.
- Somrudee Nicrowattanayyingong
 1989 Development Planning, Politics, and Paradox: A Study of Khon Kaen, a Regional City in Northeast Thailand. Ph.D. Dissertation. Syracuse University

ทุนชุมชน: รากแก้วของการเติบโตของกองทุนหมู่บ้าน

วิจัยเชิงปฏิบัติการ

เศรษฐกิจครัวเรือนกับสถาบันสินเชื่อ

อภิชาต ทองอยู่

ชุดที่ 1: บทเรียนจากภาคเหนือ

การสะสานเงินตราของชุมชนชายขอบในกระแสความเปลี่ยนแปลง

ดร. พรachee ลีทองอิน

สืบสานความรู้ส่วนโภคภัณฑ์ไทยเลือง

ศรีชัย พรประชาธรรมา

พลิกฟื้นหัตถกรรมพื้นบ้านเพื่อสืบสานชุมชน

ดร. เกตุณณี มากมี

ถาวรสินธุ์เมือง: สู่การท่องเที่ยวเชิงอนุรักษ์

ดร. เกตุณณี มากมี

บ้านเนื้อทราย: ความเข้มแข็งจากอดีตสู่ปัจจุบัน

ดร. ศศิธร ศรีประเสริฐกุล

หนึ่งสินของชุมชนชายขอบและกองทุนหมู่บ้านในกระแสความเปลี่ยนแปลง

ดร. พรachee ลีทองอิน

ชุดที่ 2: บทเรียนจากภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ทุนชุมชน ยุทธศาสตร์ครอบครัว และกองทุนหมู่บ้าน

ดร. นันมัย ทองอยู่

ชุดที่ 3: บทเรียนจากภาคกลาง

ชุดที่ 3.1: บทเรียนจากภาคกลางตอนบน

ทุนชุมชนภายใต้การจัดการของนายทุนห้องถูนในจังหวัดนครสวรรค์

ดร. พิศมัย รัตนโรจน์กุล

ทุนชุมชนภายใต้การจัดการของประชาชนในจังหวัดนครสวรรค์

ดร. พิศมัย รัตนโรจน์กุล

ชุดที่ 3.2: บทเรียนจากภาคกลาง

ทุนชุมชน: ภาพสะท้อนแห่งความเป็นชุมชนบ้านนา กอใต้

ดร. พนารัช ปรีดากรณ์

บ้านกุลแก้ว: จากชานนาสู่ชุมชนและการแปรรูปผลผลิตรายย่อย

ดร. อุณณิษฐ์ โนนศวรรย์

การต่อยอดทุนชุมชนจากภูมิปัญญาด้านการจัดสถาน

ดร. พนารัช ปรีดากรณ์

น้ำตาลมะพร้าว: รสหวานที่จางหาย

พศ.ดร. ทศวรร มนีศรีขา

จากนา...สู่สวนส้มแคร์ทอร์ทริมภู

พ.อ.ดร. จิรศักดิ์ สุขวัฒนา

อาชีพทำนา: วิถีแรงงานที่เปลี่ยนแปลงไปในสังคมโลกการวัฒน์

ดร. อภิชัย ศรีโภภิต

ทุนชุมชน: รากแก้วของการเติบโตของกองทุนหมู่บ้าน

ชุดที่ 4 : บทเรียนจากภาคตะวันออก

การดำเนินอยู่ของชุมชนชาวสวน

พศ.ดร. สุรุณี ปีดไชยสัง

ชาครี ทองสาริ

คณสูงทั่วโลก: วิถีการเปลี่ยนแปลงของชุมชนชาวประมง

พศ.ดร. สุรุณี ปีดไชยสัง

วัลยา ภูมิภักดีพรผล

กองทุนหมู่บ้านริมฝั่งทะเลกับการปรับเปลี่ยนชุมชน

ดร. ศิริกาญจน์ โภสุภก

กองทุนหมู่บ้านเขางมิน: ภาพสะท้อนจากผู้แปรรูปผลผลิตกลุ่มย่อย

ดร. ศิริกาญจน์ โภสุภก

ชุดที่ 5: บทเรียนจากภาคตะวันตก

ผลลัพธ์การเรียนรู้เพื่อการดำเนินอยู่ของชุมชน

พศ.ดร. เพ็ญศิริ จีระเดชาภูล

มนนา พิพัฒน์เพ็ญ

ทุนชุมชนในระบบการพัฒนา

ดร. พรเพ็ญ ทับเปลี่ยน

ปฏิบัติการทุนนิยม: การประทະ ประสบของสังคมเกษตรกรรม

นรินทร์ สังข์รักษา

ชุดที่ 6: บทเรียนจากภาคใต้

การจัดการกองทุนภายใต้ศรัทธาแห่งอิสลาม

ดร. พิทักษ์ ศิริวงศ์

ดวงรัตน์ ดีเม

การจัดการกองทุนหมู่บ้านกับการเปลี่ยนแปลงแห่งเงินตรา

ดร. พิทักษ์ ศิริวงศ์

กองทุนเงินล้านกับการสร้างโอกาส

การเติมเต็มความมั่นคงทางสังคมของชุมชน

ดร. อัจฉรา วงศ์วัฒนาวงศ์

บ้านโภกสัก: วิถีชีวิตรากฐานสู่สวนยาง

พศ.ดร. วันชัย ธรรมสัจการ

บ้านหาดใหญ่เต่า: วิถีชาวเลกับระบบการเปลี่ยนแปลง

พศ.ดร. วันชัย ธรรมสัจการ

กองทุนหมู่บ้านจังหวัดท่องเที่ยว

ดร. จิรพันธ์ ไตรพิพรัส

กองทุนหมู่บ้านจังหวัดเชียงราย

ดร. จิรพันธ์ ไตรพิพรัส